ELEMENTS OF HINDU ICONOGRAPHY.

ELEMENTS

OF

HINDU ICONOGRAPHY

BY

T. A. GOPINATHA RAO, M.A.

SUPERINTENDENT OF ARCHÆOLOGY, TRAVANCORE STATE.

Published under the patronage of the Government of His Highness the Maharaja of Travancore.

Vol. I—Part II.

THE LAW PRINTING HOUSE
MOUNT ROAD :: :: MADRAS
1914

ADITYAS AND THE NAVA-GRAHAS.

ADITYAS AND THE NAVA-GRAHAS.

THE Ādityas are a very ancient class of deities in India, as they are found praised in the *Vēdas*. The earliest references to them say that they are seven or eight in number. In the *Śatapatha-brāhmaṇa*, for instance, they are said to be eight in one place and twelve in another; and in the latter case it is conceived that they correspond to the twelve months of the year. Different accounts are given regarding the origin of the Ādityas. The most commonly accepted meaning of their name is that they are all so called because they are the sons of Aditi; and in the *Purāṇas* they are all evidently solar deities. Owing to the existence in Northern India of the Maga-Brāhmaṇas, who in all probability are related to the Mitra-worshipping Magi of Persia and are worshippers of the sun, it is not strange that we meet there temples dedicated exclusively to Sūrya the sun-god. But it is certainly

Adityas.

curious to find a temple in the South Indian village of Sūryanārkōyil in the Tanjore district dedicated entirely to the worship of the sun-god and the planets, the former being the object of worship as the principal deity and the latter as attendant deities. This village must have evidently received its name from the temple of Sūrya therein built; it is stated in one of the inscriptions found in the temple that it was built in the reign of Kulōttuṅgachōḷadēva (A. D. 1060—1118) and was called Kulōttuṅgachōḷa-Mārttāṇḍālaya.

The nine planets Sūrya, Chandra, Bhauma, Budha, Śukra, Bṛihaspati, Śani, Rāhu and Kētu are also worshipped by the Hindus, and their images are generally found in all important Śaiva temples in S. India. They are invariably placed in a separate *maṇḍapa* having a pediment of about three feet in height; and no two of them are made to face each other. It is stated by some that the images of the planets are set up in temples in the order in which they are in the zodiacal circle at the time of the construction of the temple. If there is any truth in this statement, these planet-figures may serve as a new means for calculating the probable dates of the construction of the temples wherein they are installed for worship.

ADITYAS AND THE NAVA-GRAHAS.

Regarding the worship of Sūrya in ancient times in India Mr. Nāgēndranāth Vāsu has collected much valuable information in his *Archaeological Survey of Mayūrabhañja.* He attempts to prove that the Magas or Scythic Brāhmaṇas were the first to introduce the worship of the Sun into India; and from the references found in Pāḷi works like the *Bambhajāla Sūtta* he shows that at the time of Buddha the Maga-Brāhmaṇa astrologers were held in disrepute. It is stated in the *Bhavishyat-purāṇa,* as he says, that Sāmba one of the sons of Śrī Kṛishṇa was suffering from leprosy and that he was cured of it by worshipping Sūrya and that some Brāhmaṇas of the Śākadvīpa were worshippers of that deity. The same *Puraṇā* relates "that Zārathustra, who acknowledged the superiority of fire, was born of that element. He also used to interpret the *Vēda* in a perverted way, which led to a quarrel between him and the Magas who worshipped Mitra, the Sun-god." Mr. Nāgēndranāth Vāsu adds further—"In the Zend Avesta, the oldest record of the fire-worshippers, Mitra is known as only one of the minor gods. But on the other hand in Mihir Yast, we find a faint reference to the effect that at one time Mitra was worshipped as the highest god. Be that as it may, on a dispute arising between the

followers of the Mitra cult and the fire worshippers, those of the Śākadvīpa Brāhmaṇas who belonged to the former sect, migrated to India with their families."

The description of Mitra or the Sun-god, as taken from the *Viśvakarma-śilpa*, is given by Nāgēndranāth Vāsu in the following words:—"His great chariot has one wheel and is drawn by seven horses, he has a lotus in each hand, wears an armour and has a shield over his breast, has beautiful straight hair, is surrounded by a halo of light, has good hair and apparel, is decorated with gold ornaments and jewels, has on his right side the figure of Nikshubhā and on the left that of Rājñī (queen), with all sorts of ornaments and whose hair and necklace are bright. His chariot mentioned above is called by the name of Makaradhvaja. He wears a crown. The figure is surrounded by a halo. Daṇḍa (Yama) is represented as one-faced and Skanda as having a bright conch-shell. These two figures with the form of man are placed in front. Vārcha on a lotus is placed on a horse. His body is represented as lustrous, and he is the one giver of light to all the worlds. A Sūrya-maṇḍala is to be made by placing nutmeg and vermillion. He (Mitra) has four hands or only two with jewels adorning them. In both of his hands

there are lotuses. He is seated on a chariot drawn by horses of variegated colour. His two gate-keepers Daṇḍa (Yama) and Piṅgaḷa (Agni) have swords in their hands."*

---

* एकचक्रं ससप्ताश्वं ससारथिं महारथम् ।
हस्तद्वयं पद्मधरं कञ्चुकच्छन्नवक्षसम् ॥
अकुञ्चितसुकेशस्तु प्रभामण्डलमण्डितम् ।
केशवेशसमायुक्तं स्वर्णरत्नविभूषितम् ॥
निक्षुभा दक्षिणे पार्श्वे वामे राज्ञी प्रकीर्त्तिता ।
सर्वाभरणसंयुक्ता केशहारसमुज्ज्वला ॥
एवमुक्तरथस्तस्य मकरध्वज इष्यते ।
मकुटश्चापि दातव्यमन्यत् सर्वं समण्डलम् ॥
एकवक्त्राङ्कितो दण्डस्स्कन्दस्तेजोकराम्बुजम् (?) ।
कृत्वा तु स्थापयेत् पूर्व्वं पुरुषाकृतिरूपिणौ ॥
हयारूढस्तु (न्तु ?) कुर्व्वीत पद्मस्थं वार्चनामकम् ।
सदीव्यमानवपुषं सर्व्वलोकैकदीपकम् ॥
जातिहिङ्गुल्यसंस्थाप्य (?) कारयेत् सूर्य्यमण्डलम् ।
चतुर्बाहुर्द्विहस्तो वा रेखामणिविभाजना ॥
द्विहस्तस्थसरोजन्म शबलाश्वरथास्थितः ।
दण्डश्च पिङ्गलश्चैव द्वारपालौ च खड्गिनौ ॥

In the description given above, Mr. Nāgendranāth Vāsu treats the word *Rājñi* as meaning a queen. It however appears to be the name of the goddess associated with Sūrya. Again, he takes Daṇḍa to mean Yama; from the description found in the *Bhavishyat-purāṇa* it appears to be probable that Daṇḍa is evidently a contraction of Daṇḍanāyaka, the

In the *Bhavishyat-purāṇa* it is stated that Sūrya began to burn the *asuras* with his heat; the latter thereupon attacked Sūrya. The gods then felt bound to help Sūrya; and with this object in view they placed Skanda on the left of Sūrya and Agni on the right. Since Skanda is the punisher of the wicked in the universe, he is called Daṇḍanāyaka; and from his reddish yellow colour Agni, the god of fire, obtains the name Piṅgaḷa. The same authority also gives the names of the attendants of Sūrya as Rājña and Srōsha and identifies these with Skanda and Śiva respectively. The names are also derived and explained therein. 'Because Kārtikēya shines always as the commander of the army of the celestials, he is known by the name of Rājña." Such is the explanation of the name Rājña, which is here evidently conceived to be derived from the root *raj* meaning to shine. The explanation of the name Srōsha is—' The root *sru* is known to be employed to denote movement, and to this the suffix *sa* is added. Because he

---

commander-in-chief of the celestial hosts, and should therefore be understood to refer to Skanda. In the Sanskrit passage of the *Bhavishyat-purāṇa* quoted by him, the reading of the latter half of the line beginning with *hayārūdhastu* appears to be *padmastham-vārka-nāmakam*.

goes he is known by the alternative appellation of Sransha'. It is worthy of note here that Mr. Nāgēndranāth Vāsu has pointed out that the name of the attendant of the Sun, as known in the Avesta is, Sraoshavareza or simply Srosh sometimes. The same *Bhavishyat-purāṇa* adds further that the Aśvinīdēvatās may also be made to be standing, one on each side of Sūrya, or, on the right of Sūrya, there might be Piṅgaḷa with an ink-bottle and a pen and on the left Daṇḍi with a *daṇḍa* in his hand. The goddesses Rājñī and Nikshubhā are also required to be made to stand on either side of Sūrya. It is said that these two goddesses represent the air and the earth.

In the temple of Sūrya or the Sun-god, Śoma and the other *grahas* should be, it is said, established in the following manner:—on the east there should be Śoma; on the south-east, Bhauma; on the south, Bṛihaspati; on the south-west, Rāhu; on the west, Śukra; on the north-west, Kētu; on the north, Budha; and on the north-east, Śani. If such should always be the various positions assigned to these planetary deities, the belief, that the *Nava-grahas* are arranged in temples according to their position in the zodiacal circle at the time of the building of the temple, turns out to be unfounded. The names of the door-keepers

at the four gates of the temple of Sūrya are given thus in the *Bhavishyat-purāṇa*: those at the first gate are called Dharma and Artha; at the second, Garuḍa and Yama; at the third, Kubēra and Vināyaka; and at the fourth, Raivata and Diṇḍi. Raivata is said to be a son of Sūrya, while Diṇḍi is said to be Śiva.

According to the *Aṁśumadbhēdāgama* and the *suprabhēdāgama* the figure of the sun-god should be sculptured with two hands, each holding a lotus. The hands should be so held up as to cause the fists holding the lotuses reach the level of the shoulders. His head is to be surrounded by a halo (*kāntimaṇḍala*) and his person should be adorned with many ornaments; on his head there should be a *karaṇḍa-makuṭa* and the garment worn by him should be red in colour. He should wear a pair of ruby ear-rings (*kuṇḍalas*) and over his chest there should lie a *hāra* (necklace). He should wear only one cloth and the body should be covered (with a coat) as 'in Northern India'. The fabric of this coat should be so delicate in texture as to make portions of the body visible through it. There should also be a *yajñōpavīta* on his person. The figure of Sūrya should be made to stand on a *padma-pīṭha* by itself or should be placed in a hexagonal chariot drawn by seven horses fully

caparisoned. The chariot should have only one wheel and be shown to be driven by the lame Aruṇa. On the right side of Sūrya there should stand Ushā; and on the left, Pratyushā. A second authority mentions four consorts to Sūrya; namely, Rājñi, Suvarṇā, Suvarchasā and Chhāyā, while a third says that one half, taken vertically, of the body of Sūrya should have the shape of a dark complexioned woman, probably indicating that the sun in spite of his being the god of light, is inseparably wedded to night and its darkness.

The *Śilparatna* states that on each side of Sūrya there should be a *dvārapālaka*, named Maṇḍala and Piṅgaḷa respectively. According to this same authority the material of which the *kirīṭa* of Sūrya is made should be *pushparāga*, or ruby.

In sculpturing the image of Āditya attention has to be paid to the instruction that the nose, the forehead, the chest, the knees, the thighs and the neck should all be raised and prominent; the diameter of the halo should be twice the height of the *kirīṭa*. If the figure be made so as to be one cubit in height it would be a *saumyamūrti*, that is, a handsome, gentle figure; if it be of two cubits, it would be productive of wealth; if of three or four cubits, it would bestow happiness and prosperity.

The following is another description of Sūrya based upon the *Matsya-purāṇa.* According to this authority, the figure of Sūrya should have a fine moustache and should be dressed as men are in North India. Sūrya should have four arms, a lustrous body of red colour covered with a coat. He should be decked with all appropriate ornaments. In the right and left hands he should hold the sunbeams as the bridles and should wear round his waist a girdle named *Pāṇiyāṅga.** He should be wearing a garland made up of all kinds of flowers, and should also wear anklets. On the left of Sūrya there should be the good-looking

* The reading *pāṇıyāṅga* is evidently incorrect, as might be gathered from the following account of Sūrya obtaining the *avyaṅga* or *ahyaṅga* from Vāsuki found in the *Bhavishyat-purāṇa.* The origin of *avyanga* or *ahyaṅga,* the *avyonhana* of the Pārsis, is given as follows: during each *ṛitu* (season) there came to the Sūrya-maṇḍala one each from among the *ṛishis, dēvatās, nāgas, gandharvas, apsarasas, yakshas* and *rākshasas.* In one of these turns Vāsuki, the *nāga,* presented Sūrya with a cord called the *avyaṅga* or *ahyanga* which was produced from his body. This cord was composed of gold and had the colour half white and half red. From this time forwards the followers of the Sūrya-cult were required to wear a similar cord round their loins.

figure of Daṇḍa, and on the right the dark coloured figure of Piṅgaḷa, both dressed in the North Indian fashion ; and two of the hands of Sūrya should be placed upon the heads of these two figures. Piṅgaḷa should be shown as carrying in his hands a palm leaf and a stile. When two of the hands of Sūrya are not placed upon the heads of Daṇḍa and Piṅgaḷa, they should carry a shield and a *śūla*. The device on the banner of Sūrya is the lion ; and the banner should be placed on the left of Sūrya. It is also stated that Rēvanta, Yama and two Manus, all of whom are understood to be the sons of Sūrya, should be standing two on each side of Sūrya. Or, as he is the lord of the planets, he might be surrounded by the planets.

As we have already seen the Ādityas are twelve in number; and each of them is said to preside over a month of the year. Their names are given variously in various works; and a good many of them agree in naming them in order as Dhātri, Mitra, Aryaman, Rudra, Varuṇa, Sūrya, Bhaga, Vivasvān, Pūshan, Savitri, Tvashṭri, and Vishṇu. The image of each of these twelve Ādityas is described in the *Viśvakārma-śāstra*; and the description in so far as it relates to their hands and the objects to be carried in them, may

conveniently be summarised in the form of a table thus :—

No.	Names of the Adityas.	Back Right Hand.	Back Left Hand.	Front Left Hand.	Front Right Hand.
1	Dhātṛi	Lotus garland	Kamaṇdalu	Lotus	Lotus
2	Mitra	Sōma	Śūla	Do.	Do.
3	Aryaman	Chakra	Kaumōdaki	Do.	Do.
4	Rudra	Akshamâlâ	Chakra	Do.	Do.
5	Varuṇa	Chakra	Pāśa	Do.	Do.
6	Sūrya	Kamaṇdalu	Akshamālā	Do.	Do.
7	Bhaga	Śūla	Chakra	Do.	Do.
8	Vivasvān	Śūla	Garland	Do.	Do.
9	Pūshan	Lotus	Lotus	Do.	Do.
10	Savitṛi	Gadā	Chakra	Do.	Do.
11	Tvashtri	Sruk	Hōmajakalika(?)	Do.	Do.
12	Vishṇu	Chakra	Lotus	Do.	Do.

Of these, Mitra, it is said, should have three eyes; Rudra is considered to be an important Āditya. Pūshan is required to be sculptured beautifully; he is declared to be the destroyer of all sins. Savitṛi is the Āditya who is capable of fulfilling the wishes of his devotees and bestowing

PLATE LXXXVII

Sūrya: Stone. Mōlchēri.

[To face page 311.]

boons on them. Of all the Ādityas the most lustrous one is Vishṇu. It cannot fail to be interesting to note here that the names of some of the Ādityas according to the Indian Āryas are the same as those according to Iranian Āryas: the Mitra, Aryaman and Bhaga of the Hindus are identical with the Mithra, Airyaman and Baga or Bagho of the Parsis.

The photographs of some of the images of Sūrya or the Sun-god may be seen reproduced here on Pls. LXXXVI to XCIV. It may be seen that there are two varieties among these images, namely, the North Indian and the South Indian. Each of these possesses very marked peculiarities which are easy of recognition. The South Indian figures of Sūrya have, as a rule, their hands lifted up as high as the shoulders, and are made to hold lotus flowers which are only half blossomed; the images have invariably the *udara-bandha*, and their legs and feet are always left bare. The North Indian images, on the other hand, have generally their hands at the natural level of the hips or the elbows, and are made to carry full-blown lotuses which rise up to the level of the shoulders, and their forelegs have coverings resembling modern socks more or less in appearance and the feet are protected with a pair of footwear

resembling boots. The *udara-bandha* is not found in the northern variety of the images of the Sun-god, but there is a thin cloth or a sort of coat of mail shown as being worn on the body. The South Indian images are as often with the seven horses and their driver Aruṇa as not; those which belong to the extreme south of South India, to such parts as the Tamil districts of the Madras Presidency, do not possess any attendant deities like Daṇḍa, Piṅgaḷa and the goddesses. The images of the Sun-god as found in the Karnāṭadēśa and the Southern Mahratta country, corresponding roughly to the ancient Chālukya and Hoysaḷa kingdoms, have invariably two goddesses sculptured one on each side of Sūrya. The common features of both Southern and Northern varieties of Sūrya are that the head is in all cases adorned with a *kirīṭa* surrounded by a circular halo or *prabhāmaṇḍala*, and that in several instances the characteristic seven horses and their driver Aruṇa are not missing.

The image of Sūrya on Pl. LXXXVI appears to be the oldest among those whose illustrations are published here. It belongs to the Paraśurāmēś-vara temple at Guḍimallam in the Madras Presidency. It has its hands lifted up to the level of the shoulders, and from the features of the face

Sūrya : Stone : Guḍimallam.

[To face page 312]

PLATE LXXXVIII.

(Fig. 3.) Sūrya · Marble · Rupnagar Kishangarh District, Rajaputana.

(Fig. 2.) Sūrya · Stone · Ellora. (Taken from *Cave Temples of India* by Fergusson and Burgess).
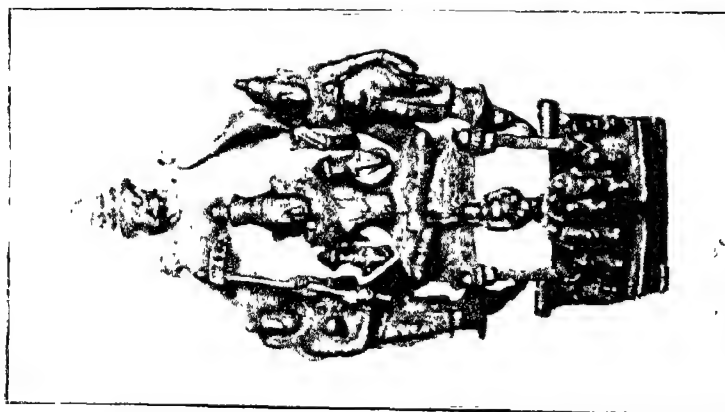
(Fig. 1.) Sūrya · Bronze · Madras Museum

[To face page 313.]

and the peculiarities of the modelling in general this image may well be taken to belong to a period anterior to the seventh century A. D. The image whose drawing is reproduced on Pl. LXXXVIII is found in the Śiva temple at Mēlchēri near Kāvēripākkam and belongs to the later Pallava period (A. D. 800). Here Sūrya may be seen standing upon a flat seat under which are worked out the seven horses and the driver Aruṇa. Fig. 2, Pl. LXXXVIII is a fine piece of sculpture found in Ellora. In this Sūrya is seen standing within a chariot drawn by the seven horses driven by Aruṇa. As in the case of all South Indian images of this god the hands of Sūrya are, in this instance also, lifted up to the level of the shoulders and carry each a lotus flower. On the right and left of Sūrya are Ushā and Pratyushā driving away the darkness before them with their bows and arrows. The chariot of Sūrya has here two wheels instead of only one as required by the Sanskrit authorities. This sculpture may be assigned to the eighth century. Of about the same time is the seated figure of Sūrya whose photograph is reproduced on Pl. LXXXIX. In this sculpture Sūrya is seated cross-legged in his chariot drawn by seven horses driven by Aruṇa. Around him are to be seen the figures of the goddesses Rājñī, Suvarṇā, Suvarchasā and

Chhāyā, as also the figures of Daṇḍa and Piṅgaḷa. The photographs reproduced on Pl. XC are interesting and represent the North Indian type of the image of the sun-god. The images of Sūrya illustrated by them wear a curiously shaped *kirīṭa-makuṭa* with a flat top, and have the characteristic round face associated with North Indian sculptures. Their hands are placed at the level of the hip and a lotus with a long stalk is held in each of them, the flower itself being at the level of the shoulders. In figs. 1 and 2, the goddesses Rājñi and Nikshubhā are seen on the extreme right and left of Sūrya, while nearer him on either side are Daṇḍa and Piṅgaḷa. In fig. 1, the Aśvinī-dēvatās with horse-faces are shown seated in small niches specially provided for them, whereas in fig. 2, the figures of Ushā and Pratyushā are seen as if engaged in chasing darkness with their bows and arrows. Below these are seen the somewhat damaged figures of the goddesses Rājñi and Nikshubhā ; and immediately below the feet of Sūrya are worked out the seven horses of the Sun-god's chariot. The images of Sūrya in figs. 1 and 2 on this plate have a broad belt round their waist which is perhaps the *avyaṅga* or *ahyaṅga* mentioned in the *Bhavishyat-purāṇa*. Fig. 3 contains the central image of Sūrya and surrounding it are

PLATE LXXXIX.

Seated Sūrya. Stone Chitorgarh Marwar.

[To face page 314.]

(Fig. 3.)
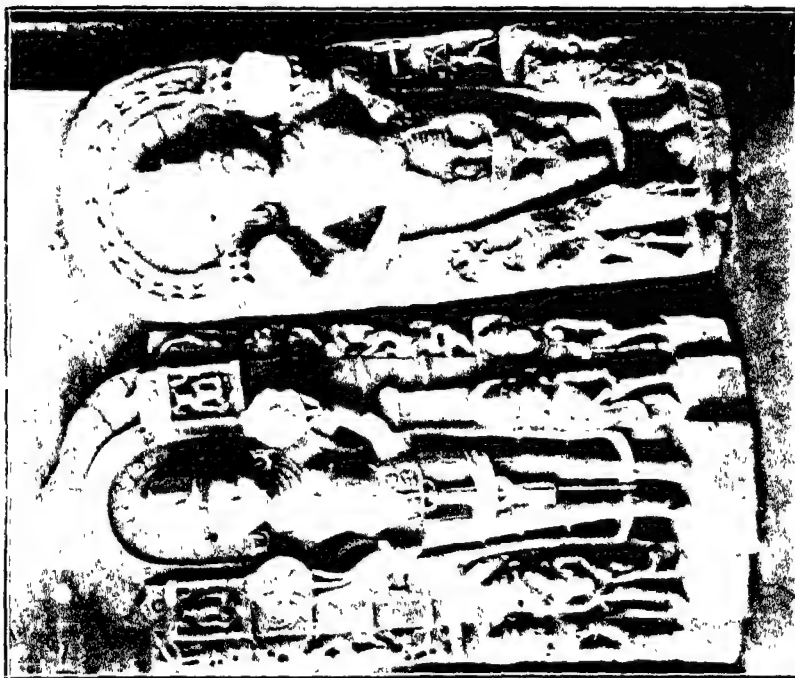
(Fig. 1 and 2.) Images of Sūrya : Stone : Ajmere, Rajputāna Museum.

PLATE XCI.

Sūrya: Stone Havēri, Dharwar District.

[To face page 315]

the images of Daṇḍa and Piṅgaḷa and the horse-faced Aśvinī-dēvatās, as also Ushā and Pratyushā: the latter are as usual chasing away darkness with their bows and arrows, and are sculptured near the *kāntimaṇḍala* of Sūrya. The body of Sūrya is shown as covered with a thin fabric through which the body of Sūrya is clearly visible. The *avyaṅga* in this figure is not a broad band but a narrow belt encircling the waist. The three figures on this plate are seen wearing socks and boots. The photographs reproduced on Pls. XCI and XCII are of Sūrya of the South Indian variety belonging to the Chālukya-Hoysaḷa country. The hands of Sūrya in these cases are lifted up to the level of the shoulders and are found to carry half-blown lotuses. There are the *udara-bandha* and the *avyaṅga*, but no sort of footwear. In Pl. XCI the goddesses Rājñī and Nikshubhā are worked out as standing one on each side of Sūrya with a *chāmara* in their hands. In Pl. XCII the goddesses Ushā and Pratyushā are, as usual, driving away darkness with bows and arrows. Besides these, a number of small figures are carved probably to represent Daṇḍa and Piṅgaḷa and others. On the top-most tier of the sculpture stand five figures resembling boys; these are perhaps the *ṛishis* Sanaka and others. In the tier below this first one

are a set of musicians playing upon different musical instruments. In Pls. XCI and XCII are the seven horses, but in the latter alone is the figure of Aruṇa shown. Fig. 1, Pl. XCIII and figs. 1 and 2 on Pl. XCIV also belong to the South Indian variety of Sūrya and to the Tamil country. In these the absence of the attendant deities may be noticed; these images, excepting fig. 1, Pl. XCIV, wear *udara-bandha* and *ahyaṅga*; the figures of the seven horses carved below the seat of Śūrya are not seen in the remaining images. Fig. 1, Pl. LXXXVIII is the reproduction of the photograph of a bronze statuette of Sūrya preserved in the Madras Museum. In this, Sūrya is seen seated upon a chariot having a single wheel drawn by seven horses and driven by Aruṇa. This figure is encircled by a *prabhāvaḷi*. The goddesses Rājñī waving a *chāmara* and Nikshubhā with what appears to be an umbrella are seen standing on either side of Sūrya. Fig. 2 on the same plate is a piece of sculpture belonging to the modern Bombay school. It is carved in marble; Sūrya is here shown with four hands carrying a lotus each in the back hands and the *akshamālā* and the *kamaṇḍalu* in the front ones, and seated upon a chariot drawn by seven horses driven by Aruṇa. Fig. 2, Pl. XCIII belongs to the North Indian

Sūrya : Stone : Nuggehaḷḷi.

[To face page 316.]

PLATE XCIII.

(Fig. 2.) Sūrya. Stone Ajmere, Rajputana Museum.

Compare this with the Fig. on Pl. XL of V.A.Smith's Hist. of Fine Arts.

(Fig 1.)

[To face page 316.]

PLATE CIV.

(Fig. 2.) Surya · Stone.
Madras Museum.

(Fig. 1.) Sūrya-Nārāyaṇa Stone · Belūr

[To face page 316.]

PLATE XCV.
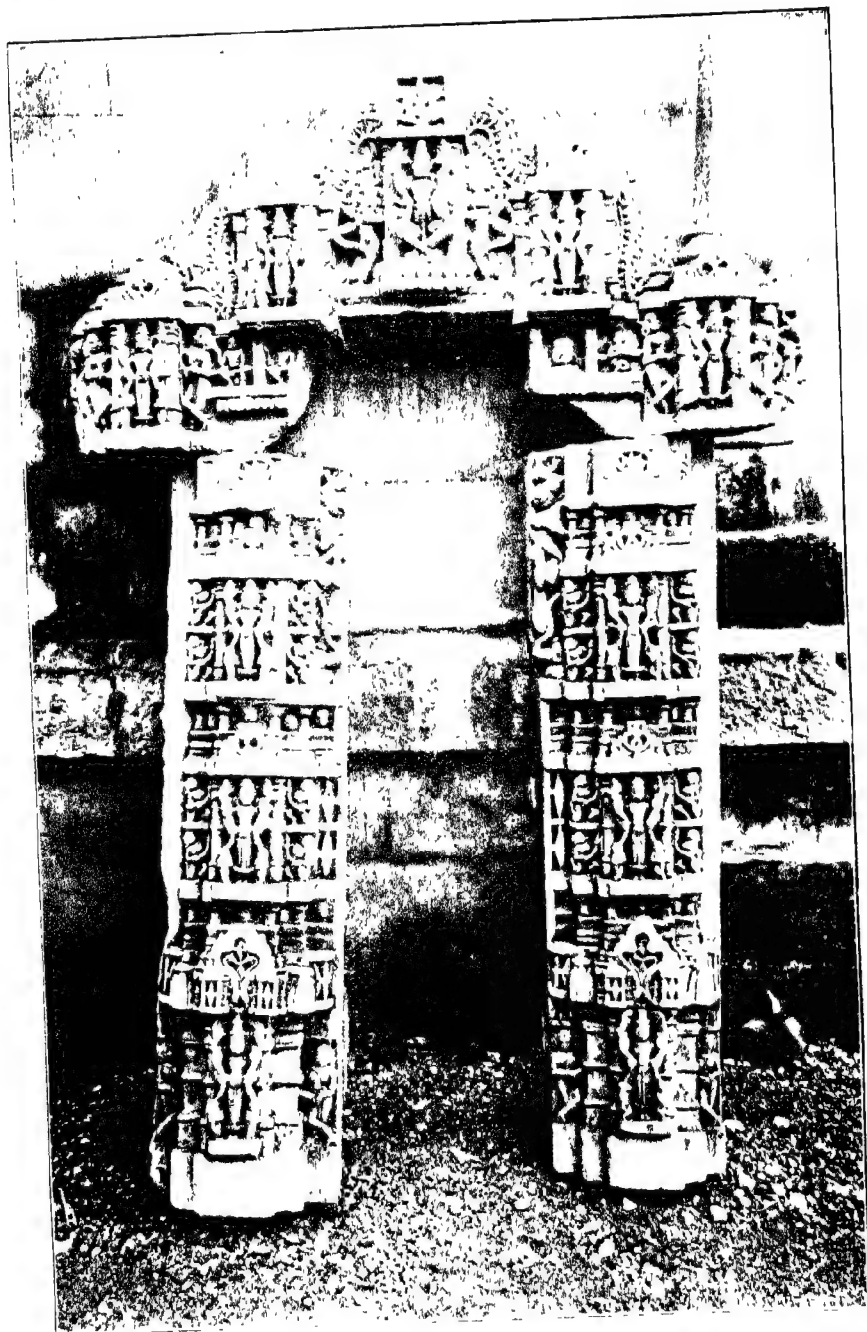
Tōrana of a Sūrya Temple: Stone: Junagadh Museum.

[To face page 317]

variety; the figure of Sūrya has a face belonging to the *pān* type. Strangely enough it is seen holding the hands as high as its shoulders and the lotuses carried in them are at the higher level than the shoulders. Near the legs of the image of Sūrya are those of Daṇḍa and Piṅgaḷa and the goddesses Rājñī and Nikshubhā and one other between the legs of Sūrya; it is difficult to say whom this figure is meant to represent. Fig. 1, Pl. XCIV belongs to the Hoysaḷa country; the image of Sūrya has in this instance four hands, in the front two of which are the lotuses and the back ones are seen carrying the *chakra* and the *śaṅkha*. The seven horses and Aruṇa are sculptured below the foot of Sūrya. Pl. XCV represents the *tōraṇa* or gateway of a Sūrya temple. On the columns and the archway of this *tōraṇa* are sculptured the figures of eleven Ādityas, which together with the one in the central shrine make up the usual number of twelve Ādityas. Some of the Ādityas have two, others four goddesses attending upon them: each one is enshrined in a small fane and are seen carrying lotuses in their hands. All except the central figure on the archway are standing; the central figure is seated in a chariot to which are yoked the seven horses characteristic of Sūrya. In the niches below the two Ādityas on either side of

the central one are some figures whose significance is not known.

The Eight other Grahas.

In Hindu astronomy as well as astrology, the sun, the moon, the five planets—Mercury, Venus, Mars, Jupiter and Saturn, and also the ascending and the descending nodes of the moon, called Rāhu and Kētu, constitute the well known *nava-grahas* or nine *grahas.* It has been stated that all these are worshipped in certain Hindu temples, where there are special images installed in representation of them. The sun is the chief of the *grahas*, and the description of the sun-god and of his images has therefore been given first in some fulness. The other eight *grahas* are now taken up for consideration.

Chandra or the Moon.

Chandra or the moon is also known as Sōma. His figure according to the *Aṁśumadbhēdāgama* may be represented either as standing or sitting. In the latter case, the seat, upon which he is to sit, should be a *siṁhāsana.* The colour of Chandra should be perfectly white and his head should be surrounded by a halo or *prabhāmaṇḍala.* He should also be adorned with various ornaments and a garland composed of all sorts of flowers, and

should be clothed in white garments. He should have two hands, each of which should hold a white water-lily (*kumuda*). On his chest there should be shown a golden *yajñōpavīta* and his countenance should be beautiful and possess a peaceful look. The *Śilparatna* requires that the figure of Chandra should be shown as seated in a chariot drawn by ten horses, that this deity should hold a *gadā* in the right hand and that the left should be held in the *varada* pose. The *Matsya-purāṇa* agrees with the *Śilparatna* in stating that Chandra should be seated in a chariot to which ten horses are yoked, and adds that on the right and left of Chandra there should be the goddesses Kānti and Śōbhā, and that the lion banner of this god should also be placed on his left. The *Pūrva-kāraṇāgama* gives the name of the only goddess, who is to be by the side of Chandra as Rōhiṇi.

Bhauma or Mars

Different authorities give different descriptions of the figure of Bhauma. Some say that it should be seated upon a goat, some upon a *siṁhāsana*, and some again in a golden chariot drawn by eight horses. The colour of the image of this planetary deity should be red like the fire; it should have four arms: one of the right hands should be in the *abhaya* or the *varada* pose, while the other should carry the

eight horses has to be his seat. According to the first of these authorities, Rāhu should possess four arms, one of his hands should be in the *varada* pose and the remaining three should carry the *khaḍga*, *khēṭaka* and *śūla*. But according to the second authority, Rāhu should have only two hands, in the right of which there should be a book and a woollen blanket while the left hand should carry nothing at all.

Ketu

Kētu is to be of dark colour and should have two arms, one of his hands is to be in the *abhaya* pose and the other should carry a *gadā*. He should be mounted upon a kite. The *Viśvakarma-Śilpa* states that Kētu should resemble Bhauma in all respects, but that his chariot should be drawn by ten horses.

The *Rūpamaṇḍana* gives a summary of the description of the colours, weapons and emblems and vehicles and seats of the nine *grahas*, which may be tabularly presented thus :—

Name of the deity.	Colour	Weapons etc.		Seat and Vehicle.	Remarks
		Right hand.	Left hand		
Sūrya	White	Padma	Padma	Chariot with seven horses	
Sōma	Do	Kumuda	Kumuda	Chariot with ten horses	

PLATE XCVI.

Rahu. Śukra. Kētu Sōma.

Sūrya

Budha. Śani. Bhauma. Bṛhaspati.

Name of the deity.	Colour.	Weapons etc.		Seat and Vehicle	Remarks.
		Right hand.	Left hand.		
Bhauma	Red.	Daṇḍa	Kamaṇḍalu	A goat	All the nine deities should be adorned with *krita* and *ratna-kuṇḍalas*.
Budha	Yellow	Hands in yōga-mudrā		Sarpāsana	
Guru	Do.	Akshamālā	Kamaṇḍalu	Haṁsa	
Śukra	White	Do.	Do.	A frog	
Śani	Black	Daṇḍa	Do		
Rāhu	Smoke-colour			A sacrificial pit (kuṇḍa)	
Kētu	Do.	Arms folded as in the añjali attitude.		The lower portion of the body of Rāhu should be that of a snake	

Pl. XCVI contains the reproductions of the photographs of the bronze images of the *Nava-grahas* to be found in the Sūrya temple at Sūrya-nārkōyil in the Tanjore district. The central shrine of this temple, which faces the west, is dedicated to Sūrya, the sun-god; near the image of the Sun-god are also placed those of Viśvēśvara and his consort Viśālākshi. The figure of Bṛihaspati is set up in front of the central and those of the other *grahas* in small shrines constructed round the central shrine.

DEVI.

DEVI.

GOD, according to Hindu philosophy and theology, may be viewed as being either with or without attributes, that is, as *saguṇa* or *nirguṇa* In the former case God is spoken of as He or She, and in the latter case as It. In the *saguṇa* form of worship, which is prescribed for all common people, the Vaishṇavas worship him as Vishṇu and the Śaivas as Śiva. Those Hindus who worship the Supreme deity exclusively as a female principle are called Śāktas. The classification of Hindu worshippers into Vaishṇavas and Śaivas on the one hand and Śāktas on the other is not, however, exclusively rigid or inviolable, in as much as Vaishṇavas and Śaivas also worship the Dēvi in the form of Lakshmi and Pārvati, although the supreme place of honour is reserved for the male Dēva, that is. for Vishṇu or Śiva as the case may be. Here the Dēvi comes only next to the Dēva. But the Śāktas make the Dēvi supreme deity and assert

that without the co-operation of this goddess the absolute Brahman of itself can achieve nothing. This Śakti may be conceived to be the personification of universal energy in the abstract. She resides in the macrocosm as well as in the microcosm. The discovery and development of Śakti or psychic energy in man is the aim of the *Mantra-śāstras.* The Śakti which resides in man, and the development of which is one of the aims of the Yōga-śāstra, is called the *Kuṇḍalini Śakti.* The place where it resides is called the *Mūlādhāra,* and is understood to be at the lower extremity of the spinal cord By a successful development and working of this Śakti at the *Mūlādhāra,* even the attainment of *mōksha* or the liberation of the soul is believed to become possible. In the ordinary condition the *Kuṇḍalini Śakti* is latent and sleeps quitely at the *Mūlādhāra.* The yōgic aspirant may first awaken the sleeping faculty in two ways, that is, either by means of the *prāṇāyāma* or by means of *mantras.* Of these the former process consists in the regulation and the holding of the breath for certain definite periods of time. This is the course advocated in works on the *Yōga śāstra.* The second process requires the aspirant to be initiated in certain *mantras* or incantations which he has to repeat a fixed number

of times at certain hours of the day, keeping all the while before his mental vision the image of the deity associated with the *mantra*. When thus roused up, the *Kuṇḍalini* ascends from the *Mūlādhāra* to the next higher centre the *Svādhishṭhāna* : thence to the centres *Maṇipūra* and *Anāhata* in the latter of which this psychic *śakti* is transformed into sound; then to the centre *Viśuddhi* where it becomes *sāttvic*; and then at last to the centre *Ājñā* where the *śakti* becomes manifest in the form of a flash of light. By repeatedly practising the process of holding the breath and controlling it, as laid down in the *Yōga śāstras*, one may be enabled to enjoy this divine light perpetually, and thus be in union with Divinity itself. The practice of holding the breath and controlling it for the purpose of rousing the *Kuṇḍalini śakti* possibly brings into active play some latent power residing in the several parts of the spinal cord of the human being, which has not been as yet examined by Western Science.

The effects produced in each of the six centres mentioned above are often depicted diagramatically, and the diagrams may convey to the initiates some concrete idea of the internal psychic results attained by the practice of yōgic breath control and mental concentration. These diagrams

are called by the names of *Chakras* and *Yantras*. A *chakra* is defined in the *Tantras* as a figure consisting of angles and petal-like parts ; that which consists of angles alone is called a *yantra*. The *yantras* generally consist of triangles cutting each other or straight lines crossing each other so as to produce a number of rectangular spaces and terminating in trident-like projections. Certain letters called *bījākshāras* or seed-letters are associated with these *chakras* and *yantras*, and are written down invariably in specified parts thereof. The *bījākshāras* may be imagined to be something like code words, whose significance is known only to the initiates. The worship of *yantras* is common throughout India ; perhaps the most important of these *yantras* is the *Śrīchakra*. It generally consists of forty-three triangles interestingly arranged in a plane and may also be produced in three other different forms called Mēru, Kailāsa and Bhū. The Mēru is the same as the plane *Śrīchakra* in plan ; but the various triangles, surrounding the innermost one, are piled one over another in different planes so that the whole becomes shaped into the form of a pyramid. The topmost layer of the Mēru contains a circle called the *bindu*. If associated with the eight *mātṛikā* deities the Mēru becomes the Kailāsa ; and with the

PLATE XCVII.
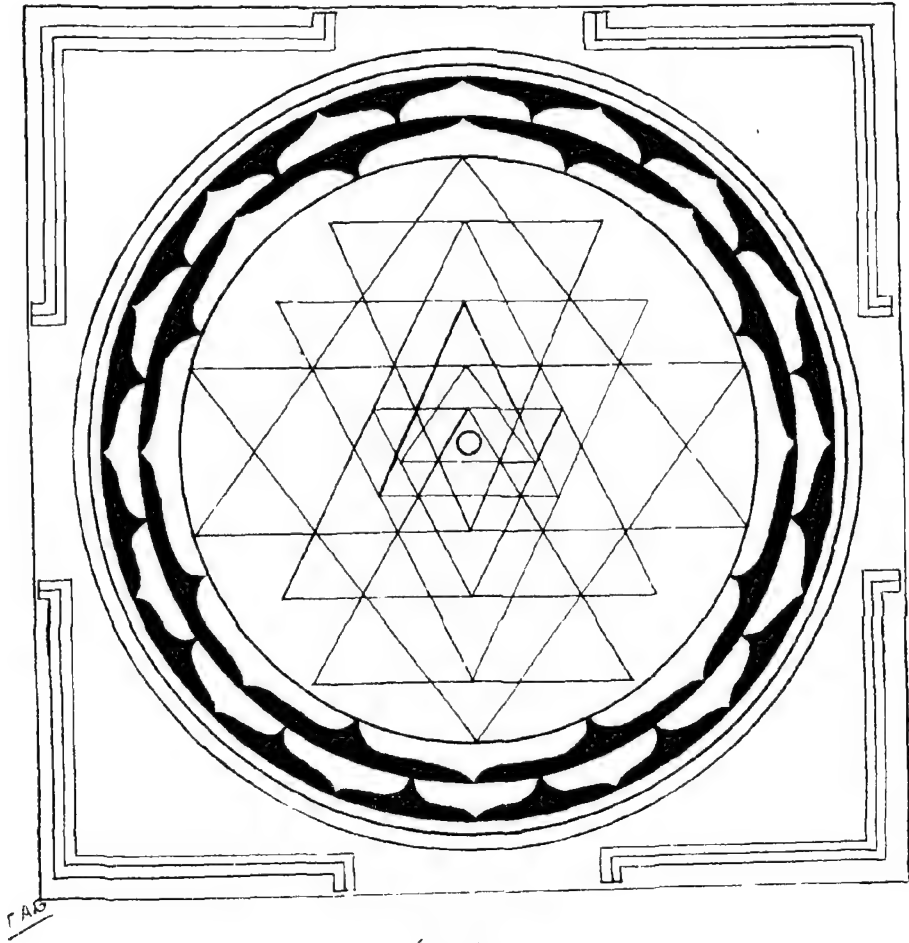
Śrīchakra

[To face page 330]

PLATE XCVIII.
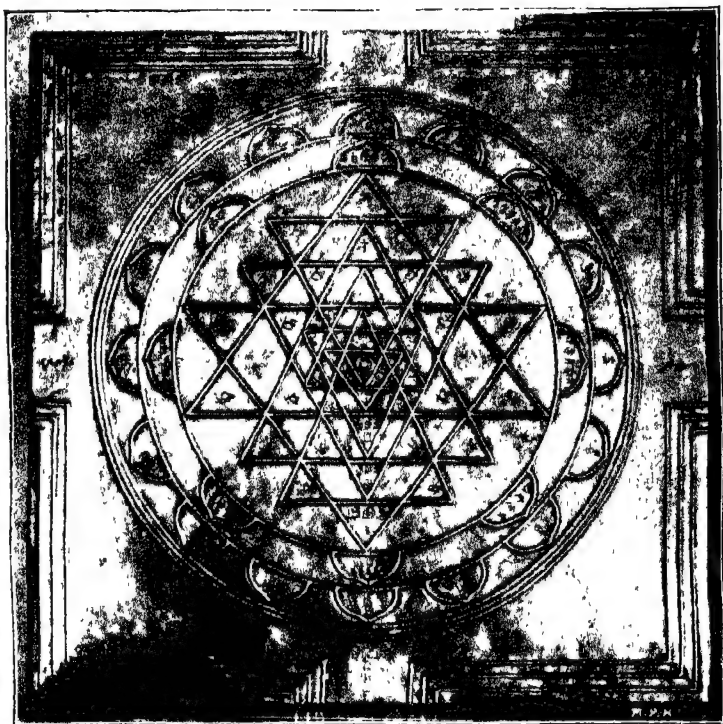
Śrīchakara On metal Pletī Śrīngāri Maṭha.

[To face page 331.]

Vāsinī deities it becomes the Bhū. The *Śruti* or Vēdic revelation itself supports the worship of *yantras* (*vide, Taitt. Āran.*). The drawing of the famous *yantra* known as the *Śrīchakra* is given herein: the lettering of the spaces is also shown in the photograph reproduced below; with an ordinary reading lens, the letters of the *Dēvanāgari* alphabet may be seen engraved in various parts on this mystic figure.* This and other *yantras* are generally engraved on some metallic plate, preferably one of gold; silver and copper also are often enough employed. The *Śrīchakra* engraved on metallic plates is an object of worship. In South Indian temples of the medieval and later periods,

* The belief in the mystic potency of the interlacing triangle and other geometrical figures, does not belong exclusively to the Hindus. The interlacing triangle, which is known to the Freemason under the name of *Agla*, once contained cabalistic characters in each of its spaces and was considered to represent either the design of Solomon's seal or the Shield of David. By some strange and occult process of reasoning it was believed to be a security against wounds, to serve as an extinguisher of fires and to possess other marvellous properties. The interlacing triangle, or the pentangle, with the letter G placed in the centre forms jewel of the Mark-Mason, and the same, with an Egyptian *Tau* in the middle space and with a tail-devouring snake encircling the whole, constitutes the seal of Modern Theosophical Societies.

there are shrines called by the name of *Śakti-pīṭhā-layas*, in which there is a *pīṭha* or smaller altar very much resembling the common *bali-pīṭha* whereon the oblations of formal worship are usually offered in temples. It is said that these *pīṭhas* associated with the *Śakti-pīṭhālayas* contain inside them the plate on which the *Śrīchakra* is engraved. Regular *pūjā* is offered to the *Śakti-pīṭha* at least twice a day. In as much as this is thus an object of worship, it has been treated in this work as an icon.

The other *yantras* are engraved upon thin gold, silver or copper plates, which are rolled into a cylinder and then put into a golden or other metallic case so that they may be worn on the body of person with a view to avoid diseases, possession by devils, and other such evils, which, it is supposed, they have the power to ward off. Occasional worship is also offered to this case containing the magical *yantra*, and the wearer's faith in its efficacy may well effect cures in many cases.

The goddess Dēvī is worshipped in many forms. She is variously named sometimes according to her imagined age; thus, when she is worshipped as an year old baby, she is known by the name of Sandhyā; if she is conceived to be two years

old, she is called Sarasvatī; if of seven years of age, Chaṇḍikā; if of eight years of age, Sāmbhavi; if of nine years of age, Durgā or Bālā; of ten years of age, Gaurī; of thirteen, Mahālakshmī; and of sixteen, Lalitā. Sometimes she is named in recognition of one or other of her heroic achievements; for instance, she is called Mahishāsura-marddani in consequence of her having destroyed the Mahishāsura. There are special forms of images corresponding to these various ways of conceiving the goddess Dēvī. In the *Dēvīmāhātmya* found in the *Mārkaṇḍēya-purāṇa*, the Dēvī herself is made to say "In the Vaivasvata-manvantara, at the end of the Dvāpara-yuga and the beginning of the Kali-yuga, a new set of *asuras* called by the names Śumbha and Niśumbha, would be born; and then I shall also be born as Nandā to the cow-herd Nanda-gōpāla, and shall take up the Vindhya mountain as my abode. Thereafter, at the end of the Dvāpara-yuga, I shall kill the *asuras* born in the family of Viprachitta and eat them up; then my teeth, hair, body and weapons will all become red with their blood and for that reason they will call me in the world as Rakta-Chāmuṇḍa. Then there would occur a famine of a hundred years' duration in the world, when there would not be available in it

even a drop of water. In response to the prayers of the Munis I shall at that time come out of the body of Pārvatī with a hundred eyes; and then people would call me by the name of Śatākshī. In the fortieth *yuga* of the Vaivasvata-manvantara I shall protect all the beings in the world with such vegetables as are necessary for the maintenance of life and relieve them from the famine. People would then call me Śākambharī. In this form of mine I shall kill an *asura* named Durgama, and shall thenceforth be known as Durgādēvī. I shall then proceed to the Himalayas and assume the terrific form of Bhīmā. There will then appear an *asura* by name Aruṇa; and in the sixtieth *yuga* I shall, with the aid of a swarm of wasps (*bhramaras*), attack him and kill him. I shall, for this reason, be called Bhrāmarī". In this way the *Mārkaṇḍēya-purāṇa* gives the clue to some of the names of Dēvī, indicating that they often depend upon the achievements that are attributed to her.

Regarding the supremacy of Dēvī as a deity and her position as the source of all divine as well as cosmic evolution, it is worth quoting from the same authority. It is said in the *Mārkaṇḍēya-purāṇa*—" The Gupta-rūpi Dēvī, that is, the Dēvī who is unmanifested, takes the three forms of Lakshmī, Mahākāḷī and Sarasvatī, representing the

Rājasa, the Sāttvika and the Tāmasa attributes or *guṇas* of *prakṛiti*. She is also known in various other ways; for instance, at the time of *sṛishṭi* or creation, she is Mahākāḷi exercising control over Brahmā and bringing the world into existence; at the time of the *pralaya* or universal destruction, she is Mahāmārī; as giver of wealth and prosperity she is Lakshmī and as destroyer of wealth and prosperity Alakshmī or Jyēshṭhādēvī." . . . . . "During the time of creation, she assumes the form of a dark coloured woman under various names, such as Mahāmāyā, Mahākāḷi, Mahāmārī, Kshudhā, Tṛishā, Nidrā, Trishṇā, Ēkavīrā, Kālarātri and Duratyayā. In obedience to the command of the supreme goddess Mahālakshmī, she divides herself into two portions, a male portion known by the names of Nīlakaṇṭha, Raktabāhu, Śvētāṅga, Chandraśēkhara, Rudra, Śaṅkara, Sthāṇu, and Trilōchana, and a female portion of white colour known as Vidyā, Bhāshā, Svara, Akshara, and Kāmadhēnu. Similarly, the *Sattva* form, of moon-like splendour, possessed of *akshamālā*, *aṅkuśa*, *vīṇā* and *pustaka*, is also generated by Mahālakshmī, the supreme goddess; this aspect of the goddess is known by the names of Mahāvidyā, Mahāvāṇi, Bhāratī, Vāk, Sarasvatī, Āryā, Brāhmī, Kāmadhēnu, Vēdagarbhā, Dhī and

Īśvarī. She also gives rise to a male and a female form by the command of the supreme Dēvī; the male form produced out of this aspect of the goddess is the black coloured deity known as Vishṇu, Kṛishṇa, Hṛishīkēśa, Vāsudēva and Janārddana; and the female is the fair coloured goddess known as Umā, Gaurī, Satī, Chaṇḍī, Sundarī, Subhagā and Śivā. The Rājasa form of the supreme Mahālakshmi is simply called Lakshmi. She carries a *mātuluṅga* (pomegranate) fruit, the *gadā*, the *pātra* (vessel) and the *khēṭaka*, and has a *chihna* or mark consisting of the male and female signs (Liṅga). Hers is the colour of molten gold. She has also divided herself into male and female parts; the former is known as Hiraṇyagarbha, Brahman, Vidhi, Viriñcha and Dhātā and the latter is called Śrī, Padmā, Kamalā, and Lakshmi. And the mother of the universe, Mahālakshmi, ordered Brahman to take Sarasvatī as his consort. The great Brahmāṇḍa was born by their union. Rudra, that is, Śiva married Gaurī, and they both broke open the 'egg of gold'. Lakshmi became herself the consort of Vishṇu and they both afforded protection to the universe. From Māyā the whole lot of created beings came into existence." Thus, according to the *Dēvimāhātmya*,all the gods and goddesses mentioned above are but manifestations

of the one single Supreme Being Mahālakshmī and should not be understood to be separate individual deities."

The evolution of the various cosmic gods and goddesses from the supreme Goddess Mahālakshmī, as given in the *Dēvīmāhātmya* of the *Mārkaṇḍēya-purāṇa*, is shown below in a tabular form :—
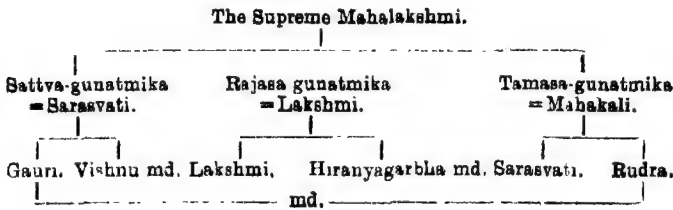
It may be seen from the above table that all the manifestations of divine power are here conceived to flow from Mahālakshmī, who is looked upon in the *Mārkaṇḍēya-purāṇa* as the Supreme source of all power. This Dēvī is indeed at the basis of the worship of Śakti; and hence, as proceeding out of the supreme Dēvī, all the minor Dēvīs are described in this chapter irrespective of whether they belong to the Śaiva or the Vaishṇava cult. They are, however, for the purposes of description, grouped according to the cult to which they belong, as certain convenience is gained by so doing.

General features of the images of the Devi.

It was pointed out already that Dēvī is worshipped independently as the Supreme Deity under the name of Śakti in Śāktism, and that she is also worshipped in association with Śiva in Śaivism and Vishṇu in Vaishṇavism. It has to be noted, however, that Śāktism is often considered to be more akin to Śaivism than to Vaishṇavism. Hence the characteristics of the Dēvī as an independent goddess and her Purāṇic associations may be noticed to have somewhat marked relations to the cult of Śiva-worship; and the study of Dēvī-icons confirms this view. The ordinary or common form of the image of the Dēvī as the consort of Śiva is given in the *Uttara-kāmikāgama*. There it is described as having four arms and three eyes and a pacific countenance. It should wear on the head a *karaṇḍa-makuṭa* and be clad in silk garments. In two of the hands the *pāśa* and the *aṅkuśa* should be carried, while the remaining two are to be held in the *varada* and the *abhaya* poses.

If the image of the Dēvī is such as is made to stand by the side of the image of her consort, then it generally has only two hands; one of these is made to hold a lotus or is kept in the *kaṭaka* pose, evidently to have a fresh natural flower put in every day, instead of having to carry metallic or

stone representation of the same; the other hand is allowed to hang down freely by the side. This kind of goddess should have only two eyes and be of golden colour and handsome in appearance. Even when the Dēvī is not made to stand by the side of her consort, she may sometimes be given only two hands, one of which may be made to carry a parrot or a mirror and the other a blue-lily; or, she may be made to hold a *śūla* and a *pāśa*, or any other weapons which please the fancy of the artist.

The Dēvī may also be sculptured with six arms; then she should be wielding in four of her hands the *pāśa*, *aṅkuśa*, *śaṅkha* and *chakra* and the remaining hands should be in the *varada* and *abhaya* poses. Sometimes she may be given even as many as ten hands: in this case she should be represented with five faces having terrific look and with side tusks. Her hands should carry the same weapons which Śiva does when he is given ten hands. She should have the same *āsana* as Śiva.

Again, the Dēvī is sometimes sculptured as embracing Śiva or as sitting on the same or a different seat near Śiva. In the former case she is seated on the lap of Śiva. In the latter case, one of her legs, either the right or the left, should

be folded and made to rest upon the seat, and the other should be left hanging down. Since it is said that either of the two legs might be folded and made to rest upon the seat, it is clear that the goddess may be seated on the right or the left of Śiva.

Whether the image of the Dēvī happens to be an independent figure or in association with the image of Śiva—in either of these cases, the body of the goddess may have two bends and be of the *dvibhaṅga* variety or it may be perfectly erect and be of the *samabhaṅga* variety. When by the side of her lord Śiva, the Dēvī is known by the names of Manōnmaṇi or Gaurī. If Śiva is conceived as Sadāśiva, the Dēvī associated with him is Manōnmaṇi; and she happens to be Gaurī, when she is associated with Naṭarāja and other *mūrtis* of Śiva. There is, however, not the least difference in the sculpturing of these two differently named forms of the goddess. She might be shown as being black, white or red according to the taste of the artist.

The *Suprabhēdāgama* says that the image of the Dēvī should have large and prominent breasts, and that it should be adorned with all ornaments. The standing figure of the Dēvī with only one pair of arms is, according to the *Pūrva-kāraṇāgama*, known by the name of Bhavāni also.

PLATE XCIX.

(Fig. 1.) Durgā Wood Ōnakkūr.

Durgā. Stone Mahābalipuram.

[To face page 341.]

We may now take into consideration some of the special forms of the Dēvi, as associated directly or indirectly with the cult of Śiva. The Śaiva and the Śākta forms of the Dēvī are in fact the most numerous; and it is the latter of these forms that are indirectly associated with Śaivism largely.

The goddess Durgā may have four, eight or more hands, should have three eyes and be of dark complexion. She should have a handsome look with a well developed bust, stout thighs and big hip, and be clad in yellow garments. The head should be adorned with a *karaṇḍa-makuṭa*, and the body decked with all ornaments. The front right hand should be in the *abhaya* pose, and the back one should carry the *chakra*. The front left hand should be in the *kaṭaka* pose and the back one should carry the *śaṅkha*. The image of Durgā should be made to stand erect upon a *padmāsana*, (See Pl. C.), or on the head of a buffalo, or be seated on the back of a lion. Her breasts should be bound with a snake, and a red bodice should cover the upper portion of her body. The *Suprabhēdāgama* calls her ' the dear younger sister of Vishṇu', and informs us that she came out of

the Ādiśakti. According to this work she may have either eight or four hands; and when she has eight hands, they have to carry the *śaṅkha*, *chakra*, *śūla*, *dhanus*, *bāṇa*, *khaḍga*, *khēṭaka*, and *pāśa*. (See Pls. XCIX and CI).

No less than nine different forms of Durgā are mentioned in the *Āgamas*, namely,

1. Nīlakaṇṭhi.
2. Kshēmankarī.
3. Harasiddhi.
4. Rudrāṁśa-Durgā.
5. Vana-Durgā.
6. Agni-Durgā.
7. Jaya-Durgā.
8. Vindhyavāsi-Durgā.
9. Ripumāri-Durgā.

To the above must also be added the group of nine figures of Durgā called the Nava-Durgās.

Nilakanthi.

Of the nine forms of Durgā mentioned above Nīlakaṇṭhi is described as the bestower of wealth and happiness on her devotees and is to be shown as carrying in three out of her four hands the *triśūla*, the *khēṭaka* and a drinking vessel, while the remaining hand is required to be kept in the *varada* pose.

Kshemankari.

Kshēmaṅkari, the goddess capable of giving health, should keep one of her hands in the *varada* pose and the remaining three should be shown as carrying the *triśūla*, the *padma* and a drinking vessel.

Durgā: Stone; Mahābalipuram.

[To face page 342.]

PLATE CI.

Durgā panel in the rock-cut temple of Varākasvāmin in Mahābalipuram.

[To face page 343.]

Harasiddhi is the goddess who confers attainment of the desired ends to her votaries; she should carry in her hands the *ḍamaru*, the *kamaṇḍalu*, the *khaḍga* and a drinking vessel.

Harasiddhi

Rudrāmśa-Durgā is described as having two eyes and a dark coloured body and is draped in red garments. Her head should be covered with the *kirīṭa-makuṭa* and she must be adorned with golden ornaments set with rubies. She should carry in her hands the *śūla*, the *khaḍga*, the *śaṅkha* and the *chakra*. Her vehicle is said to be the lion; on either side of this goddess should be the sun and the moon.

Rudramsa-Durga.

Vana-Durgā should have eight hands in seven of which should be held the *śaṅkha*, *chakra*, *khaḍgā*, *khēṭaka*, *bāṇa*, *dhanus* and *śūla*, the remaining hand being held in the *tarjani* pose. The complexion of this aspect of Durgā is grass green.

Vana-Durga.

Agni-Durgā has also eight hands, six of which hold the *chakra*, *khaḍga*, *khēṭaka*, *bāṇa*, *pāśa*, and *aṅkuśa*; of the remaining two hands one is held in the *varada* pose and the other in the *tarjani* pose. She has three eyes and her complexion is as brilliant as the

Agni-Durga.

lightning. On her crown is tied the crescent moon; she is riding a lion and has a terrific look. On the right and left of this goddess there should be standing in a reverential attitude two celestial damsels holding each a sword and a shield.

Jaya-Durga.

Jaya-Durgā should have three eyes and four arms in which she should be shown as carrying the *śaṅkha*, the *chakra*, the *khaḍga* and the *triśūla*. The colour of this form of Durgā is black. The crescent moon adorns the crown of this goddess also; the vehicle of Jaya-Durgā is a lion; her lustre is said to spread throughout the three worlds. This form of Durgā should be worshipped by those who desire to attain *siddhi*.

Vindhyavasi-Durga.

Vindhyavāsi-Durgā of complexion bright as the lightning should be seated on a golden lotus, should have three eyes and four arms. Two out of her four hands should carry the *śaṅkha* and the *chakra*, while the remaining two are to be held in the *varada* and the *abhaya* poses respectively. She should be adorned with the crescent moon, the *hāra*, *angadas*, *kuṇḍalas* and other ornaments. Surrounding her should be seen standing Indra and other gods praising her. The lion, her vehicle, should also be standing near her.

PLATE CII.

(Fig. 1.) Katvayani or Mahishāsuramarddani Stone Madras Museum

(Fig 2.) Durgā Stone Conjeevaram

[To face page 341.]

PLATE CIII.

Katyāyanī or Mahishāsuramarddanī : Stone : *Gangaikondaśolapuram.*

[To face page 345.]

Ripumari-Durga.

Ripumāri-Durgā is of red complexion and with a terrific look. In one hand she carries the *triśūla*, while the other is held in the *tarjani* pose. If her *mantra* is repeated ten thousand times, all the while concentrating the mind on her as being placed in the *Sūrya-bimba* (the disc of the sun), she is believed to effect the destruction of enemies and their followers.

Mahishasura-marddani.

The goddess Durgā, as Mahishāsura-marddanī, should have ten hands, according to the *Śilparatna*, which describes her further as having three eyes; she should wear on her head a *jaṭā-makuṭa* and in it there should be the *chandra-kalā* or the digit of the moon. The colour of her body should be like that of the *atasī* flower, and the eyes should resemble the *nilōtpala* or the blue lily; she should have high breasts and a thin waist and there should be three bends in her body (of the *tribhaṅga* variety). In her right hands she should carry the *triśūla*, *khaḍga*, *śaktyāyudha*, *chakra*, and a stringed bow; and in the left hands the *pāśa*, *aṅkuśa*, *khēṭaka*, *paraśu*, and a bell. At her feet should lie a buffalo with its head cut off and with blood gushing from its neck. From within this neck should be visible the half emerged real *asura* bound down by the *nāga-pāśa* of the Dēvi. The

asura should be made to carry a sword and a shield, although the Dēvī has already plunged her *triśūla* into his neck and he is bleeding profusely. He should have a terrific look with knitted eye-brows. The right leg of the Dēvī should be placed on the back of her lion and her left leg should touch the buffalo-body of Mahishāsura. (See Pls. CII and CIII.)

The *Vishṇudharmōttara* as quoted in the *Vāchaspatya*, describes Mahishāsura-marddanī under the name of Chaṇḍikā thus:—This Dēvī has the complexion of gold and is a very handsome youthful woman in an angry mood, sitting on the back of a lion. She has twenty hands; the right ones carry respectively the *śūla*, *khaḍga*, *śaṅkha*, *chakra*, *bāṇa*, *śakti*, *vajra*, *abhaya*, *ḍamaru* and an umbrella; while the left ones are seen to hold the *nāga-pāśa*, *khēṭaka*, *paraśu*, *aṅkuśa*, *dhanus*, *ghaṇṭa*, *dhvaja*, *gadā*, a mirror and the *mudgara* The buffalo-part of the *asura* is lying decapitated with the real *asura* proceeding from out of the neck. His eyes, hair and brows are red and he vomits blood from his mouth. The lion of the Dēvī mauls him, and the Dēvī herself thrusts the *triśūla* into his neck. The *asura*, who is bound down by the *nāga-pāśa*, carries a sword and a shield. (See Pls. CIV and CV.)

Kātyāyanī or Mahishāsuramarddanī Stone.
Ellora.

[To face page 346.]

PLATE CV.

Kātyāyanī or Mahishāsuramardanī Stone. Mahābalipuram

Katyayani.

Kātyāyani is described as a goddess having ten arms and partaking of the nature of the three gods Brahmā, Vishṇu and Śiva. She wears on her head the *jaṭā-bhāra*, in which is tucked up the crescent moon. Her face resembles in splendour the full moon and the colour of her body is that of the *atasī* flower. She has very pretty eyes and an appearance disclosing the freshness of the youth which has just come upon her, and is decked with all ornaments. Her breasts are large and prominent and she stands with three bends in her body (*tribhaṅga*). She is represented as killing Mahishāsura, bearing in her right hands the *triśūla*, *khaḍga*, *bāṇa*, *chakra*, *śaktyāyudha* ; and in the left ones, *khēṭaka*, *pāśa*, *aṅkuśa*, *ghaṇṭā* and *paraśu*.* Below is the headless trunk of the buffalo-bodied *asura* from whose neck his human form is made to emerge with a sword and a shield in his hands. His chest is pierced by the *triśūla* of the Dēvī. The rest of the description of this *asura* here agrees closely with that of Mahishāsura as given under Mahishāsura-marddanī.

* In another description two more articles, the *pūrṇa-pātra* and *chāmara* are mentioned as held in the hands in addition to those already mentioned, but the number of hands are, however, said to be only ten.

The following account of the destruction of Mahishāsura is given in the *Varāha-purāṇa*: — Vaishṇavī, the Śakti of Vishṇu, was making *tapas* on the Mandara mountain. On one occasion, her mind lost its concentration, and in consequence several handsome looking females were born out of her. They began to attend upon the Dēvī; and thus, looked after by these damsels, she began to continue her austerities. Nārada, who happened to go that way, saw her resplendent beauty, and told Mahishāsura of the existence of a real paragon of beauty on the Mandara mountain. Seized by the madness of possessing her, the *asura* prepared himself to capture her and marry her. As a preliminary step he sent a messenger to the Dēvī to relate to her his greatness and prowess and to ask her to accept him as her consort. This messenger narrated to her the origin and history of Mahishāsura thus:—When the *ṛishi* Sindhudvīpa, son of Supārśva, was practising penance in Mahishmati, a girl named Mahishmati, a daughter of Viprachitti, came with her friends to the Mandara-parvata on a pleasure excursion. There they came upon a beautiful abode of a *ṛishi*, which she wanted to take possession of. To drive away the then occupant of the *āśrama*, they all took the shape of she-buffaloes and threatened to

gore the *ṛishi*, who was doing penance. The *ṛishi* perceived by means of his mental vision the truth of the situation and cursed that these girls should all become real *mahishis* or she-buffaloes. As soon as they heard the curse, they began to realise the formidable nature of the offence they had committed and began to repent. The *ṛishi* also became cooled down somewhat, and promised them that their buffalo nature would disappear from them as soon as a buffalo-son was born to Mahishmati. After some years had passed by, Mahishmati was grazing on the banks of the Narmadā. The *ṛishi* Sindhudvīpa, who had also gone there, met a celestial nymph named Indumati and fell in love with her. As he was not able to approach her, his seed fell in the river Narmadā, and it was swallowed with the water of the river by Mahishmati who took then her drink from the Narmadā. This seed grew in the womb of Mahishmati, and in time Mahishāsura was born. In addition to giving this description of the origin of Mahishāsura, his messenger praised also the intelligence and valour of his master. On hearing this, Jayā, one of the attendants of the Dēvi, replied by saying that none of the women on the Mandara mountain was going to get married, and that therefore he might depart in peace. He left

accordingly. After the departure of the messenger Nārada appeared before the Dēvī, and informed her that Mahishāsura, having defeated all the gods, was going to her to carry her away by force. Very soon, the *asura*, as stated by Nārada, came with a large army to attack the Dēvī ; she with her female attendants met him and his army in battle and completely destroyed all of them.

A different version of the destruction of Mahishāsura is given in the *Vāmana-purāṇa.* Pulastya addressing Nārada says—" The gods, having been defeated by Mahishāsura, forsook their abodes and hastened, with Brahmā at their head, to implore the protection of Vishṇu. Śaṅkara was also present there , and, when the gods finished relating their grievances, Vishṇu, and at his command, Brahmā, Śaṅkara and all the gods so emitted flames of anger from their eyes and countenances that a mountain of effulgence was formed. From this mountain came forth Kātyāyanī, resplendent as a thousand suns, with three eyes, with hair black as night and with eighteen arms. To her Śiva gave a trident, Vishṇu a disc, Varuṇa a conch, Agni a dart, Yama an iron rod, Vāyu a bow, Sūrya a quiver and arrows, Indra a thunderbolt, Kubēra a mace, Brahmā a rosary and a waterpot, Kāla a sword and shield, Viśvakarma a

battle-axe and other weapons, Himavān a lion, and other gods various arms and ornaments. Being thus armed and adorned by all the gods, Kātyāyanī proceeded to the Vindhya mountain. There two *asuras*, Chaṇḍa and Muṇḍa, saw her, and immediately hastened to their king, and informed him that a most lovely goddess had singly fixed her abode on the Vindhya mountain. On hearing the high encomiums which Chaṇḍa and Muṇḍa bestowed on the beauty of this goddess. Mahishāsura determined to obtain possession of her and ordered, his army to be collected and marched to the vicinity of the mountain. He himself entered into a lofty pavilion, and then sent the son of Maya to summon the goddess to his presence. Dundubhi, the son of Maya, accordingly proceeded to her, and standing respectfully at a short distance addressed her—" I am, O virgin lady, a messenger sent by the chief of the *asuras*". Kātyāyanī replied—" Approach ! Approach ! and dismiss thy fear, and truly deliver the message which thou bringest." Encouraged by these words, Dundubhi answered,—" thus says Mahisha, the king of the *asuras*,—' The gods wander upon the earth, helpless and powerless, as the three worlds have been conquered by me. It is I who am Indra and Rudra and Sūrya ; I am the sole lord of the

Universe, and there is no other god than me. In battle am I unconquerable; and by my victorious arms have I acquired possession of every desirable thing that the world contains. But on thy account, O lovely virgin! have I now come to this mountain'; hasten, therefore, to pay due obeisance to the lord of the universe, for thou art worthy of becoming his spouse" Kātyāyani replied,—"It is true that the mighty *asura* Mahisha has subdued the three worlds, and I also am ready to obey him; but there is a custom, long established in my family, which requires that each daughter of our house should be conquered in battle by her wooer before she can be united to him in marriage. From this custom I cannot deviate. Before, therefore, I can become the spouse of thy king, he must vanquish me in combat." Dundubhi, on hearing these words, returned to Mahisha, and acquainted him with the determination of the goddess; and he immediately ordered his army to advance, on observing which the gods exclaimed to Durgā,—"Put on thy armour". But she said,—"I will not, for what necessity is there for an armour, when none but these vile *asuras* stand before me?." Vishṇu, however, presented her with an armour, and entreated her to protect herself with it against the weapons of her enemies, especially as in conse-

quence of a boon granted by Śiva to him Mahisha had been rendered almost invulnerable.

When Dēvī perceived the elephants, the horse, the foot soldiers and chariots composing the army of the *asuras* approach her, she at once strung her bow and rained on them a ceaseless shower of arrows. Many of the enemies of the gods she slew with her shafts; others with her sword; and with her various other weapons she caused havoc in their ranks, as her lion brandishing its mane bore her along. . . . . . Thus Kātyāyanī destroyed countless hosts of the bold *asuras;* and on beholding the battle-field covered with their corpses, she seized a *vīṇā* and a *ḍamaru* in joy and laughingly began to play. Wherever she moved, drawing out music from her instruments, ghosts and goblins shouted out in response and danced; and her lion tossed about in sport the lifeless bodies of the slain. But Mahisha, on viewing the destruction of his army, hastened to engage, the goddess in personal combat; and Kātyāyanī, equally eager for the combat, urged on her lion. Then commenced a terrible duel in consequence of which the summits of the mountain were rent beneath their feet, the earth and the ocean trembled, and the very clouds up above became scattered. In vain did the goddess employ her various weapons

again and again; the wily art of Mahisha rendered them all innocuous; even when she succeeded in binding him with the noose given her by Varuṇa, carrying the rope round his horns, his muzzle and hoofs, he escaped from the bond; and when she hurled a thunder-bolt at him, he shrank into such a diminutive size that it went past him leaving him uninjured. At length Durgā dismounted from her lion and sprang upon the back of Mahisha, and with her own tender feet so smote his head that he fell senseless on the ground; and then she immediately cut off his head with her sword; and all the hosts of *asuras* exclaimed, Ah! Ah!".

In other works also similar stories are given of the killing of Mahishāsura by the Dēvī. The destruction of Mahishāsura is considered to be allegorical; the *Padma-purāṇa* says that in the Svāyambhava-manvantara, Mahishāsura was killed by Vaishṇavī on the Mandaragiri, that he was once again destroyed by Nandā in the Vaivasvata-manvantara on the Vindhya mountain, and that thus personified ignorance was killed by Jñāna-śakti which is the same as personified wisdom. It may also be that this story indicates the substitution of the buffalo-totem worship by a form of goddess-worship among certain early primitive tribes in the country.

Nanda.

In the *Vishṇudharmōttara* it is stated that Nandā was born 'from the pleasure of Bhāradvāja'. She has four arms; one of her hands is in the *varada* pose, another in the *abhaya* pose; the third and the fourth hands carry a lotus and an *aṅkuśa* respectively. Or, she may in these hands hold the *khaḍga* and the *khēṭaka*. Her complexion is white and she is seated on an elephant.

The *Varāha-purāṇa*, however, has the following version of the origin of Nandā:—The king named Sindhudvīpa, the son in a previous birth of Tvashtā, knowing that in that birth he was killed by Indra, practised penance with a view to beget a son who would kill Indra. The river Vētravatī assuming the form of a young woman approached Sindhudvīpa; and through their union was born a child named Vētrāsura. The child of theirs in due time became the king of Prāgjyōtisha. He vanquished all rival kings, and then began to give trouble to Indra and the other gods. The gods with Indra at their head, and having Śiva also with them, went to Brahmā to complain to him of the annoyance caused by Vētrāsura to them. On hearing their complaint, Brahmā suspected that the trouble was due to Māyā created by Vishṇu; and then at once a damsel, clad in white robes,

wearing a *kirīṭa* on her head, and having eight hands carrying in them the *śaṅkha*, *chakra*, *gadā*, *pāśa*, *khaḍga*, *ghaṇṭā*, *dhanus* and *bāṇa*, appeared before him and undertook to kill the troublesome Vētrāsura. She then transformed herself into innumerable heroic damsels, and fought with the *asura* and put an end to his life. Brahmā and other gods, while complimenting her on her success, prophesied that she would be called upon on a future occasion to destroy another troublesome *asura* of the name of Mahishāsura. The gods then retired to the Himalayas, where they set up the goddess Nandā as an object of worship and were feeling happy. Because they were so happy, they named this goddess Nandā.

Navadurgas

Durgā is often worshipped in the form of nine figures, one of them being set up in the middle and the remaining eight in positions corresponding to the eight points of the compass. They are all seated figures having a lotus as their seat. Instead of actual figures, we may introduce in their respective places their *tatvāksharas*, in the *yantra*. The image in the middle has eighteen hands, big breasts and thighs, and is adorned with various ornaments. This goddess, who is capable of granting all powers, has in eight of her left hands the tuft of hair of the

PLATE CVI.

Standing figure of Bhadrakāḷi : Bronze
Tiruppālatturai.

[To face page 357]

asura, the *khēṭaka*, *ghaṇṭā*, mirror, *dhanus*, *dhvaja*, *ḍamaru*, *pāśa*, the remaining left hand being held in the *tarjani* pose. The right hands carry the *śakti*, *ṭaṅka*, *śūla*, *vajra*, *śaṅkha*, *aṅkuśa*, cane, *bāṇa* and *chakra*. Each of the eight other figures of Durgā has only sixteen hands. The names of these goddesses are *Rudra-chaṇḍā*, *Pra-chaṇḍā*, *Chaṇḍōgrā*, *Chaṇḍa-nāyikā*, *Chaṇḍā*, *Chaṇḍavatī*, *Chaṇḍarūpā*, *Atichaṇḍikā*, and *Ugra-chaṇḍikā*. The colour of the centrally situated Durgā is that of fire. The other Durgās are yellow of the *gōrōchana*, red, black, blue, white, grey, turmeric-yellow and pink. The central Durgā is in the *ālīḍhāsana* posture riding on a lion and holds in one of the hands the tuft of hair, as already stated, of the *asura* emerging from the cut-end of the neck of the buffalo-form of the *asura*. The other Durgās are seated upon *rathas* shaped like lotuses. Such is the description of Navadurgās as given in the *Skandayāmaḷa*.

Bhadrakali

The conception of the goddess Dēvi as Bhadrakāḷi has eighteen hands and a handsome appearance. She has three eyes. The following things are found held in her hands, namely, the *akshamālā*, *triśūla*, *khaḍga*, *chandra*, *bāṇa*, *dhanus*, *śaṅkha*, *padma*, *sruk*, *sruva*, *kamaṇḍalu*, *daṇḍa*, *śakti*, *agni*,

kṛishṇājina, water, one in each hand: of the remaining two hands one is in the *śānti* pose (*abhaya ?*), and the other carries a jewelled vessel. She is seated in a chariot drawn by four lions, her posture being what is generally described as the *ālīḍhāsana*.

Mahakali.

Mahākālī is jet black in colour and has tusks in her mouth. Her eyes are distended and the waist is thin. She carries in her four hands the *khaḍga*, *khēṭaka*, *pātra* and *kapāla*. She wears on her head a garland of skulls. Or, she is black in colour resembling the rain-cloud and has a stout body and eight arms. In her hands are held the *chakra*, *śaṅkha*, *gadā*, a pitcher, a pestle, *aṅkūśa*, *pāśa* and *vajra*.

Amba.

This goddess is said to be of the colour of the water-lily, carrying in three out of her four hands the *pāśa*, *padma*, and *pātra* the fourth hand being in the *abhaya* pose.

Ambika.

Ambikā is seated upon a lion and has three eyes; she is adorned with various ornaments, and has in one of her left hands a mirror; one of the right hands is held in the *varada* pose. In the other two hands she holds the sword and the shield.

(Fig. 1.) Mahākālī Bronze Mādevūr

(Fig. 2.) Mahākālī Bronze: Madras Museum.

[To face page 358.]

Mangala.

Maṅgalā is seated upon a *simhāsana*, and wears on her head a *jaṭā-makuṭa*. She carries in eight out of her ten hands the *śūla*, *akshamālā*, *dhanus*, a mirror, the *bāṇa*, *khēṭaka*, *khaḍga*, and *chandra;* and the remaining two hands are held in the *varada* and *abhaya* poses. She has a lovely appearance with pretty breasts and a playful smile on her countenance. She is adorned with various ornaments.

Sarvamangala.

This goddess is seated on a lion and has four arms; in her hands she carries the *akshasūtra*, *padma*, *śūla* and *kamaṇḍalu*.

Kalaratri.

This goddess is a representation of the *śakti* as a destructive power. She has a single braid of hair and her ears are ornamented with red shoe-flowers in addition to the *kuṇḍalas*. She is naked and seated on an ass. She is sometimes specially associated with Bengal. Her body is smeared with oil and her left foot wears a kind of anklet made of iron spikes. Kālarātri is rightly of a terrific appearance.

Lalita.

Lalitā has in her two left hands a mirror and a *śaṅkha*, and in her right hands a fruit and a small box containing collirium for the eyes. Hers is a standing figure, and it must be decorated with various ornaments.

Gauri.

Gaurī is the goddess looked upon as an unmarried girl, with either two hands held in the *varada* and *abhaya* poses, or with four hands, three of which carry the *akshamālā*, *padma* and *kamaṇḍalu*, the fourth one being in the *abhaya* pose. This is understood to be the aspect in which the *dēvas* contemplate upon her; and she is held to be capable of bestowing much benefit and great merit.

Uma.

Gaurī is worshipped under different aspects, such as Umā, Pārvati etc. Of these Umā is the goddess who is worshipped even by the *dēvas;* she has in her hands the *akshamālā*, a mirror, the *kamaṇḍalu* and a lotus.

Parvati.

The figure of this goddess has four arms; in her hands are seen the *akshamālā*, an image of Śiva, an image of the lord of the Dēvagaṇās (Gaṇēśa) and the *kamaṇḍalu;* and her abode is between *agni-kuṇḍas.*

Another aspect of Gaurī is represented as a female figure standing upon the back of an alligator; she is required to be worshipped at home in the houses of her votaries who desire wealth and prosperity. She has four arms; in two of her hands are held the *akshasūtra* and the *padma*, while the other two are kept in the *varada* and *abhaya* poses respectively. (See fig. 1, Pl. CVIII.)

(Fig. 1) Pārvatī : Stone : Ellora.

(Fig. 2) Annapūrṇādēvi.
Ivory : Trivandram.

[To face page 360.]

Rambha.

Rambhā is an aspect of the Dēvī said to be able to grant all the desires of her votaries; she is seated on an elephant. She is handsome and has four hands, which carry respectively the *kamaṇḍalu*, *akshamālā*, *vajra* and *aṅkuśa*.

Totala.

Tōtalā is another aspect of Gaurī who carries the *śūla*, *akshamālā*, *daṇḍa* and a white *chauri*. She is said to be able to destroy all sins.

Tripura.

Tripurā another aspect of Gaurī carries in two out of four of her hands the *aṅkuśa* and the *pāśa*, while the remaining ones are held in the *varada* and *abhaya* poses.

In a temple dedicated to Gaurī the central figure should naturally be that of Gaurī. On the left of the image of the central Gaurī should be that of Siddhi, while on the right that of Śrī. There should also be the images of Bhagavatī and Sarasvatī in places which are called the *prishṭhakarṇa bhāga*, Gaṇēśa in the north-east corner and Kumāra in the south-east corner of the temple. The door-keepers of the temple of Gaurī are eight in number. They all keep one of their hands in the *abhaya* pose and carry in another a *daṇḍa* while the two other hands of Jayā and Vijayā,

two of the gate-keepers, are seen carrying *aṅkuśa* and *pāśa*; of Ajitā and Aparājitā, the *padma* and *pāśa*; of Vibhaktā and Maṅgalā, the *vajra*, and *aṅkuśa*; and of Mōhinī and Stambhinī, the *śaṅkha* and the *padma*.

Bhutamata.

The general appearance of this goddess is black, and she has long eyes. The colour of her face is either white or red. She wears a *liṅga* on her person, and has only two hands in which she holds the *khaḍga* and *khēṭaka* respectively. She is seated on a *siṁhāsana*. Her head is decorated with ornaments made of pearls. Bhūtamātā is worshipped by *bhūtas*, *prētas*, *piśāchas*, by Indra, Yakshas, Gandharvas, etc., and her abode is under an *aśvattha* tree (ficus religiosa).

Yoganidra

The figure representing this goddess is required to be sculptured as lying down on a bed with the eyes closed. It must be shaped very beautifully. The goddess keeps a drinking vessel near her, and has only two hands.

Vama.

Vāmā is represented as a female figure with one head and two arms, and is of terrific look possessing three eyes. She holds in one hand a *kapāla* and the other is in the *abhaya* pose. She wears a *jaṭā-makuṭa* on her

head. This goddess is supposed to confer all the desired good upon her votaries.

Jyeshtha.

The goddess Jyēshṭhā is terrific and powerful, is of red complexion and is said to confer fortune upon her votaries and also destroy their enemies. She is described as the eldest of the group of eight goddesses beginning with Jyēshṭhā and ending with Manōnmanī. She has two hands in which she carries the *kapāla* and the *bāṇa.*

Raudri.

Raudrī has a black face, is of a terrific look and is draped in red clothes. She is older than the other six goddesses whose descriptions follow.

Kali.

Kālī is a goddess of dark colour, her face alone being red. She carries in her two hands a lotus and the *kapāla.* She is the destroyer of fear.

Kalavikarnika.

Kalavikarṇikā is of a bluish colour and carries in her two hands the *kapāla* and the *śakti.* She is also understood to be capable of removing fear and giving rise to happiness.

Balavikarnika.

Balavikarṇikā is of grey colour, has long eyes and holds in her two hands the *kapāla* and the *japamālā.* She is the giver of peace to her worshippers.

Balapramathani.

Balapramathanī is of a reddish or white complexion and has two hands in which she carries the *kapāla* and the *pāśa*. She is the destroyer of all enemies.

Sarvabhutadamani.

Sarvabhūtadamanī is of deep red clour resembling that of the shoe-flower, and has tusks in her mouth ; her belly is big and large. She carries the *kapāla* and the *vajra* in her two hands.

Manonmani.

Manōnmanī is to be either of blue or of black complexion, should have a large face and should carry the *kapāla* and the *khaḍga*. She is also said to bestow wealth upon her votaries and to terrify their enemies.

Varuni-Chamunda.

This is a twin goddess of whom Vāruṇī has pendulous breasts and a flabby belly and is clad in red garments and carries in her hands the *śūla* and *bāṇa*. Otherwise she must be sculptured as a handsome woman. Chāmuṇḍā has large and long nails and several hands. This Chāmuṇḍā is said to be capable of attracting all to herself by means of her power.

Rakta-Chamunda.

Rakta-Chāmuṇḍā, also known as Yōgēśvari, is believed to be permeating throughout the moveable and immoveable objects of the universe; her worshippers are,

supposed to attain this extraordinary power of permeating the whole universe. This goddess carries in her hands the *khaḍga, musala, halā* and a *pātra.*

Sivaduti.

Śivadūti has a faded look and a face suggesting that of a jackal. Her body is emaciated, thin and wiry. It is ornamented with snakes; and she wears a garland of skulls. Her look is terrific. In her four hands she carries the *rakta-pātra* (a vessel to hold blood), *khaḍga*, *śūla* and *māṁsa* (flesh). She is seated in the *ālīḍhāsana* attitude; near her is seen a *khaṭvāṅga.* According to another authority, the complexion of Śivadūti is said to be that of the midday sun; she has three eyes and hands, in the left ones of which are held a *pātra* (vessel) for holding blood, the *gadā, khēṭaka, pāśa* and in the right ones the *padma, kuṭhāra, khaḍga* and *aṅkuśa*; she is adorned with ornaments set with all the nine gems and is worshipped by the gods, *ṛishis* and others.

Yogesvari.

Yōgēśvarī should have ten hands, three eyes, and should carry the *śakti, khaḍga* and *ḍamaru* in three of her right hands and *ghaṇṭā, khēṭaka, khaṭvāṅga*, and *triśūla*, in the four left ones. Nothing is mentioned about the remaining hands.

Dipti. Dīpti is a goddess full of radiating effulgence and is seated upon a *chandrāsana*.

Rati. Rati is a very handsome looking goddess wearing such jewels as are generally worn in spring seasons. She is attached to playing on the *vīṇā*. She is scented with *kastūri* and *karpūra*, and is carrying in her hands a *daṇḍa* and an *akshamālā*. She is full of glee and is dancing in joy.

Sveta. Śvētā is bright as the moon and is seated on an white lotus.

Bhadra. Bhadrā is a goddess with four hands in which are found an *akshamālā*, *nīlōtpala*, a fruit and the *śūla*. She is seated on a *bhadrāsana*.

Jaya and Vijaya. These twin goddesses should each hold in three out of four hands the *śūla*, *padma akshamālā*; and the fourth hand is in the *varada* pose. The goddesses are seated upon a lion. They are also goddesses who fulfill all the desires of their votaries.

Kali. Kālī is a terrific goddess and has a peculiar smell about her calculated to create fear in the mind of all.

Ghantakarni. Ghaṇṭākarṇī carries in her hands the *ghaṇṭā* and the *triśūla*.

Jayanti.

Jayanti must also be sculptured as a very beautiful woman ; her hands should be made to carry the *kunta*, *śūla*, *khaḍga* and *khēṭaka*. She is worshipped in thankfulness by those who are enjoying happiness.

Diti.

Diti, who is praised by the *asuras*, is also worthy to be worshipped. She is to be shown as seated on a *daṇḍāsana*, and decorated with all ornaments. In her hands are to be held a *nīlōtpala* and a fruit and she carries a child on her lap.

Arundhati.

Arundhati is a goddess who is free from anger, is draped in white clothes and is always austere. And in evidence of this latter quality she has to be sculptured as carrying in her hands *patras* (leaves), flowers and water indicating that she is intent upon offering worship to the gods. Her body is covered with sandal paste.

Aparajita.

Aparājitā should be so shown as riding a lion ; she is to be sculptured as a very strong woman carrying in her hands the *pināka* (Śiva's bow), *bāṇa*, *khaḍga*, and *khēṭaka ;* she should have three eyes and the *jaṭābhārā* on the head, with the crescent of the moon in it. She has a snake *Vāsuki* as her wristlet.

Surabhi.

This goddess has the face of a cow and the body of a handsome woman. She carries in her two hands a handful of grass and a *kamaṇḍalu* respectively, and is worshipped for the attainment of wealth and plenty and prosperity.

Krishna.

The abode of this goddess Kṛishṇā is in the midst of *agni-kuṇḍas* or sacrificial fire-pits. She has four hands, two of which are in the *añjali* pose, and the two remaining ones carry the *akshamālā* and the *kamaṇḍalu*.

Indrakshi.

Indrākshī is a goddess with a bright countenance and a pair of hands in one of which she holds the *vajra*, and keeps the other in the *varada* pose. She is draped with a pair of yellow garments, decked with all ornaments and is surrounded by a number of youthful damsels. This is the aspect of the Dēvī which is worshipped by the *apsaras* women.

Annapurna.

The youthful goddess *Annapūrṇā* is of red complexion, having a face round as the full moon, three eyes and high breasts. In her left hand she carries a vessel set with rubies and containing in it honey : in the right hand she holds a spoon set with rubies and containing delicious rice. She is adorned with wristlets set with rubies, a *hāra* which rests

gracefully upon her chest and many other ornaments. (See fig. 2, Pl. CVIII.) She may have sometimes as many as four hands, in which case, two hands are to carry the *pāśa* and *aṅkuśa* and two others held in the *abhaya* and *varada* poses respectively. There should also be the crescent moon adorning the crown on her head.

Tulasidevi.

Tulasidēvī is of dark complexion, with eyes resembling the petals of the lotus flower, and having four arms; of the four hands two are in the *abhaya* and *varada* poses and the other ones keep in them a lotus and a *nīlōtpala*. She is to be adorned with *kirīṭa*, *hāra*, *kēyūra*, *kuṇḍalas* and other ornaments, clothed in white garments and seated on a *padmāsana* (or on a lotus).

Asvarudhadevi.

This goddess should be seated upon a horse, with one hand carrying a golden cane and the other holding the reins of the horse. She has three eyes; on her crown is the crescent moon.

Bhuvanesvari.

The complexion of Bhuvanēśvarī is the red colour of the rising sun and she has three eyes. Her crown is adorned with the crescent moon and she is seen wearing all ornaments including *kuṇḍalas*, *hāra*, a broad belt round the waist and *kaṅkaṇas* set with

rubies. She is seated upon a *padmāsana*. In two of her hands are the *pāśa* and the *aṅkuśa* and the remaining hands are held in the *abhaya* and the *varada* poses.

Bala.

Bālā is also a goddess of red complexion seated upon a *padmāsana*. She holds in two of her hands the *akshamālā* and the *pustaka* and the remaining ones are kept in the *abhaya* and the *varada* poses.

Rajamatangi.

This goddess of black complexion should be seated upon a seat set with rubies, with one of her legs resting upon a lotus and her hands playing upon the *viṇā*. There should be near her a parrot whose talk the goddess should be listening to. Rājamātaṅgī is adorned with the crescent moon on her crown which is tied round with a garland of blue lilies, a *tilaka* on her forehead and all appropriate ornaments.

Lakshmi.

So far we have dealt with the images of Dēvī either as directly or indirectly associated with the cult of Śiva. There is goddess-worship associated with the cult of Vishṇu and Brahmā as well. The goddess is here invariably looked upon as the consort of the

PLATE CIX.
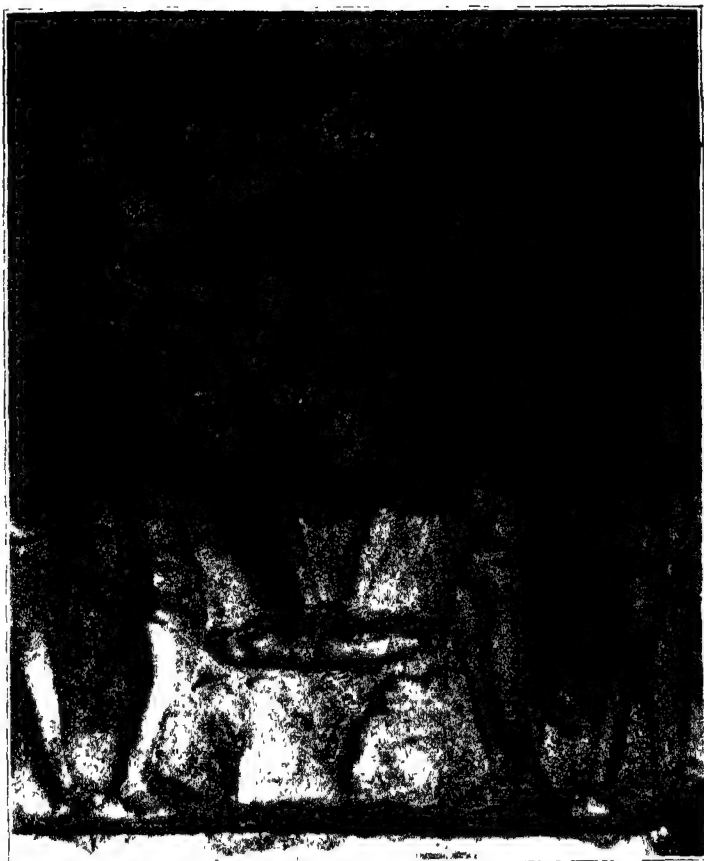
Śrīdēvi : Stone Mahābalipuram.

[To face page 372.]

PLATE CX.

Śrīdēvī: Stone. Ellora.

[To face page 373.]

PLATE CXI

Lakshmī : Stone : Madevur.

Śrīdēvī : Ivory : Trivandram.

[To face page 373.]

god ; and chief among Vishṇu's consort is *Lakshmī*. When the ocean of milk was churned for obtaining the ambrosials for the gods, many other valuable things came out from that ocean. The goddess of wealth Lakshmī, who became afterwards the consort of Vishṇu, came out from that ocean then. Lakshmī is conceived to be treasured by her lord on the right side of his broad chest. She is known by several names, such as, Śrī, Padmā and Kamalā. She is seated upon a *padma* and holds in each of her two hands a lotus. She is also adorned with a lotus garland. On either side is an elephant emptying water on her head from pots presented by attendant celestial maidens, (See Pls. CIX, CX and fig. 2, Pl. CXI). This goddess is of dark complexion according to the *Vishṇudharmōttara*. The *Aṁśumadbhēdāgama* describes her differently. According to it the colour of Lakshmī is to be golden yellow. She should wear golden ornaments set with rubies and other precious gems : in her ears there should be jewelled *nakra-kuṇḍalas*. The figure of Lakshmī has to be like that of a maiden who has just attained age and should be of very handsome appearance, with pretty eye-brows, eyes like the petals of a lotus, a full neck and a well developed waist. She should wear a bodice and be adorned with various ornaments on the head. In

her right hand she should carry a lotus flower and in the left hand a *bilva* fruit; she should be draped in beautiful clothing and her back should be broad and attractive. The waist zone should be a broad belt of artistic workmanship and should heighten the effect of her natural beauty.

The *Śilparatna* alone mentions that the colour of Lakshmī is white and further says that in her left hand she holds the lotus and in the right hand the *bilva* fruit. It adds that she wears a necklace of pearls and is attended by two maidens who are waving the *chāmara* near her. She must be bathed with water taken out of two exactly similar vessels. The figure of Lakshmī should have only two hands when she is by the side of Vishṇu. But when she is worshipped in a separate temple she should have four hands, (See fig. 1, Pl. CXI), and be seated upon a lotus of eight petals placed upon a *siṁhāsana*. In one of the two right hands she should hold a lotus with a long stalk, and in the other a *bilva* fruit, the left hands should carry an *amṛitaghaṭa* (a pot containing ambrosia) and a *śaṅkha* respectively. Two elephants standing a little behind her should pour from pots pure water on her head for bathing her. On her head also there should be a lotus. She should be adorned with *kēyūra* and *kaṅkaṇa*.

PLATE CXII.

Kollāpura Mahalakshmi Stone Kolhapur

[To face page 375

In *Karavīra* (the modern Kolhapura) there is a temple dedicated exclusively to Mahālakshmī: it is therefore a very famous place of pilgrimage. The *Viśvakarma-śāstra* describes separately the figure of Mahālakshmī as found in this temple. She is represented as a small girl wearing various ornaments and looking very handsome. In her lower right hand is a *pātra* (vessel), and in the upper right hand the *gadā* named *kaumōdaki;* in the lower left hand she holds a *bilva* fruit, and in the upper left hand the *khēṭaka*. On her head is a Linga. (See Pl. CXII). She has to be worshipped by those who are desirous of acquiring wealth.

Bhumi or Bhu-devi.

It is conceived that Bhūmi or Bhūdēvī, meaning the Goddess Earth, is also a consort of Vishṇu. Possibly this association of the Goddess Earth with Vishṇu is due to his boar-incarnation. Bhūmi or Bhūdēvi is said to be of a light green colour resembling that of the tender sprouts of the paddy plant. Her head has to be adorned with a *karaṇḍa-makuṭa ;* and she should be made to wear ornaments of all kinds and be dressed in yellow clothes. Bhūmidēvi should be sculptured as a woman with two hands in which she should carry either lotuses or *nīlōtpalas*. She may be either sitting or standing

upon a *padmapīṭha*. This is the description of the goddess as she is found by the side of her lord Vishṇu. The *Pūrva-kāraṇāgama*, however, gives a slightly different description of Bhūdēvī. She is said there to be of dark colour and to wear red clothes as well as a golden *yajñōpavīta* on her body. In the *Vishṇudharmōttara* we have it stated that her complexion is white, that she has four arms and carries in her four hands a *ratna-pātra* (a vessel filled with gems), *sasya-pātra* (a vessel containing vegetables), *ōshadhi-pātra* (a vessel containing medicinal herbs) and a lotus respectively. She should be seated upon the back of four *dig-gajas* or elephants of the quarters. This description is evidently that of the Goddess Earth when she is set up independently as a *svayam-pradhāna* object of worship and represents fully poetically all the characteristics of the earth, as the producer of plants, gems etc.

In addition to Lakshmī and Bhūdēvī, there are other goddesses associated with Vishṇu in relation to some of his other incarnations. For instance Śitā was worshipped as the consort of Rāma, and Rukmiṇī, Satyabhāma and Rādhā as the consorts of Kṛishṇa. Even Subhadrā, the sister of Kṛishṇa, is associated with Vishṇu worship at Jagannath.

PLATE CXIV.

Sarasvatī. Stone: Gangaikoṇḍaśōḷapuram.

[To face page 377]

PLATE CXV.

Sarasvati Stone Bāgaļi.

[To face page 377.

Sarasvati.

Sarasvatī, the goddess of learning, is associated generally with Brahmā, who happens to be the creating god in the Hindu trinity. She is seated upon a white lotus, is of white complexion, and is draped in white clothes. She has four hands (See Pls. CXIII and CXV). In one of the right hands she holds an *akshamālā* and the other right hand is in the pose called *vyākhyāna-mudrā ;* and in the left hands she carries respectively a book and a white lotus. Surrounding her there are standing a number of *munis* or sages engaged in worshipping her. She wears a *yajñōpavīta* on her person and has the *jaṭā-makuṭa* on the head; otherwise also she is decked with various ornaments. This is according to the *Aṁśumadbhēdāgama*. But the *Vishṇudharmōttara* tells us that Sarasvatī should be standing upon a white lotus and further substitutes the *kamaṇḍalu* in the place of the lotus in one of the left hands and makes the right hand with the *vyākhyāna-mudrā* carry instead a *vīṇā* with a bamboo stem (See fig. 2, Pl. CXVI). In her standing posture she should be sculptured as a *samabhaṅga* image. The *Aṁśumadbhēdāgama* says that the *kuṇḍalas* of Sarasvatī should be made of rubies but the *Pūrva-kāraṇāgama* prescribes for her, ear-rings of pearl (See Pl. CXIV, also fig. 1,

Pl. CXVII). Sarasvatī is described in the *Sūta-Saṁhitā* of the *Skanda-purāṇa* as a female figure having a *jaṭā-makuṭa* on her head, in which there is a crescent moon inserted. Her neck is of blue colour and she has three eyes. The *Dēvīmāhātmya* of the *Mārkaṇḍēya-purāṇa* describes her as holding in her hands an *aṅkuśa*, a *vīṇā*, an *akshamālā*, and a *pustaka*. It is in this fashion that the Dēvī is represented in the Hoysaḷa sculptures (See fig. 1, Pl. CXVI). It is obviously intended here that Sarasvatī is to be looked upon as a Śakti of Śiva. She is also sometimes conceived as a Śakti of Vishṇu. Indeed Lakshmī, Sarasvatī and Pārvatī are all identified with the one Dēvī.

In relation to the sculptures and castings of goddesses in South India, it may be observed that, in groups consisting of a god and two goddesses on either side, the goddess on the right is seen wearing the *kucha-bandha* (bodice) just as is worn at the present time by the Nambūdiri ladies under the name of *mulaikkachchu* or breast-band, and that the goddess on the left does not wear such a bodice. This is a noteworthy peculiarity It may be particularly noticed in relation to the group of images consisting of Vishṇu and his consorts Śrī and Bhū (see Pls. XXII and fig. 2, Pl. LXII). The meaning of this difference in the sculpturing is not evident.

PLATE CXVII

(Fig. 2) Vārāhi. Stone. Vaishṇavi.
Tirunandikkarai.

(Fig. 1) Śāradādēvi Ivory
Trivandram

[To face page 378]

Sapta-matrikas.

By Diti were born to Kaśyapa two sons known as Hiraṇyāksha and Hiraṇya-kaśipu. They were respectively killed by Vishṇu in his Varāha-avatāra and Nṛisiṁha-avatāra. Prahlāda, the son of Hiraṇyāksha, became a devotee of Vishṇu and renounced all concerns of worldly life. After him Andhakāsura began to rule over the *asuras*. By piously practising a long series of austerities, he obtained several boons from Brahmā and became very powerful. He then began to cause annoyance to the *dēvas*; and they ran to Kailāsa to complain to Śiva about the troubles caused by the *asura* chief. Even as Śiva was listening to their complaint, Andhakāsura appeared at Kailāsa with a view to carry away Pārvati. Śiva thereupon got ready to fight the *asura*, he made the three well known snakes Vāsuki, Takshaka and Dhananjaya serve as his belt and bracelets. An *asura* named Nīla, who had secretly planned to kill Śiva came out in the meanwhile in the form of an elephant. Nandi came to know of this and informed Vīrabhadra; and he took the shape of the lion (the natural enemy of the elephant) and attacked and killed Nīla. The skin of this elephant was presented by Vīrabhadra to Śiva. It was worn by Śiva as his upper garment. Clad with this curious garment

and ornamented with the serpents, and wielding his powerful *triśūla*, Śiva started out on his expedition against Andhakāsura taking with him his army consisting of the *gaṇas*. Vishṇu and the other gods also went with him to offer help. But in the struggle that ensued Vishṇu and other *dēvas* had to run away. At last Śiva aimed his arrow and shot at the *asura* and wounded him; blood began to flow in profusion from the wound, and each drop of it as it touched the earth assumed the shape of another Andhakāsura. Thus, there arose thousands of Andhakāsuras to fight against Śiva. Immediately Śiva thrust his *triśūla* through the body of the original and real Andhakāsura and began to dance. Vishṇu destroyed with his *chakrāyudha* the secondary *asuras* produced from the blood-drops. To stop the blood from falling on the earth, Śiva created out of the flame that was issuing from his mouth a *śakti* called Yōgēśvarī. Indra and other *dēvas* also sent their *śaktis* to serve the same purpose. They are Brahmāṇī, Māhēśvarī, Kaumārī, Vaishṇavī, Vārāhī, Indrāṇī and Chāmuṇḍa. These are the female counterparts of the gods, Brahmā, Mahēśvara, Kumāra, Vishṇu, Varāha, Indra and Yama, and are armed with the same weapons, wear the same ornaments and ride the same *vāhanas* and carry the same

banners as the corresponding male gods do. Such is the account of the origin of the Sapta-mātṛikās or the seven Mother-Goddesses.

The *Varāha-purāṇa*, however, states that these Mother-Goddesses are eight in number and includes among them the goddess Yōgēśvarī mentioned above, although all other *purāṇas* and *agamas* mention them to be seven. The *Varāha-purāṇa* further says that these Mātṛikās represent eight mental qualities which are morally bad; accordingly Yōgēśvarī represents *kāma* or desire; Māhēśvarī, *krōdha* or anger; Vaishṇavī, *lōbha* or covetousness; Brahmāṇī, *mada* or pride, Kaumārī, *mōha* or illusion; Indrāṇī, *mātsarya* or fault-finding; Yāmī or Chāmuṇḍā, *paiśunya*, that is, tale-bearing; and Vārāhī. *asūya* or envy.

The seven Mātṛikās caught all drops of blood as they fell in the battle between Śiva and Andhakāsura, and thus stopped the further multiplication of secondary Andhakāsuras. In the struggle Andhakāsura finally lost his power known as *asura-māyā* and was defeated by Śiva. Nevertheless through Śiva's grace he gained a good end.

The *Kūrma-purāṇa* continues further the story of the Mātṛikās. After the chastisement of the *asura* Andhaka, Śiva commanded Bhairava and the Mātṛikās to retire to the *pātāḷa-lōka*, the

abode of the *tāmasic* and destructive Vishṇu Nṛi-siṁha. They accordingly did so; but very soon Bhairava, being only an *aṁśa* or part of Śiva, became merged in Śiva, and the Mātṛikās were left alone without any means of subsistence. They began to destroy everything in the universe for the purpose of feeding themselves. Bhairava then prayed to Nṛisiṁha to abstract from the Mātṛikās their destructive nature, and it was thereupon withdrawn from them.

According to the *Varāha-purāṇa* the account given above of Andhakāsura and the Mātṛikās is an allegory; it represents *Ātma-vidyā* or spiritual wisdom as warring against *andhakāra*, the darkness of ignorance. *ētat-tē sarvam-ākhyātam-ātma-vidyāmṛitam*. The spirit of *vidyā*, represented by Śiva, fights with Andhakāsura, the darkness of *avidyā*. The more this is attempted to be attacked by *vidyā*, the more does it tend to increase for a time; this fact is represented by the multiplication of the figures of Andhakāsura. Unless the eight evil qualities, *kāma*, *krōdha*, etc., are completely brought under the control of *vidyā* and kept under restraint, it can never succeed in putting down *andhākāra*.

In the *Suprabhēdāgama* it is said that these seven Mātṛikās were created by Brahmā for the

PLATE CXVIII.

(Fig. 1.) THE SAPTA-MĀTṚIKA GROUP (Stone: Ellora).
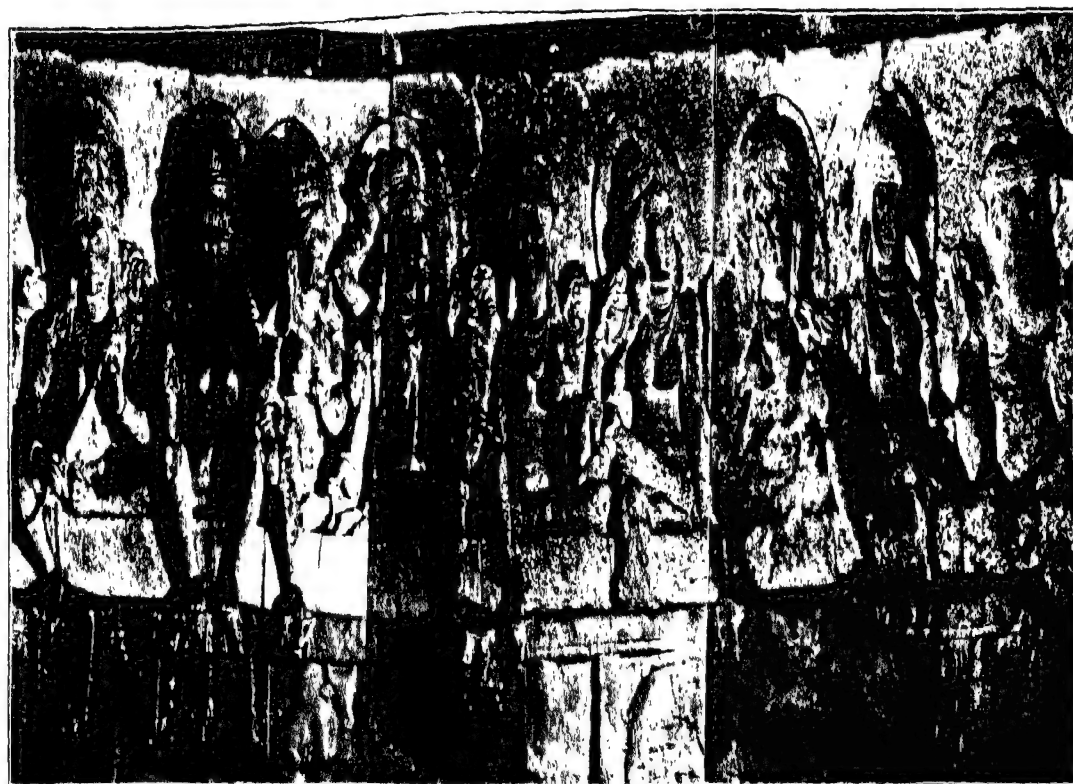
Vīrabhadra. Brahmāṇī. Mahēśvarī. Kaumārī. Vaishṇavī. Vārāhī. Indrāṇī. Chāmuṇḍā. Gaṇēśa.

(Fig. 2.) THE SAPTA-MĀTṚIKA GROUP (Stone: Bēlur).
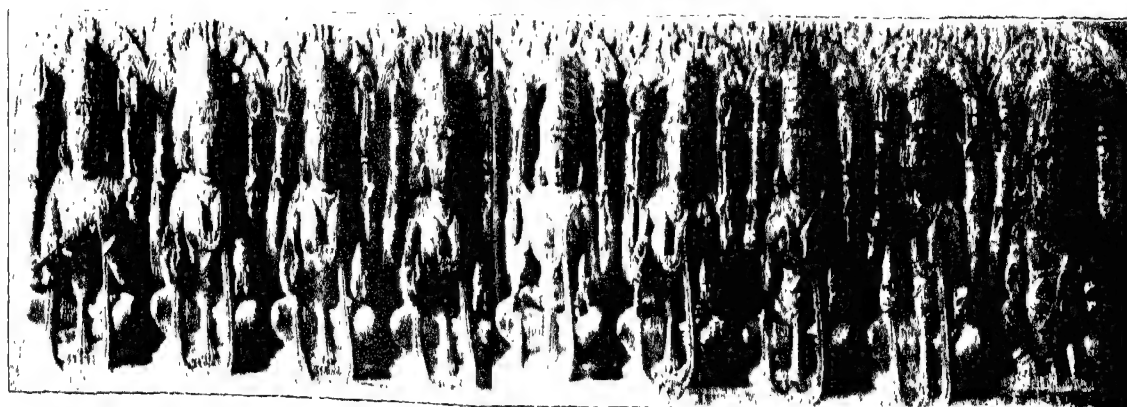
Vīrabhadra. Brahmāṇī. Mahēśvarī. Kaumārī. Vaishṇavī. Vārāhī. Indrāṇī. Chāmuṇḍā. Gaṇēśa.

[To face page 393.]

purpose of killing Nirṛita. The general description of these goddesses is briefly given in the *āgama* thus :—Brahmāṇi should be sculptured like Brahmā ; Māhēśvarī like Mahēśvara ; Vaishṇavī like Vishṇu ; Vārāhī as a short woman with an angry face and bearing a plough as her weapon ; Indrāṇi like Indra ; and Chāmuṇḍa as a terrific woman. This last goddess should have her hair in a dishevelled condition, should possess a dark complexion and have four hands ; she should wield the *triśūla* in one of her hands and carry a *kapāla* in another. All the Mātṛikās are to be seated images and should have two of their hands held in the *varada* and *abhaya* poses, while the other two hands should carry weapons appropriate to the male counterparts of the female powers. They are shown seated upon *padmāsanās* in the sculptures.

Brahmanı.

This goddess has four faces and a body bright as gold. In the back right hand she carries the *śūla* and in the back left hand an *akshamālā* ; the front right hand is in the *abhaya* pose and the front left hand in the *varada* pose. She is seated upon a red lotus and has the *haṁsa* as her *vāhana* as also the emblem of her banner. She wears a yellow garment (*pītāmbara*) and her head is adorned with a *karaṇḍa-makuṭa*. Her situation is under a *palāśa* tree.

Such is the description of her in the *Amsumadbhēdāgama*; the *Vishṇudharmōttara*, as quoted in the *Vāchaspatya*, gives her six hands, the left ones of which are characterised by *abhaya*, *pustaka* (book) and *kamaṇḍalu*, while the right ones are characterised by *varada*, *sūtra* and *sruva*. It also adds that her dress is deer-skin. On the other hand, the *Pūrva-kāraṇāgama* agrees with the first work quoted above in ascribing only four hands to Brahmāṇī, although it states that she carries the *kamaṇḍalu* and *akshamālā* in two of her hands and holds the other two in the *abhaya* and *varada* poses.

Vaishṇavī.

Vaishṇavī carries in one of her right hands the *chakra* and in the corresponding left hand the *śaṅkha*; her two other hands are held in the *abhaya* and the *varada* poses respectively. She has a lovely face and beautiful breasts, and is of dark complexion. Her eyes are pretty, and she wears a yellow garment. On her head is a *kirīṭa-makuṭa*. She is adorned with all the ornaments generally worn by Vishṇu, and the emblem of her banner as well as her *vāhana* is the Garuḍa. Her place is under a *rāja-vriksha*. The *Vishṇudharmōttara* states that like Brahmāṇī she has also six hands; the right hands are characterised by the *gadā*, *padma* and *abhaya*,

PLATE CXIX.

Vaishnavī. Kaumārī. Chāmuṇḍā. Brahmāṇī.

Indrāṇī. Māhēśvarī. Vārāhī

[To face page 384.]

and the left ones by the *śaṅkha*, *chakra* and *varada*. In the *Dēvī-purāṇa* she is represented as possessing four hands in which she carries *śaṅkha*, *chakra*, *gadā* and *padma*. She wears the *vanamālā*, the characteristic garland of Vishṇu. In respect of this last description, the *Dēvī-purāṇa* agrees with the *Pūrva-kāraṇāgama*.

Indrani.

The figure of Indrāṇi has three eyes and four arms; in two of her hands she carries the *vajra* and the *śakti*, the two other hands being respectively held in the *varada* and *abhaya* poses. The colour of this goddess is red, and she has on her head a *kirīṭa*; on her body she wears various ornaments. Her *vāhana* as well as the emblem of her banner is the elephant, and her abode is under the *kalpaka* tree. According to the *Vishṇudharmōttara*, she should have a thousand eyes, and should be of golden colour; she should have six arms, four of the hands carrying the *sūtra*, *vajra*, *kalaśa* (a pot), and *pātra* (a vessel) and the remaining hands being held in the *varada* and *abhaya* poses. The *Dēvī-purāṇa* states that she carries the *aṅkuśa* and the *vajra* only, and the *Pūrva-kāraṇāgama* mentions that she has only two eyes. According to the last authority the goddess Indrāṇi holds a lotus in one of her hands.

Chamunda.

The goddess Chāmuṇḍā has four arms and three eyes and is red in colour. Her hair is abundant and thick and bristles upwards. She has in one hand the *kapāla* (skull) and in another the *śūla*, while the other two hands are respectively in the *varada* and the *abhaya* poses. She wears a garland of skulls in the manner of the *yajñōpavīta* and is seated upon a *padmāsana*. Her garment is the tiger-skin, and her abode is under a fig tree. Her seat, it is said in the *Vishṇudharmōttara*, is the dead body of a human being, and she has a terrific face with powerful tusks. She has a very emaciated body and sunken eyes and ten hands. The belly of this goddess is thin and apparently empty. She carries in her hands the following things; *musala*, *kavacha*, *bāṇa*, *aṅkuśa*, *khaḍga*, *khēṭakā*, *paśa*, *dhanus*, *daṇḍa* and *paraśu*. To this description the *Pūrva-kāraṇāgama* adds that she should have her mouth open and should wear on her head the digit of the moon even as Śiva does; that her *vāhana* is an owl and the emblem of her banner an eagle. In one of the left hands she carries as we have already said a *kapāla* which is filled with lumps of flesh; and in another left hand there is fire. In one right hand she holds a snake. She wears in her ears *kuṇḍalas* made of conch-shell (*śaṅkha-patra* or *kuṇḍala*).

PLATE CXX.

PITHAS OF SAPTA-MATRIKAS.

[To face page 386.]
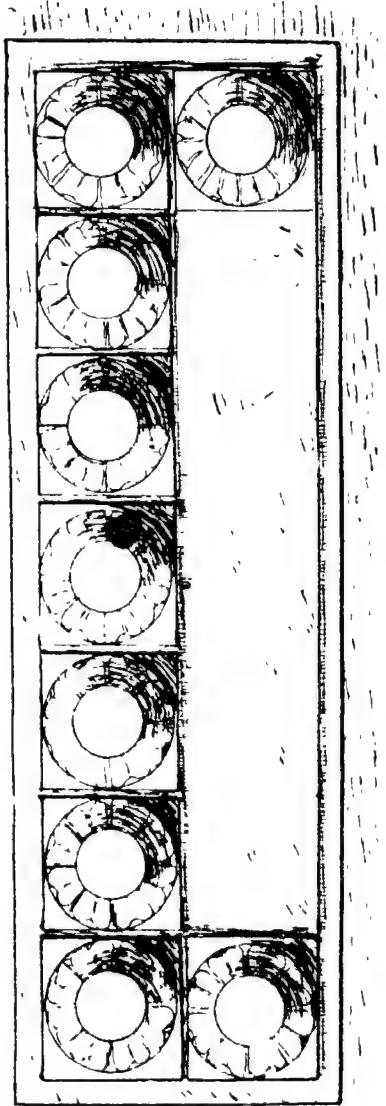
Māhēśvarī has four arms; two of which are in the *varada* and the *abhaya* poses respectively, while the remaining two hands carry the *śūla* and *akshamālā*. Her *vāhana* is the bull. This goddess is said in the *Vishṇudharmōttara* to have five faces, each possessing three eyes, and she wears on her crown the crescent moon. Her colour is white and she has six arms; in four of the hands she carries the *sūtra*, *ḍamaru*, *śūla* and *ghaṇṭā*, the two remaining hands being respectively in the *varada* and *abhaya* poses; her head is adorned with the *jaṭā-makuṭa*. Her banner also has the bull for its emblem.

Mahesvari.

The figure of Kaumārī is a feminine copy of that of Subrahmaṇya who is known as Kumāra. Kaumārī has four hands, in two of which she carries the *śakti* and the *kukkuṭa*, the remaining two hands being respectively in the *abhaya* and the *varada* poses. Her *vāhana* is the peacock and this same bird forms the emblem on her banner. She has a *makuṭa* said to be bound with *rāśikā* or *rāchikā*. What this means cannot be found out. Her abode is under an *udumbara* or fig tree. She has, according to the *Vishṇudharmōttara*, six faces and twelve arms; two of her hands are held respectively in the *varada* and the *abhaya* poses;

Kaumari.

and she carries the *śakti*, *dhvaja*, *daṇḍa*, *dhanus*, *bāṇa*, *ghaṇṭā*, *padma*, *pātra* and *paraśu* in her other hands. The *Dēvīpurāṇa* adds that her garland is made of red flowers, and the *Pūrva-kāraṇāgama* substitues the *aṅkuśa* for *kukkuṭa*, and adds that the goddess should be so sculptured as to suggest the ideas of valour and courage.

Varahi.

Vārāhī has the face of a boar and the colour of the storm-cloud. She wears on her head a *karaṇḍa-makuṭa* and is adorned with ornaments made of corals. She wields the *hala* and the *śakti*, and is seated under a *kalpaka* tree. Her *vāhana* as well as the emblem on her banner is the elephant. To this description the *Vishṇudharmōttara* adds that she has a big belly; according to this authority, she has six hands, in four of which she carries the *daṇḍa*, *khaḍga*, *khēṭaka* and *pāśa*, the two remaining hands being held respectively in the *abhaya* and *varada* poses. The *Pūrva-kāraṇāgama* says that she carries the *śārṅga-dhanus*, the *hala* and the *musala* as her weapons. She wears on her legs *nūpura*-anklets.

We have already mentioned that on one side of the group of the Mother-Goddesses there is the figure of Gaṇēsa, and on the other side that of Vīrabhadra. This latter god is described as having four arms and three eyes, and being of a pacific look.

On his head is a *jaṭā-makuṭa*, and he is decked with various ornaments. His colour is white. One of the right hands is in the *abhaya* pose and the other holds the *śūla*; one of the left hands is held in the *varada* pose and the other carries the *gadā*. He is seated on a *padmāsana* under a *vaṭa-vṛiksha* (banyan tree). His banner has the bull as its emblem. Gaṇēśa might be figured here either as standing or as seated on a *padma-pīṭha*.

The sculpturing of the Sapta-mātṛikā group of gods and goddesses found in the cave temples of Ellora conform largely to the descriptions given above. They, however, differ in a few points; for instance, the goddesses in some cases are all made alike with a single face each; and these are distinguished from each other by their weapons and the *lāñchhanas* or emblems worked out below them in small niches or countersunk panels. Thus, Brahmāṇī is recognised by the small figure of a swan sculptured in the seat below. In some cases the goddesses are each provided with a child, which is placed either on the lap or is made to stand by the side. The group is invariably made up of the seven seated mothers flanked on either side by Vīrabhadra who is seen playing upon a *vīṇā* and Vināyaka, there being some blood-thirsty ghosts surrounding Chāmuṇḍa.

Jyeshthadevi.

The worship of Jyēshṭhādēvī appears to be very old. The *Bōdhāyana-Gṛihya-Sūtras* contain a chapter dealing with the worship of this goddess. One of the Śrī-vaishṇava Āḻvārs (saints), called Toṇḍar-aḍippoḍi, meaning the dust of the feet of God's devotees, refers in derision to the worship offered to this goddess by people in the vain hope of acquiring the fulfilment of their desires, while there is the great god Vishṇu, the conferor of all boons, whom they forget altogether. We know of several temples in which the image of this *dēvī* is still seen to be occupying a corner, though not receiving any worship; in many other temples the image of this goddess is pulled out of the seat and thrown away; and even educated people do not understand what this rejected piece of sculpture is intended to represent. Strange stories are concocted in modern times in connection with the image of Jyēshṭhādēvī; and they are introduced into *Sthalapurāṇas*. In a place called Naṅgapuram in the Trichinopoly District there is a Śiva temple belonging to the Chōḻa period. It is known to have been built in honour of a Chōḻa princess. The first part of the name of the village means a maiden, referring evidently to Ariñjigai, the Chōḻa princess. The people of this village point out an image of Jyēsh-

PLATE CXXI.

[To face page 391.]
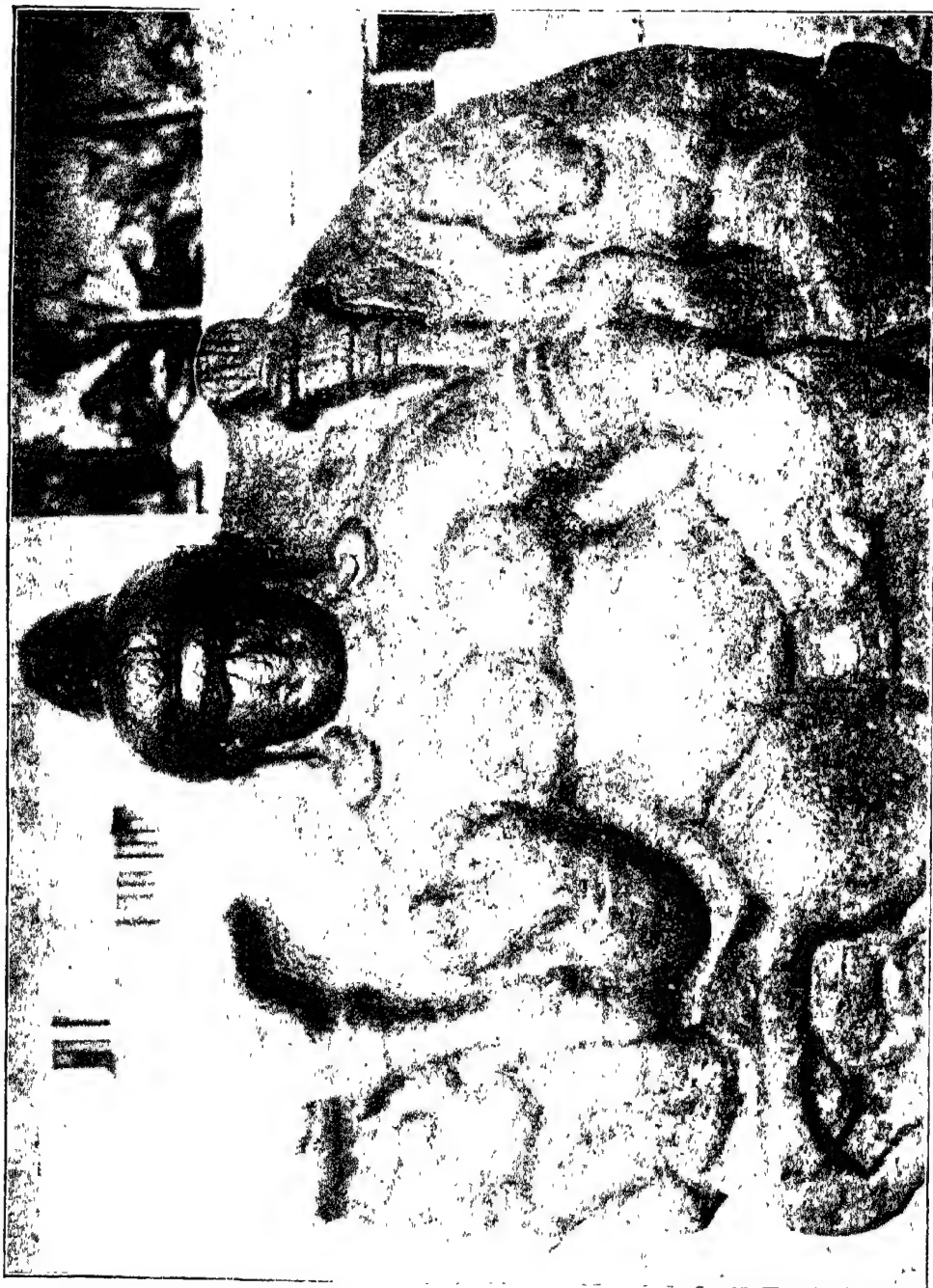
ṭhādēvi and assert that it represents a Chōḷa princess who was born with the face of a jackal. The story is that the king, feeling sorry for the deformation of his child prayed to god that her jackal-face might be removed from her. Then his god appeared to him in a dream and told him that if he built a temple for Śiva in the village of Naṅgapuram, and made his daughter visit and worship the god set up in it, she would immediately lose the face of the jackal and obtain instead the normal face of a woman. This, they say, happened accordingly; and in proof of the correctness of the story, they direct our attention to the figure with the bull's face sitting on the right of Jyēshṭhādēvi and say that it is the princess before she visited the temple and lost her jackal-face and that the figure to the left of this is the lady as she became after she offered worship to Śiva in the newly constructed temple (Cf. Pl. CXXI). They, however, give no explanation at all regarding the central figure.

Another equally remarkable instance of forgetfulness in relation to the image of this goddess is noticeable in the famous temple of Śiva at Tirupparaṅguṉṟam near Madura. About the end of the eighth century A.D., a pious queen of the then reigning Pāṇḍya king, Jaṭilavarman Parāntaka Pāṇḍya, had a shrine of Durgā excavated in the rock

near the shrine of Śiva and got sculptured near it the image also of Jyēshṭhādēvī in half relief. These facts are even now found recorded in an epigraph very near to the group of the Jyēshṭhādēvī images there. Tirupparaṅguṉṟam is in fact one of the few famous sacred places dedicated to the worship of Subrahmaṇya now. But, unfortunately, there is neither a shrine for that god nor a sculptured representation of him in that place. Pilgrims go there, nevertheless, by thousands on days sacred to Subrahmaṇya, believing that the group of Jyēshṭhādēvī images—which are the principal objects of worship there—in some manner or other represents that god. Possibly at some period in the history of that temple, the central figure of the Jyēshṭhādēvī group came to be draped in masculine god's clothes and to be called Subrahmaṇya, the figure to the right being understood to be Nandikēśvara, the steward of Śiva's household, and the figure of the female to the left being taken to be the first wife of Subrahmaṇya. The *pūjāri* accounted for the absence of the second wife by stating that the god is sculptured there as he was, before he took his second wife. This so-called image of Subrahmaṇya has by its side a silver *śakti* (weapon) dedicated perhaps by a pious worshipper. The crow-banner found by the side of Jyēshṭhādēvī

in the sculpture is explained to be the cock-banner of Subrahmaṇya. To the *pūjāri* the absence of six heads, of two wives and of the peacock *vāhana* as well as many other details characteristic of Subrahmaṇya, did not matter very much. Even the noticeably female form of the central image did not make him hesitate in asserting his opinion that the central figure in the group is indeed that of Subrahmaṇya.

According to the description of Jyēshṭhādēvī, as given in Sanskrit works, she is a goddess with two arms and two eyes, with big cheeks and large pendulous breasts descending as far as the navel, with a flabby belly, thick thighs, raised nose, hanging lower lip, and is in colour as dark as ink. Her legs have to be hanging down in front of the *Bhadrāsana* on which she is seated. Her hair is done up in a knot, and on the forehead a *tilaka* is marked. She wears a *makuṭa* on her head; in her right hand she holds a *nīlōtpala* flower, and the other hand rests upon the seat. One authority, however, states that she should carry a *nīlōtpala* in one hand and keep the other in the *abhaya* pose. In actual sculptures, she is often seen with the right hand in the *abhaya* pose and the left hand made to rest upon her thigh (See Pl. CXXI); sometimes in the sculptures the right hand holds

the *nīlōtpala* flower and the left hand rests upon the seat. (See Pl. CXXII and CXXIII.)

On the right of Jyēshṭhādēvi is the image of a bull-faced human being with two arms. In the right hand of this image there is a *daṇḍa* (stick), and a rope is held in the left hand. In the *Pūrva-kāraṇāgama* this being is declared to be the half-bovine son of the Dēvī. The right leg of this figure is hanging down, while the left one is made to rest upon the seat. The colour of the body is white, the *Suprabhēdāgama* saying that it is blood red. This image is decked with all ornaments; on its head is a *kirīṭa*, and it is clothed in silk garments.

On the left of the Dēvī is a female figure, whom the *Aṁśumadbhēdāgama* calls Agnimatha.(?) She is a maiden with a pretty bosom and of youthful appearance. Clad in red clothes, adorned with all ornaments and with a *karaṇḍa-makuṭa* on her head, she is seated with her left leg hanging down and the right folded and made to rest on the seat. Her colour is jet black. In her right hand she holds a *nīlōtpala* flower. The *Pūrva-kāraṇāgama* calls her the daughter of the Dēvī.

The emblem on the banner of Jyēshṭhādēvī is the crow and her *vāhana* is an ass.

When the ocean of milk was churned Jyēshṭhā was born before Lakshmī, and no one wished
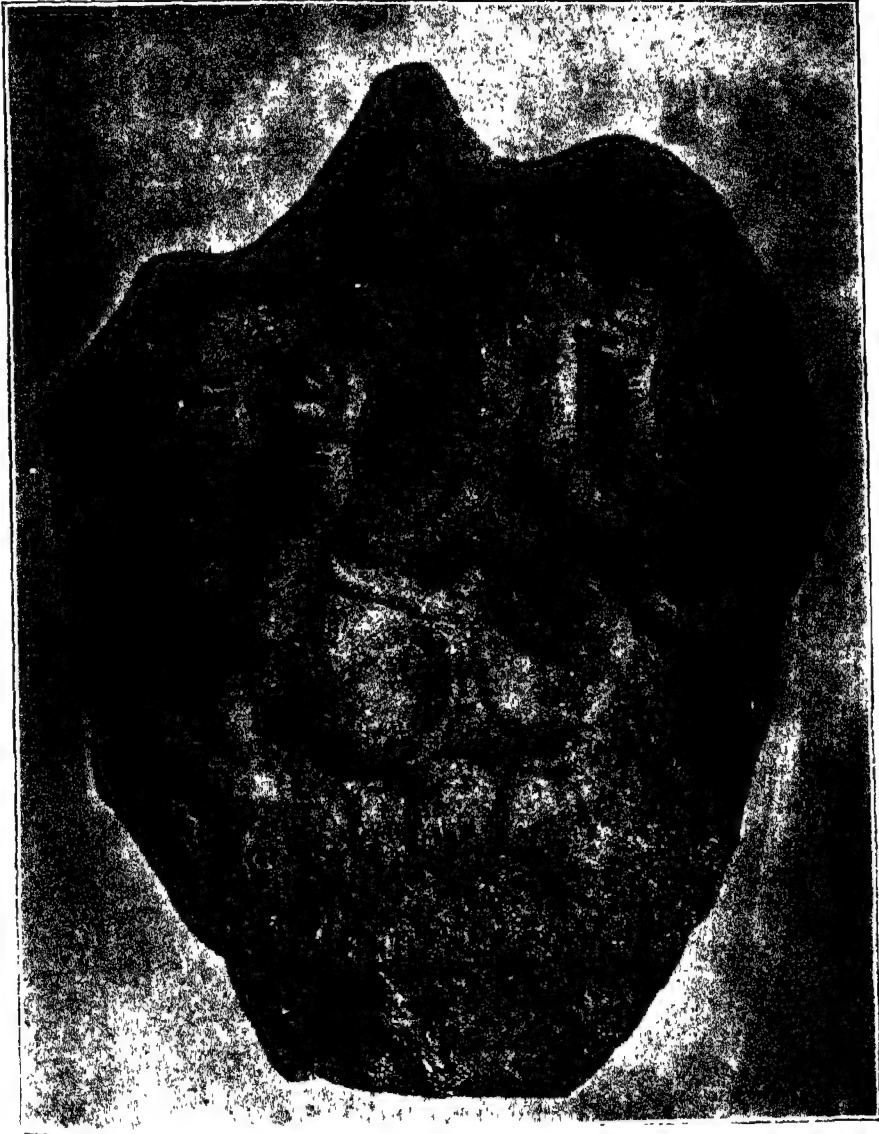
PLATE CXXII.

Jyēshṭhādēvī Stone. Madras Museum.

[To face page 394.]

PLATE CXXIII.

Jyēshthādēvi Stone Kumbhakōnam

to marry her. The *ṛishi* Kapila took her for his wife and therefore she is known as Kapilapatni.

The side-images in the Jyēshṭhādēvī group must come up as high as her shoulders.

In the old Tamil *nighaṇṭus* the names of Jyēshṭhā are given as follows: Mugaḍi, Tauvai, Kaladi, Mūdēvi, the crow-bannered, the ass-rider, Kēṭṭai, the bad woman and Ēkavēṇi. Her weapon is said to be the sweeping broom.

There are two kinds of images of Jyēshṭhā, says the *Vishṇudharmōttara*, namely, the Rakta-Jyēshṭhā and Nīla-Jyēshṭhā; both of them are seated figures having their feet touching the ground. They have each only one pair of hands. These forms of the goddess are to be praised and propitiated by heroes.

The *Liṅga-purāṇa* has an interesting account of Jyēshṭhādēvī which is somewhat different from what has been given above. When the ocean of milk was churned to obtain the immortalising ambrosia for the gods, *kālakūṭa-visha*, the all-destroying cosmic poison, came out first from that ocean; then came Jyēshṭhādēvī. A Brāhmaṇa *ṛishi* named Dussaha married her and was taking her home with him. He perceived in her on the way a peculiar trait which he was not able to comprehend. He noticed her closing her ears

wherever there was the singing of the praise of Vishṇu or the uttering of the prayers offered to Śiva, or any other good thing was being mentioned or done. Once upon a time he went with his wife to the forest for *tapas*, but the lady could not endure to see him so engaged, and consequently left him alone there and quietly returned home. The poor *ṛishi* had at last to promise to her that he would no longer engage himself in any virtuous acts, which were displeasing to her, before he could reside with her in his house. Just about that time Mārkaṇḍēya came there; and poor Dussaha then opened out to him his heart and explained to him the peculiar nature of his wife and asked him for advice as to what places he might visit without causing annoyance to his wife. He was advised Mārkaṇḍēya that he might go with her to all places where inauspicious acts were being done or inauspicious words were being uttered; and gave a long list of acts of which the following are a few:—wherever there was quarrel between husband and wife in a household, Jyēshṭhādēvi might be taken there; she might also be taken to places of Bauddha and non-Vaidik forms of worship; again, she might be asked to take her place in houses where the elders enjoy pleasures, such as eating anything good, without first offering the good things to the children

to eat. After giving this advice, Mārkaṇḍēya departed. The *ṛishi* Dussaha then called his wife and told her that he was going to the Rasātala-lōka to find out there a good place for them both to live in without anything to disturb them, and asked his wife to stay, till his return, in a place midway between his *āśrama* and the pond near by, and was getting ready to start on his journey. Jyēshṭhādēvī asked the *ṛishi* how she was to sustain herself till he returned, and who would help her with the things she wanted; the *ṛishi* replied that women would offer her *bali*, which would be more than enough for her to feed herself satisfactorily, and added that she should not visit the houses of any of those women who offered her oblations. Promising to return as early as possible, the *ṛishi* went to the tank near his abode and plunged into it with a view to reach the lower world Rasātala, and never again returned. Ever since that time, this poor abandoned wife is said to have been wandering here and there and making the hills and the plains outside inhabited villages her abode from time to time. She once happened to meet Vishṇu, whom she entreated to prescribe for her some avocation to while away the tedium of being all alone. He thereupon permitted her to go and live with those who offered worship to him exclusively, with a

distinct disregard in their hearts for Śiva and the other gods. On leaving her after bestowing this boon he went on muttering the *Rudramantra* to safe-guard himself from the evil influence of Jyēshṭhā otherwise called Alakshmī. Vishṇu-bhaktas and women must therefore offer oblations to Jyēshṭhādēvī.

An explanation of the worship of Jyēshṭhādēvī is found in the *Śaivāgamas*. The *Siddhānta-sārāvaḷi* of Trilōchana Śivāchārya and the commentary on it give what follows:—Parāśakti, in the form of Vāmā, is the author of the *pañcha-kṛityas*, or the five acts called *sṛishṭhi*, *sthiti*, *saṁhāra*, *tirōdhānā* and *anugraha*. She, therefore, assumes the eight forms representing the eight *tattvas*. They are, Vāmā as *pṛithvīmayī*, Jyēshṭhā as *jala-rūpiṇī*, Raudrī as *agniyākārā*, Kālī as *vāyvākārā*, Kalavikaraṇī as *ākāśarūpiṇī*, Balavikaraṇī as *chandrarūpiṇī*; Balapramathanī as *sūryarūpā*; her two other forms are—Sarvabhūtadamanī as *ātma-rūpā*, and Manōnmayī as *Parāśakti*. Now, Vāmā means a beautiful damsel. Although each of the five *bhūtas* or elements has its own peculiar characteristic quality when pure and unalloyed, still, it is conceived that, ordinarily, all the elements except *ākāśa* are not unalloyed and therefore possess mixed characteristics. Among such alloyed elements

pṛithvi, or the earth-element, is the most alloyed, and possesses the characteristic qualities of all the five elements; and hence Vāmā, the beautiful, is said to be presiding over *pṛithvi*. The manifestation of Śiva, or Murtīśvara, corresponding to his creative function (*sṛishṭhi*), is called Vāmadēva, as he is the lord of Vāmā.

Jyēshṭhā, who is *jalamayī*, is the representative of *sthithi*. The Mūrtīśvara of *jala* is Jyēshṭha, and he is the lord of Jyēshthādēvi. Raudri represents the *śakti* of the *agni-tattva*. The Mūrtīśvara of *agni* is Paśupati, who is no other than Rudra, the lord of Raudrī. *Prāṇa* is the property of time (*kāla*); hence Kāli is the *śakti* presiding over the element *vāyu*. The Mūrtīśvara of *vāyu-tattva* is Kāla, and he is the husband of Kāli.

The part *kala* in the name Kalavikaraṇī, means a limb, and *vikaraṇi* indicates absence. Hence Kalavikaraṇī means 'free of limbs,' that is, undivided. Indivisibility is the characteristic feature of *ākāśa*; therefore this goddess is made to represent *ākāśa-tattva*. Her lord and corresponding Mūrtīśvara is Bhīma. He is Kalavikaraṇa, and his consort is Kalavikaraṇī.

That which augments strength is Balavikaraṇī. Chandra (moon) is conceived to influence the production of *ōshadhis* (medical herbs) which

give health and strength; therefore Balavikaraṇī represents the moon looked upon as a *tattva*. Her husband is Mahādēva.

Balapramathanī means the destroyer of *bala* or strength. Sūrya (sun) is hot and enervating; hence this *śakti* represents the sun as a *tattva*. The Mūrtīśvara corresponding to this goddess is Ugra. He is the destroyer of all *paśas* or bonds.

The *śakti* that holds under control all the activities of all the souls is Sarva-bhūtadamanī. She is *ātma-mūrti* and her Mūrtiśvara is Yajamāna.

Monōnmani is the *śakti* that unites aspiring souls with the Universal Lord, Śiva, after removing from them their *mala* or dirt of sin. Her lord is Paraśiva.

Such is the explanation of the functions of these goddesses. The very large variety of the goddesses herein noticed cannot but be striking. Their number is indeed even more. Hindu theology and philosophy account for their variety and numerousness by endeavouring to evolve them as representative powers out of fundamental philosophical principles. But a student with the historical turn of mind cannot fail to see in the very numerousness and variety of these goddesses a striking proof of the gradual affiliation of non-Āryan deities of all sorts to the institutions of expanding Hinduism.

PARIVARADEVATAS

PLAN OF A VISHṆU TEMPLE WITH SEVEN *ĀVARAṆAS* AND THE DISPOSITION OF THE *PARIVĀRADĒVATĀS* IN IT.
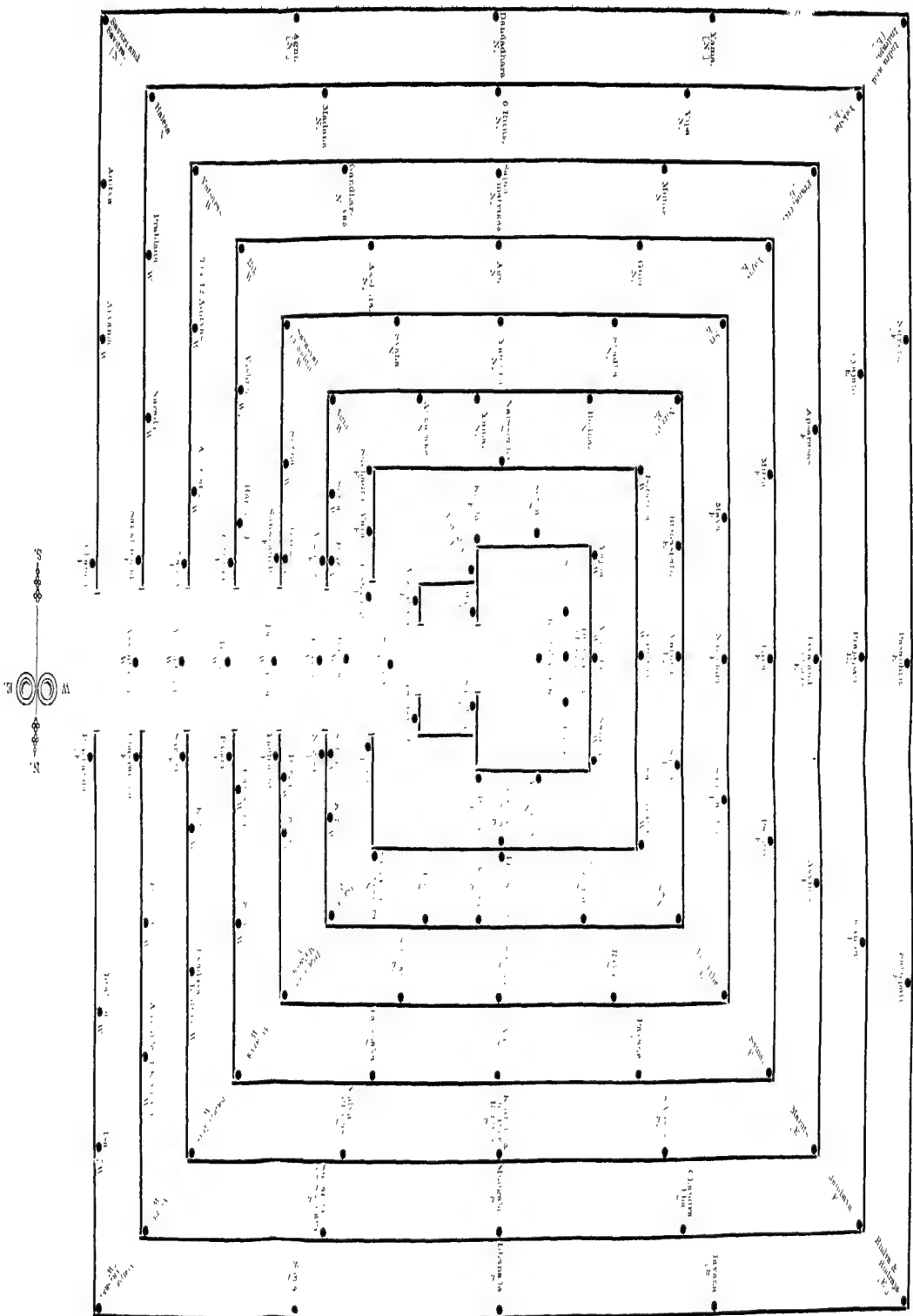
APPENDIX A.

A DESCRIPTION OF THE PLAN AND OF THE DISPOSITION OF *PARIVARADEVATAS* IN A VISHNU TEMPLE OF SEVEN *AVARANAS*.

According to the *Vaikhānasāgama*, that temple of Vishṇu which has only one *āvaraṇa* or circuit and contains the images of the central Vishṇu, Vishvaksēna, Śrībhūta, Garuḍa, Chakra, Dhvaja, Śaṇkha, and Mahābhūta is considered to be the most inferior (*adhamādhama*) one. If, in addition to the above mentioned deities, there be also the Vimānapālas and Lōkapālas, it is said to belong to the *Adhamamadhyama* class of temples. A temple with a second *āvaraṇa* together with the images that are to be found in it, as also those of Havīrakshaka, Pushparakshaka and Balirakshaka is classed as the *adhamōttama* temple. If there be a third *āvarana* with the necessary images in it, the temple is of the *Madhyamādhama* class. If, in addition to the above, there happens to be a fourth *āvaraṇa* with all the images in it, the temple is considered to be of the *Madhyamamadhyama*

class. The addition of the images of Kuhū, Anumiti, Jayā etc., and the Sapta-mātṛikas, makes it one of the *madhyamōttama* variety. If the fifth *āvaraṇa* together with the images that are to be in it is added to the above, the temple becomes one of the *uttamādhama* class. The addition of a sixth *āvaraṇa* with all the images in it makes the temple one of the *uttamamadhyama* class. A temple with seven *āvaraṇas* is an ideal temple and is said to be of the *uttamōttama* class. The above classification is with respect to the number of *āvaraṇas* or *prākāras*, found in a temple. There is another classification based upon the number of images found in the temple. A temple with Vishvaksēna, Garuḍa, Śrībhūta, Nyaksha and Bhūtapiṭha, a group which goes by the name of *pañcha-parivāra*, is said to belong to the *adhamādhama* variety. The addition of Indra, and the other Lōkapālas, Sūrya, Chakra and Śaṅkha converts the temple into one of the *adhamamadhyama* class. If, further, the images of Vivasvān, Mitra, Kshattā, Dhvaja and Yūthādhipa are found in it, the temple is said to belong to the *adhamōttama* class. The addition of the images of Siddhi, Śrī, Havihpāla, Skanda, Vighnēśa the Sapta-mātṛikās, Purusha, Jyēshṭhā, Bhārgava, and Brahmā renders the temple into one of

the *madhyamādhama* variety. The temple is of the *madhyamamadhyama* class if, with the images of the above mentioned deities, there are also those of Bhāskara, Aṅgāraka, Durgā, the seven Rōhiṇis, Manda, Budha, Bṛihaspati and Purusha in the third *āvaraṇa*. If, in addition to those above mentioned, there are the images of Jyēshṭhā, Śukra, Gaṅgā, the Saptaṛishis, Brahmā, Chandra, Rudra, the Aśvins, Kapila, the five Bhūtas, and Sarasvatī in the fourth *āvaraṇa*, the temple is of the *madhyamōttama* variety. It is of the *uttamādhama* class if there are in addition to the images already mentioned those of Pṛithvī, Mitra, Nara, Dharma, Dhātrī, Svarapriyā, Pushpēśa, Vyāhṛiti, Dasra, Bhava, Manu and Mahāvīra. It will be considered a temple of the *uttamamadhyama* class if there are the Ēkādaśa Rudras and the Dvādaśa Ādityas also; and it would become a temple of the *uttamōttama* class if there are further the images of Balirakshaka, the eight Vasus, Jayā etc. The *Vaikhānasāgama* also gives the number of *archakas* or the officiating priests and the *parichārakas* or the servants that are to be employed in each one of the above mentioned varieties of temples. For the *uttamōttama* class of temple it is said that there should be twenty *archakas* and one hundred *parichārakas*. Excepting the famous

temple of Raṅganātha in Śrīraṅgam there does not appear to be any other ancient temple in India with seven *āvaraṇas*. Before the time of Rāmānuja this temple followed the *Vaikhānasāgama* and therefore we find even to this day a number of small shrines in all the *āvaraṇas*, but after Rāmānuja introduced the *Pāñcharātrāgama* in Śrīraṅgam, the images of the Śrīvaishṇava saints and *āchāryas* were set up along with the images of the deities already found in them. The plan of a Vishṇu temple having seven *āvaraṇas* with the names of the deities that are required to be consecrated in them is appended.

Besides the deities enumerated above a few others are also mentioned as being found in a *uttamōttama* temple in a place called the *karmārchāsthāna* in the second or the third *āvaraṇa* of the main temple where the *utsava* and other *bēras* or images are enshrined. This place itself appears to be surrounded by three *āvaraṇas*. In the first or the second *āvaraṇa* of the main temple, the water required for bathing the images should be kept in a room situated between the east and north-east facing the central shrine and guarded by Purusha. Near this place where the water is stored, the washed clothes required for draping the images should be dried, and the flowers required

for making garlands should be stored, the latter being under the guardianship of Pushparakshaka and the former under Tvashṭā. The bed-room (*Śayyādēśa* or *Paḷḷiyarai*) for the *utsava-bēra* should be situated between the east and south-east of the first or the second *āvaraṇa* and should be guarded by Kaumōdakī. The kitchen should occupy the south-east corner of the second or the third *āvaraṇa*; it should consist of four quarters (*śālās*); in the southern quarter known as the *hōmasthāna* should be the *nityāgni-kuṇḍa* required for the daily fire sacrifices (*agni-kārya*) which should be guarded by Balirakshaka. In the western quarter of the kitchen and on the north of its entrance should be stored rice and other articles required for cooking, under the guardianship of Chāmuṇḍa. The ovens should occupy the whole length of the eastern quarter—from the north end to the south end. The guardian of this quarter named Havīrakshaka should be set up here. Like the room where water is stored, the kitchen should also face the central shrine.

Round the neck of the dome of the *vimāna* of the central shrine should be placed the four guardians of the *vimāna*, namely, Nyaksha, Vivasvān, Mitra and Kshattā facing outwards. The gates should be guarded by three pairs of

dvāradēvas of whom Dhāta and Vidhāta facing the north and the south respectively should be situated on either door-posts of the central shrine. On the door-sill of the same gateway the deity named Bhuvaṅga should be conceived as lying with his head towards the south and the feet towards the north and facing upwards. The officiating priests (*archakas*) should not cross Bhuvaṅga except when they enter the shrine on duty. On the lintel of the same gateway and directly above the door-sill occupied by Bhuvaṅga, the deity named Pataṅga should be conceived as facing downwards with his head towards the north and feet towards the south. Patira and Varuṇa are conceived as occupying the right and the left doors respectively of the same gateway.

In the accompanying plan of an ideal Vishṇu temple, the letters N, E, S, and W stand for north, east, south and west respectively, the directions which the images are required to face. In the case of those images where nothing is mentioned about the directions which they should face, they are shown tentatively by the same letters, but enclosed in square brackets.

AN ALPHABETICAL LIST OF THE PARIVARADEVATAS.

	Avarana.
Achyuta	1
Āditya	7
Ādityas (the twelve)	5
Agni	2, 4, 7
Akshahantā	7
Akshata	4
Aṅgāraka	2
Aniruddha	1
Anumiti	5
Abāpavatsas	7
Apsarasas	5
Aryamā	7
Asura	6
Aśvins	5
Atharva	4
Balida	5
Brahmā	7
Bṛihaspati	2
Budha	2
Chakra	3
Chakrachūḍi	7
Chaṇḍa	Out-side the 7th *āvaraṇa*
Chandrābhā	6
Daṇḍadhara	7
Dhanada	7
Dhātrī or Māhakālī	3
Dhvaja	5
Durgā	3
Ēkādaśa Rudras	5
Gandharvas	5
Gaṅgā	3
Garuḍa	2
Gavishṭha	4
Guha	4
Haleśa	6
Hariṇī	4
Indra	2, 7
Indraja	7
Īśa	7
Īśana	2
Īsitātmā	2

PARIVARADEVATAS.

	Avarana.
Sinīvālī	3
Śiva	4
Sōma	2, 7
Subhadra	2
Sukra	2
Sunanda or Sundara	6
Sundarī	3
Surā	3
Sūrya	2
Śrī	3
Śrībhūta	1
Svadhā	3
Svāhā	3
Takshaka	4
Tāpasa	1
Tīrtha	2
Tōya	4
Trivīkrama	2
Tumburu	6
Turhaṇa	5
Vāmana	2
Varāha	2
Varuṇa	2
Vasus (eight)	5
Vatsaras	5
Vāyu	2, 4
Vidyādharas	5
Vikhanasa	1
Vipa	6
Vishṇu	4
Vishvaksēna	1
Vyājanī	6
Yajña	1
Yajus	4
Yaksha	6
Yama	2, 7
Yamunā	3
Yūthādhipa	9

वैखानसागमोक्त वैष्णवालयसप्तावरणदेवाः ।

प्रा = प्राङ्मुखः ।
उ = उदङ्मुखः ।

द = दक्षिणामुखः ।
प = पश्चिमाभिमुखः ।

परिवारदेवताः ।

ध्रुवबेरम् ।

अथ देवस्य देव्यादीनां वर्णवाहनकेत्वादीन्व्याख्यास्यामः । वर्णवाहनकेतुनामनक्षत्रपत्नीबीजाक्षरादीन् ज्ञात्वार्चयेत् । अन्यथा चेदसुरा गृह्णीयुः । देवः कृतयुगे श्वेतवर्णस्त्रेतायुगे रुक्माभो द्वापरे रक्ताभः कलौ श्यामाभस्सर्वेषु श्यामवर्णो वा । सर्वेषां वर्णानां श्यामं मुख्यम् । तस्माच्छ्यामवर्णः पीताम्बरधरः किरीटकेयूरप्रलम्बयज्ञोपवीती श्रीवत्साङ्कश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरोऽभयकव्यवलम्बितहस्तो गरुडध्वज-वाहन ओङ्कारबीजः श्रवणजः पञ्चशब्दरवो दक्षिणवामयोः श्रीभूमि-सहितो विष्णुं महाविष्णुं सदाविष्णुं सर्वव्यापिनमिति चतुर्मूर्तिमन्त्रैर-र्चयेत् । अथवा पञ्चमूर्तिमन्त्रैरर्चयेदिति केचित् ।

प्रथमावरणदेवाः ।

तत्प्राच्यां पुरुषः प्राङ्मुखः श्वेताभः पीतवासाश्चतुर्भुज-श्शङ्खचक्रधरस्सर्वाभरणभूषितः श्रीमेदिनीभ्यां संयुक्तः पुरुषः पुरुषात्मकं परमपुरुषं धर्ममयमिति ।

आग्नेय्यां कपिलः प्राङ्मुखः श्वेताभोऽष्टहस्तो दक्षिणे चैकहस्तेन अभयप्रदः अन्यैश्चक्रासिहलधरो वामे चैकहस्तेन कटिमवलम्ब्यान्यैश्च शङ्खचाप‡दण्डधरो रक्तवासा मकुटादिसर्वाभरणभूषितो गायत्री†सावित्रीसंयुक्तः कपिलः कपिलं मुनिवरं शुद्धं वेदरूपिणमिति ।

दक्षिणे दक्षिणामुखोऽञ्जनाभो रक्ताम्बरधरश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरस्सर्वाभरणभूषितो धृतिपौष्णीभ्यां सहितस्सत्यं सत्यात्मकं ज्ञानमयं संहारमयमिति ।

नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिमुखस्तप्तचामीकराभश्चतुश्शृङ्गो द्विशीर्षस्सप्तहस्तश्शङ्खचक्राज्यदर्वीस्रुक्स्रुवजुहूपधरस्त्रिपादो रक्तवस्त्रधरस्सर्वाभरणभूषितो दक्षिणवामयोस्स्वाहास्वधायुक्तो यज्ञो यज्ञं सर्वदेवमयं पुण्यं क्रतुमिति ।

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखश्चतुर्भुजस्सर्वाभरणभूषितः कनकाभः श्यामाम्बरधरः पवित्रीक्षोणीभ्यां युक्तोऽच्युतोऽच्युतमपरिमितैश्वर्यं श्रीपतिमिति ।

वायव्ये पश्चिमाभिमुखस्स्फटिकाभश्श्यामाम्बरधरोऽभयवरदहस्तः श्रीवत्साङ्कस्सर्वाभरणभूषितः कमलावनीभ्यां युक्तो नारायणो नारायणं जगन्नाथं देवदेवं त्रयीमयमिति ।

---

‡ पाशेति पाठान्तरम् । † एतदादर्शान्तरे न ।

परिवारदेवताः ।

उत्तरे चोत्तराभिमुखः प्रवालाभो नवसप्तपञ्चफणान्वितानन्तोत्सङ्गे आसीनः पुष्पाम्बरधरस्सर्वाभरणभूषितश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरः प्रमोदायिनीमहीयुक्तोऽनिरुद्धोऽनिरुद्धं महान्तं वैराग्यं सर्वतेजोमयमिति ।

ऐशान्यां प्राङ्मुखस्तरुणादित्यसङ्काशश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः श्रीवत्सवक्षास्सर्वाभरणसंयुक्तः श्वेतवस्त्रोत्तरीयोपवीती दक्षिणवामयोरिन्दिराधरणीभ्यां युक्तः पुण्यः पुण्यं पुण्यात्मकं पुण्यमूर्तिं पुण्यदायिनमिति ।

द्वितीयावरणदेवाः ।

द्वितीयावरणे प्राच्यां वराहः प्राङ्मुखश्श्यामाभश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरस्सर्वाभरणभूषितो रक्ताम्बरो वराहाननः श्रीभूमिभ्यां सहितो वराहो वराहं वरदं भूमिसन्धारणं वज्रदंष्ट्रमिति ।

आग्नेय्यां प्राङ्मुख इन्दीवराभो हेमाम्बरधरश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरस्सर्वाभरणसंयुक्तः कमलावनीभ्यां युक्तस्सुभद्रस्सुभद्रं सुमुखं सुखप्रदं सुखदर्शनमिति ।

दक्षिणे दक्षिणाभिमुखो नारसिंहः श्वेताभो रक्तवस्त्रधरश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरोऽभयकट्यवलम्बितहस्तस्सिंहाननः श्रीभूमिसहितो नारसिंहो नारसिंहं तपोनाथं महाविष्णुं महाबलमिति ।

परिवारदेवताः ।

नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिमुखो हेमाभः श्यामाम्बरधरश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः किरीटाद्याभरणान्वितः पद्मास्थिराभ्यां युक्त ईशितात्मा ईशितात्मेशं वरदं सर्वेशं ईशितात्मानमिति ।

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखो वामनो ब्रह्मचारी बकुलफलाभो द्वि-भुजश्छत्रदण्डधरस्समेखलः कौपीनवासास्सोपवीतकृष्णाजिनधरः पवि-त्रपाणिर्वामनो वामनं वरदं काश्यपमदितिप्रियमिति ।

वायव्ये पश्चिमाभिमुखो नीलाभः पीताम्बरधरो लक्ष्मीधरणीभ्यां युक्तस्सर्वोद्वहस्सर्वेशं सर्वाधारं सर्वज्ञं सर्वोद्वहमिति ।

उत्तरे चोत्तराभिमुखस्त्रिविक्रमः श्यामाभश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रधरः पीताम्बरधरो हारादिभूषितस्सुस्थितवामपादो ललाटान्तोद्धृतदक्षिण-पाद उद्धृतपादे प्रसारितदक्षिणहस्तः कट्यवलम्बितवामहस्तस्त्रि-विक्रमस्त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं सर्वाधारं वैकुण्ठमिति ।

ऐशान्यां प्राङ्मुखो रक्ताभश्श्यामाम्बरधरः कनकाश्यामाभ्यां सहितस्सर्वविद्येश्वरस्सर्वविद्येश्वरं पुण्यं शुद्धं ज्ञानमिति ।

पुरुषादीनामनुक्तं सर्वं विष्णोरिवेति विज्ञायते ।

तृतीयावरणदेवाः ।

तृतीयावरणे प्राच्यां श्यामाभोऽन्तर्मुखो जपाम्बरधरो ज्येष्ठजो द्विभुजो धृतकुलिशदक्षिणहस्तः कट्यवलम्बितवामहस्तः किरीटाद्या-

भरणान्वितो मेघनादरवो वेणुध्वजो गजवाहनश्शचीपतिर्जकारबीज इन्द्रं शचीपतिं पुरुहूतं पुरन्दरमिति ।

आग्नेय्यां वह्निजातः किंशुकपुष्पसदृशश्शक्तिपाणिः कुण्डलाङ्गदहारश्शुकपिञ्छाम्बरधरः कपिध्वजोऽजवाहनस्स्वाहास्वधापतिरकारबीजस्सर्वदेवमुख आसीनोऽग्निरग्निं जातवेदसं पावकं हुताशनमिति ।

याम्ये श्यामाभो रक्तवस्त्रधरो गदी व्यालध्वजो महिषवाहनो भरणीजो यकारबीजश्शुकाङ्गीशो घण्टानादरवो यमो यमं धर्मराजं प्रेतेशं मध्यस्थमिति ।

नैर्ऋत्यां नीलाभो रक्ताम्बरश्शूली भौमिकाख्येभवाहनः* कृकलासध्वजो मूलजस्संमोहिनीपतिः पकारबीजः पर्णरवो† निर्ऋति-[र*]रम्भाधिपतिर्नीलं निर्ऋतिं सर्वरक्षोऽधिपतिमिति ।

वारुण्यां नीलवर्णो रक्तवस्त्रधरः पाशी सिंहध्वजो वारुणजस्सुप्रतीकेभवाहनो‡ऽङ्गनापतिर्वकारबीजो दर्दुररवो वरुणो वरुणं प्रचेतसं रक्ताम्बरधरं यादस्पतिमिति ।

---

* 'भौतिकाख्यो नरवाहन' इति पाठान्तरम् । ध्यानमुक्तावल्यामस्य श्री भौतिकेभवहनत्वमुक्तम् † 'फणरव' इति पाठान्तरम् । ध्यानमुक्तावल्यां पणवबाक्त्वमुक्तम् । ‡ 'सुप्रतीको मकरवाहन' इति पाठान्तरम् ।

वायव्ये कनकाभस्सिताम्बरधरो मृगवाहनो वायुजो* वेणुध्वजः कुमुद्वतीपतिर्दण्डभृद्यकाराक्षरबीजश्शङ्खरवो वायुर्जवनं भूतात्मकं वायुमुदानमिति ।

उत्तरे सितवर्णः श्यामाम्बरधरो दण्डी पुष्पकवाहनः कुकलासध्वजः ककारबीजो यवनलापतिर्धनिष्ठजो मृदङ्गरवः कुबेरः कुबेरं धन्यं पौलस्त्यं यक्षराजमिति ।

ऐशान्यां पाटलाभस्सिताम्बरो वृषध्वजवाहनो जटामौलिश्चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्शूलपाणिश्शकारबीज आर्द्राजः पार्वतीशो डमरुकध्वनिरीशान ईशानमीश्वरं देवं भवमिति ।

इन्द्रादयोऽष्टावभ्यन्तरमुखाः । एतेष्वनिरुद्धं त्रिविक्रमं वामनं च विना ध्रुवे स्थिते स्थितानासीने त्वासीनाञ्छयने यानके च तत्तत्कौतुकवद् ध्यायन्नर्चयेत् ।

देव्यौ ।

देवस्य दक्षिणे रुक्माभा क्षौमाम्बरधरा पद्महस्ता द्विभुजा कक्ष्याबन्धघनस्तनी ललाटोपरि पुष्पचूडान्विता मकुटहारादिसर्वाभरणसंयुक्ता श्रीवत्सादिबीजोत्तरफाल्गुनीजा मणिध्वानिरवा श्रीः श्रियं धृतिं पवित्रीं प्रमोदायिनीमिति ।

---

* स्वातीसंजनितत्वं ध्यानमुक्तावल्यामुक्तम् ।

परिवारदेवताः ।

वामे श्यामाभा रक्ताम्बरधरा रक्तोत्पलधरा मकुटादिसर्वाभरण-संयुक्ता वैशाखरेवतीजा लक्ष्मीपूर्वाक्षराधिपा शङ्खरवा भूर्हरिणी पौष्णीं क्षोणीं महीमिति ।

पुरुषा(या)दिदेवीनां श्रीभूम्योरि[वे*]ति विज्ञायते ।

कर्मार्चास्थानदेवाः ।

कर्मार्चास्थाने पीठोपरि प्राच्यां प्राङ्मुखस्सुभद्रः पूर्ववत् ।

आग्नेय्यां प्राङ्मुखस्स्वर्णवर्णः पीताम्बरस्सकलाविश्वाभ्यां युक्त-स्सर्वस्सर्वं विश्वं सर्वाधारं सर्वेशमिति ।

दक्षिणे दक्षिणामुखो हयात्मकः श्वेताभः पीतवासा हयानन इलाविश्वाभ्यां सहितो हयात्मकं देवेशं सर्वानन्दं सनातनमिति ।

नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिमुखस्सितवर्णश्श्यामाम्बरधरश्शुद्धाविमलाभ्यां युक्तस्सुखावहस्सुखावहं सुमुखं सुरेशं सुरप्रियमिति ।

पश्चिमे पश्चिमाभिमुखो रामदेवः कनकाभो नीलाम्बरधर-श्चक्रशङ्खपरशुधरो ब्राह्मीविजयाभ्यां सहितो रामदेवो रामदेवं महाबलं महाभद्रं परशुपाणिनमिति ।

वायव्ये पश्चिमाभिमुखः किंशुकपुष्पाभस्सिताम्बरधरस्सुभगासुमुखीभ्यां युक्तस्संवहस्संवहं सर्वतेजोमयमानन्दं सर्वरूपिणमिति ।

o

उत्तरे चोत्तराभिमुखः पुण्यः पूर्ववत् ।

ऐशान्यां प्राङ्मुखोऽग्निवर्णस्सिताम्बरधरस्सुमताजननीभ्यां युक्त-स्सुवहस्सुवहं सुकृतं विज्ञानं देवमयमिति ।

सुभद्रादीनामनुक्तं विष्णोरिवेति विज्ञायते ।

द्वितीयावरणे गजवाहनः श्वेताभस्स्रुवध्वजो मित्रेशो मित्रः, रुरुवाहनोऽग्निवर्णो जुहूध्वजस्सतीशोऽत्रिः, गजवाहनः कनकाभस्सवा-रिकलशध्वजश्शुभेश्वरश्शिवः, हयवाहनः प्रवालाभो वेदध्वजश्शुद्धेशो विश्वः, सर्वे रक्ताम्बरधरा भेरीरवा रोहिणीजाता नामाद्यक्षरबीजाश्चै-तान्पीठान्ते प्रागादिबहिर्मुखानर्चयेत् ।

हेमाभस्सनातनः कुन्ताभस्सनन्तनो गुञ्जाभस्सनत्कुमारस्स्फटि-क[ाभ*] स्सनकश्च, सर्वे श्यामाम्बरधराः पद्मवाहनाः कूर्चध्वजा ब्रह्मचा-रिणो नामाद्यक्षरबीजाः पुष्यजाश्शङ्खरवाश्च । एतानाग्नेयादिषु कोणेषु बहिर्मुखानर्चयेत् ।

मित्रं लोकहितं विश्वात्मकं कविवरं, अत्रिं त्रिधागतिं तृतीया-त्मकं वेदमूर्तिं, शिवं मुनिवरं शुद्धं सुखोत्तरं, विश्वं भूतनायकं जगद्वीक्षणं सर्वमातृकं, सनातनं मुनीन्द्रं ब्रह्मसम्भवं निष्ठानकं, सनन्तनं गुरुं सर्वपूज्यं मन्त्रज्ञं, सनत्कुमारं ज्योतिरीशं निरुद्वेगमक्रोधं, सनकं नियन्तारं धर्मज्ञं धर्मवेदितमिति ।

परिवारदेवताः ।

तृतीयावरणे चेन्द्रादीन्पूर्ववत् ।

दक्षिणे श्रियं वामे हरिणीं च पूर्ववत् ।

दक्षिणे भित्तिपार्श्वे रुक्माभो हंसवाहनः कमण्डलुध्वजोऽभिजिज्जातस्सावित्रीपतिरुकारबीजो वेदरवो ब्रह्माणं प्रजापतिं पितामहं हिरण्यगर्भमिति । सुवर्णाभो ब्रह्मचारी रक्ताम्बरधरः पद्मवाहनः कूर्चध्वजश्शङ्खरवो रोहिणीसहितो मकारबीजो मार्कण्डेयं पुण्यं पुराणममितमिति ।

वामे भित्तिपार्श्वे श्वेताभो व्याघ्रचर्माम्बरधरः परशुमृगधरश्चतुर्भुजो वृषध्वजवाहनो डमरुकध्वनिर्मकारबीज आर्द्रोज उमापतिर्गङ्गाधरो गङ्गाधरं वृषभवाहनमष्टमूर्तिमुमापतिमिति । अग्निवर्णश्शुक्लाम्बरधरः पद्मवाहनः कमण्डलुध्वजो रोहिणीजश्शङ्खरवो नामाद्यक्षरबीजः ख्यातीशः पद्मापितरं धातृनाथं ख्यातीशं भृगुमिति ।

द्वारदेवाः ।

दक्षिणे गन्धर्वस्थाने वेणुवर्णाभः पुष्पकेतुस्सन्धिनीश उदङ्मुखो धाता । वामे गन्धर्वस्थाने शुकपत्राभो गजवाहनस्सर्पध्वज ऊर्ध्वेशो दक्षिणामुखो विधाता । द्वारे दक्षिणाशिरा उत्तरपाद ऊर्ध्वमुखो नीलवर्णो वृषभवाहनोऽग्निकेतुः प्रीतीशो भृतिः । पूजकादिभिरर्चनाकाला-

दन्यत्र न लङ्घ्यः । उपरि शिरस्स्थाने पूजयेत् । तदुपरि शुक्लाभस्तु-रङ्गवाहनोऽश्वकेतुर्भरणीज उदक्छिरा अधोमुखः पतङ्गः । द्वारदक्षिण-भागे स्वर्णाभो गजवाहनो वृषध्वजो बलेशः पतिरः । वामे सुवर्णाभो रथवाहनश्शङ्खध्वजो धरणीशो वरुणः । एते नामाद्यक्षरबीजाश्शङ्खरवा आश्वयुजादिहस्तजाश्च (?) । धातारं डम्भिनं सनिलं गदावहं, विधातारं कीनाशम्मुरण्डं न्यन्नं, भूतिं भुवङ्गमुत्सङ्गं पीठं, पतङ्गमुत्करमपदानं कपर्दिनं, पतिरं बलिदं मध्यगं वङ्कुरं, वरुणं तेजिनं दंसिनमिति षडेतान्कपाटं यत्रास्ति तत्रार्चयेत् ।

विमानपालाः ।

आलयस्य बहिःपार्श्वे प्राग्द्वारमध्ये प्राङ्मुखो दूर्वाङ्कुरवर्णो हेमाम्बरधरः प्रज्ञप्तीशो दण्डपाणिश्श्येनध्वजवाहनो रोहिणीजो नामा-द्यक्षरबीजो न्यक्षं दधीत्यकं पीवरमार्यकमिति ।

दक्षिणे दक्षिणाभिमुखो रक्तवर्णस्सिताम्बरधर उत्सायिनीपति-र्दण्डधरो भिण्डिपालध्वजो हयवाहनो मघोद्भवस्तुवध्वानिर्विश्वाद्य[क्षर*] बीजो विवस्वान्विवस्वन्तं भरतं विश्वकर्माणं मरीचिमन्तमिति ।

पश्चिमे पश्चिमामुखश्शरकाण्डध्वनिः पुष्पाम्बरधरः कपोत-वाहनो धूमकेतुर्हलायुधो बहुप्रजानाथो विशाखजो मेघरवो नामा-द्यक्षरबीजो मित्रो मित्रमित्वरं राजिष्मन्तं रमणकमिति ।

उत्तरे चोत्तराभिमुखो हेमाभः पुष्पाम्बरधरो मृगवाहनो महिषध्वजो मूलजो दण्डपाणिर्वाणीपतिर्वेदरवः क्षत्ता क्षत्तारं महीधरं उर्वरोद्वं शेवधिमिति ।

द्वारपालाः ।

प्रथमद्वारदक्षिणे श्वेतवर्णश्शुक्लाम्बरधरस्स्रुवध्वजो गजवाहनो रोहिणीजस्सन्ध्यानाथश्शङ्खरवो यन्त्रिकायुधो मकारबीजो मणिको मणिकं महाबलं विमलं द्वारपालकमिति ।

वामे तस्य पत्नी कनकाभा सिताम्बरधरा पुष्पहस्ता सौम्यजा शुकस्वररवा सकारबीजा सन्ध्या सन्ध्यां प्रभावतीं ज्योतीरूपां दृढव्रतामिति ।

मुखमण्डपद्वारदक्षिणे स्फटिकाभो हेमाम्बरो रुरुवाहनः कुशध्वजो विधिजो दिव्येशो नामाद्यक्षरबीजो दण्डपाणिश्चतुर्भुजो वेदरवो विखनसो (?) विखनसं तपोयुक्तं सिद्धिदं सर्वदर्शनमिति ।

वामे रुरुवाहनः कूर्चध्वजस्ताराद्यक्षरबीजस्सन्धिनीशो वेदरवो दण्डधरो द्विभुजः पुष्यसम्भवस्तापसस्तापसं सन्धिराजं सर्वदोषविवर्जितं सहस्राश्वमेधिनमिति ।

प्रथमावरणद्वारदक्षिणेऽग्निवर्णश्शुक्लाम्बरधरः कूर्मवाहनश्शरध्वजस्सम्मोहिनीपतिर्नामाद्यक्षरबीजः प्रोष्ठपाज्जातो दण्डपाणिस्सिंहरवः किष्किन्धः किष्किन्धं बहुमर्दनं बहुसेनं दृढव्रतमिति ।

वामे श्वेताभो रक्ताम्बरधरः कूर्मवाहनश्शरध्वजो विशोका-पतिर्वेणुदण्डायुधस्तीर्थाद्यक्षरबीज आर्द्राजो मेघरवस्तीर्थस्तीर्थमुद्राहकं सर्वयोग्यमुदावहमिति ।

द्वितीयावरणे द्वारदक्षिणे चोत्तराभिमुखः प्रवालाभ एकदन्तः कण्ठादूर्ध्वं गजाकारो वामनः कुशध्वजो वेणुकङ्कृतवाहनश्शङ्खरव-श्चतुर्भुजः पाशहेतिः कदलीफलहस्त आर्द्रापतिः श्रविष्ठजो वक्रतुण्डो वक्रतुण्डमेकदंष्ट्रं विकटं विनायकमिति ।

उत्तरे शङ्खवर्णो नीलाम्बरः किरीटी सिंहासने समासीनो द्विभुजो जवनपति*स्सर्पध्वजो हस्ततालरवश्शेषाद्यक्षरबीजो मकरध्वज वाहनो नवभिस्सप्तभिः पञ्चभिर्वा पृष्ठोद्गतैः फणैस्समाच्छादितमौलि-र्नागराजो नागराजं सहस्रशीर्षमनन्तं शेषमिति ।

तृतीयद्वारदक्षिणे शङ्खाभो नीलाम्बरो भूताकारश्शुद्धापतिः-पद्मध्वजवाहनो हस्ताभ्यां शङ्खं दधानो वारुणश्शङ्खरवश्शङ्खादिबीजः शङ्खनिधिश्शङ्खनिधिवरं धनदं मौक्तिकोद्भवमिति ।

वामे रक्ताभो जपाम्बरधरो विशुद्धेशो हस्ताभ्यां पद्मं दधानः पद्मध्वजवाहनः प्रोष्ठपाजातस्सिंहनादरवः पद्माद्यक्षरबीजः पद्मनिधिः पद्मनिधिं रक्ताङ्गं भूतनायकमिति ।

---

*जरवतीपतिरिति पाठान्तरम् । जनीपतिरिति ध्यानमुक्तावल्यामुक्तम् ।

चतुर्थावरणे द्वारदक्षिणे रक्ताभः श्वेताम्बरधरो नागचूडिकमस्तक उद्देश्यकरो व्याघ्रवाहनस्सर्पध्वजो भामिनीशस्तुरङ्गवाहनोऽहिध्वजो भेरीरवस्तुकारबीजो हस्तजस्तुहिणस्तुहणं[1] दैत्यराजं विष्णुभक्तं गदाधरमिति ।

वामे श्यामाभो रक्ताम्बरधरो नागचूडिकमस्तक उद्देश्यकरस्सुधापतिर्व्याघ्रवाहनस्सर्पध्वजो झल्लरीरवो हस्तजो बल्यादिबीजो बलिदो दैतेयं महीवीर्यं बलिदं शूलपाणिनमिति ।

पञ्चमावरणद्वारदक्षिणे रक्ताभो नीलाम्बरधरश्शिरसि खड्गधरो वायुवाहनोऽनलध्वजो घोररवस्स्वातिजो बलेशः खकारबीजो नन्दको नन्दकं खड्गं पापहरं दैत्यनाशनमिति ।

वामे पञ्चवर्णैर्युक्तं श्वेताम्बरं नपुंसकं शिरसि चापधरं मेघवाहनं शरध्वजं महानादरवं विशाखजं शकारबीजं शार्ङ्गं शार्ङ्गं धनुर्वरं शत्रुहन्तारं वरायुधमिति ।

षष्ठावरणद्वारदक्षिणे श्वेताभो नीलवासाश्शिरसि शङ्खमृदण्डायुधो नन्देशो रोहिणीजो वियद्गतिध्वजो हंसवाहनः कर्णशब्दरवो नामाद्यक्षरबीजश्शङ्खचूडी शङ्खचूडिनं वृक्षदण्डं श्वेताभं घोररूपिणमिति ।

---

[1] 'तुहिनस्तुहिन'मिति पाठान्तरम् ।

परिवारदेवताः ।

वामे रक्ताभः श्वेताम्बरधरश्शिरसि चक्रभृद्दण्डपाशभृन्मेघनाद-रवो धूमकेतुस्तुष्टीशः प्रवृत्तवाहनश्चकारबीजश्चक्रचूडी चक्रचूडिनं महानादमुदग्ररूपं भयानकमिति ।

सप्तमावरणे द्वारदक्षिणे हेमाभो रक्तवस्त्रधरश्चतुर्भुज उद्देश्य-दण्डधरो दक्षिणहस्ते अपसव्यकट्यवलम्बितवामहस्त उग्रवेगसमन्वितो दंष्ट्राभ्यां युक्तः किंचिद् द्वारं समीक्ष्य स्थितः प्रियापातिस्सिंहवाहनो मेघरवो धूमकेतुर्मूलोद्भवो नामाद्यक्षरबीजश्चण्डश्चण्डमुग्रं भयानकं द्वारपालकमिति ।

वामे श्यामाभः श्वेताम्बरधरस्सुमुखीपतिरन्यत्सर्वं चण्डवत्, प्रचण्डः प्रचण्डं भीमं घोररूपं द्वाराधिपतिमिति ।

विष्वक्सेनः ।

उदक्प्राकारपार्श्वे विमानपार्श्वे वा कुबेरेशानयोर्मध्ये दक्षिणामु-खस्सिंहासने समासीनोऽग्निवर्णः पीतवासाश्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरोऽभय-कट्यवलम्बितहस्तः श्रीवत्सं ब्रह्मसूत्रं विना हरिरिव भूषणैर्युक्तोऽथवा द्विभुजः पुष्पपाणिश्शक्तिदण्डभृद्वा जयापतिः शृङ्गकेतुः पुष्परथवाहनः पूर्वाषाढोद्भवः पुष्परवो विद्यादिबीजो विष्वक्सेनो विष्वक्सेनं शान्तं हरमिति ।

आलयाभिमुखदेवाः ।

प्रथमावरणस्य त्रिभागाद् द्विभागे सोपानमध्ये वा श्वेताभो रक्ताम्बरधरो बहिर्मुखो ब्रह्मचारी दण्डायुधस्सिंहध्वजमाहनः फाल्गुन-हरिणीजातः कुम्भशब्दरवो भूताद्यक्षरबीजः श्रीभूतः श्रीभूतं श्वेतवर्णं वैष्णवं मुखपालिनमिति ।

द्वितीयावरणे हाटकाभश्शुकपिञ्छाम्बरधरो झल्लरीमेखला-युक्तः किङ्किणीजालयुतस्सर्वाभरणभूषित उपर्युपरिच्छन्नाभिर्बन्धूकनि-भाभिश्चूडाभिस्तिसृभिर्युक्तश्श्यामलत्रिशीर्षस्सुमुखभुजगेन कृतच्छन्न-वीरः किरीटवान्पञ्चवर्णमिश्रितभुजगाभ्यां युक्तश्छन्दोमयपक्षद्वययुतो गुञ्जाभनेत्रो हृदयेऽञ्जलिसंयुक्तोऽभयदो वा द्विभुजस्स्वात्युद्भवश्चूडाध्वजो विज्ञोकेशो वायुवाहनस्तुण्डायुधः पक्षाघातरवो गणाद्यक्षरबीजो गरुडो गरुडं पक्षिराजं सुपर्णं खगाधिपतिमिति ।

तत्पूर्वे चक्रोऽङ्गारवर्णो रक्ताम्बरश्शिरसि चक्रभृत्पुष्टिकेशो धूमकेतुः प्रवृत्तवाहनस्तर्जनीरवश्चकारबीजोऽनलस्सुदर्शनं चक्रं सहस्र-विकचमनपायिनमिति ।

तत्पूर्वे पाञ्चजन्यो दुग्धाभो रक्तवस्त्रधरो भूताकृतिश्शिरासि शङ्खभृद्वियद्गतिध्वजो वियद्गात्रायुधो हंसवाहनः कर्णशब्दरवो वाक्-

णीपतिश्शकारबीजोऽनलजश्शङ्खः पाञ्चजन्यं शङ्खमम्बुजं विष्णु-प्रियमिति ।

तत्पूर्वे हाटकाभश्शुकपिञ्छाम्बर ऊर्ध्वकेशश्शङ्खकेतुर्वायुवाहन-स्सिंहरवस्स्वातीजातो जकारबीजो जयप्रियापतिर्द्विभुजः पद्मधर आसने दक्षिणं पादं प्रसार्य वाममाकुञ्च्यासीनस्सर्पयुक्तो हृदयेऽञ्जलिसंयुक्तो ध्वजो जयमत्युच्छ्रितं धन्यं ध्वजमिति ।

तत्पूर्वे यूथाधिपस्य पीठे बहिर्मुखः श्वेताभो रक्तवस्त्रधरो भूताकारो द्विभुजो दण्डधरो भूतकेतुर्महाचातकवाहनो विरजेशो गतिशब्दरवः श्रविष्ठजो भूताद्यक्षरो महाभूतो यूथाधिपतिं नित्यमुग्रं महाभूतमिति ।

तत्पूर्वे पीठे पाकोर्जुनो रुक्माभः पद्मनेत्रः कृष्णकुञ्चितमूर्ध्वजो भूताकारः कृष्णवस्त्रधरः कुम्भोदरो द्विभुजो दण्डहस्तोऽश्विनीजात-स्सिंहनादरवस्सिंहध्वजवाहनो भूताद्यक्षरबीजस्सुमुखीपतिर्विष्णुभूतः पाकोर्जुनं पाशहस्तमक्षहन्तं (?) विष्णुभूतमिति ।

एतेऽनपायिन एतेषु श्रीभूतगरुडौ प्रासादपार्श्वे चक्रशङ्खध्व-जयूथाधिपपाकोर्जुनान्बलिपीठपार्श्वे संयोज्यार्चयेदिति केचित् ।

प्रथमावरणे द्वितीये वा पूर्ववदिन्द्रादीनर्चयेत् । प्रागादिद्वार-दक्षिणपार्श्वे तत्तद्दिगीशानभ्यर्चयेत् ।

द्वितीयावरणदेवान्तरालवर्तिदेवाः ।

द्वितीयावरणे प्राग्द्वारादुत्तरे पश्चिमाभिमुखो रक्तवर्णश्शुक्लाम्बरो द्विभुजः पद्महस्तस्सप्ताश्ववाहनो हयध्वजो रेणुकासुवर्चलापतिः खकार-बीजोऽब्धिघोषरवस्सहस्रकिरणो मण्डलावृतमौलिः श्रावणे मासि हस्तज आदित्य आदित्यं भास्करं सूर्यं मार्तण्डं विवस्वन्तमिति ।

दिगीशस्य दक्षिणे पश्चिमाभिमुखः श्वेताभो रक्ताम्बरो द्विभुज इक्षुचापभृन्मण्डलावृतमौलिर्हिरण्मयाष्टाश्ववाहनः कुलीरध्वजो हंसरवो रोहिणीपतिस्सकारबीजश्चन्द्रो वसिष्ठं सोमं यज्ञाङ्गमिन्दुं चन्द्रमिति ।

दक्षिणे दिगीशस्य पूर्वे चोत्तराभिमुखो बन्धूकवर्णो नीलाम्बर-धरश्शक्तिपाणिश्शरभध्वजश्शुकंबुपापतिरश्विनीजातोऽश्ववाहनश्शङ्खरवो नामाद्यक्षरबीजोऽङ्गारकोऽङ्गारकं वक्रं रक्तं धरासुतमिति ।

तस्य पश्चिमे चोत्तराभिमुखः श्यामवर्णो रक्ताम्बरो द्विभुजो रथवाहनस्सिंहध्वजश्शङ्खरवो नामाद्यक्षरबीजस्सुशालापतिः श्रविष्ठजो बुधो बुधं श्यामं सौम्यं श्रविष्ठजमिति ।

पश्चिमे दिगीशस्य दक्षिणे प्राङ्मुखः पीताभश्श्यामाम्बरधरो दर्भहस्तः पूरिमकुटः कृष्णाजिनधरः कुशध्वजो हंसवाहनस्तिष्य-जातस्तारापतिर्नामाद्यक्षरबीजो बृहस्पतिः पीतवर्णं गुरुं तैष्यं बृहस्पति-मिति ।

परिवारदेवताः ।

तस्योत्तरे प्राङ्मुखो रजतवर्णो वल्कलाम्बरोऽजिनजटाधरो मेषवाहनस्तुरगध्वजो रोहिणीजो नामाद्यक्षरबीजस्सुमदापतिशशाङ्कखरश्शुक्रश्शुक्रं भार्गवं काव्यं परिसर्पणमिति ।

उत्तरे दिगीशस्य पश्चिमे दक्षिणामुखोऽञ्जनाभो द्विभुजः कुशचीराम्बरधरो रेवतीजः कुमुदापतिर्वराहध्वजवाहनशशाङ्करवो नामाद्यक्षरबीजो मन्दस्सूर्यपुत्रं मन्दं रेवत्यं शनैश्चरमिति ।

तत्प्राच्यां दक्षिणामुखः श्यामाभो जपाम्बरधरो द्विभुजो नागचूडिकमस्तकः पाशायुधो मण्डलावृतमौलिस्सर्पध्वजवाहन आश्लेषजो जरापतिर्नामाद्यक्षरबीजो राहूराहुं दैतेयमुरगेशं ग्राहकमिति ।

प्राच्यां पश्चिमाभिमुखो धूम्रवर्णः श्वेताम्बरधरो नागेशोऽन्यत्सर्वं राहोरिव केतुं कृष्णं रौद्रं प्रकाशिनमिति । यद्दिग्द्वारं तद्दिग्द्वारपार्श्वे समर्चयेत् ।

तृतीयावरणदेवाः ।

तृतीयावरणे प्राच्यां प्राग्द्वारादक्षिणे पश्चिमाभिमुखी द्विभुज पीताम्बरा श्वेताभा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा हृदयेऽञ्जलिसंयुक्ता रेवतीजाता गकारबीजा कूर्मध्वजवाहना शङ्खरवा गङ्गा गङ्गां नलिनीं जाह्नवीं लोकपावनीमिति ।

दक्षिणे चोत्तराभिमुखा श्यामवर्णा रक्तवस्त्रधरा पीनस्तना कृष्णकुञ्चितमूर्धजा द्विभुजा पुष्पहस्ता परपुष्टरवा मत्स्यवाहनकेतुका मूलजा नामाद्यक्षरबीजा यमुना यमुनां स्फाटिकां नदीवरां पावनीमिति ।

पश्चिमे प्राङ्मुखा रक्ताभा श्वेतवस्त्रा सुखासीना द्विभुजा पुष्पमालाधरा कूर्मध्वजवाहना जलजकुक्कुटरवाश्विनीजाता नामाद्यक्षरबीजा [नर्मदा*] नर्मदां नदीरूपां विद्युद्रूपां विशालामीति ।

उत्तरे दक्षिणामुखा कृष्णश्वेताभा पुष्पवस्त्रधरा पद्महस्ता द्विभुजोद्बद्धकेशी पौष्णजा जलघोषरवा मकरध्वजवाहना सिता-[द्य*] क्षरबीजा सिन्धुस्सिन्धुं नदीवरां मृद्वङ्गीं साधनामीति ।

प्राग्द्वारोत्तरे श्यामवर्णा पीताम्बराष्टभुजा चतुर्भुजा वा शङ्खचक्रधरा सर्वाभरणसंयुक्ता कक्ष्याबन्धबन्धनस्तनी कृत्तिकोद्भवा घण्टारवा नामाद्यक्षरबीजा सिंहध्वजवाहना दुर्गा दुर्गां कात्यायनीं विन्ध्यवासिनीमिति ।

आग्नेय्यां रक्तवर्णा श्वेतवस्त्रा चतुर्भुजा दक्षिणवामयोरक्षमालाकमण्डलुज्ञानमुद्रापुस्तकहस्ता हंसवाहना नामाद्यक्षरबीजाश्विनीजाता प्रणवध्वानिस्सिद्धिस्सिद्धिं विद्यां भृगुपत्नीं सरस्वतीमिति ।

नैर्ऋत्यां श्रियं पूर्ववत् ।

वायव्यां रक्ताभा पुष्पाम्बरा पीनस्तना पुष्पानीधिभाजनधरा दक्षिणे पीतगदाधरा वृषभयुता वामे रक्तनीलपरिताङ्गी (?) मञ्जलिकायुक्ता* ज्येष्ठानक्षत्रजाता खरयुक्तरथवाहना काकध्वजा काकध्वनियुता नामाद्यक्षरबीजा ज्येष्ठा, भूः ज्येष्ठायनीं भुवः ज्येष्ठायनीं सुवः ज्येष्ठायनीं कलिराजनीं (?) कलिपत्नीमिति ।

ऐशान्यां रक्ताभा श्यामाम्बरधरोग्रनयना महारौद्री दंष्ट्राभ्यामलङ्कृता बालमौल्युत्तरासङ्गा मांसार्द्रत्रिशूला षड्भुजा भ्रूभङ्गविकटा कपालपाशहस्ता रक्तकुञ्चितमूर्धजाट्टहाससहितोग्रपीठसमासीना डमुरुकध्वनियुता नामाद्यक्षरबीजा पिशाचध्वजवाहनार्द्रानक्षत्रजाता धात्रीं महोदरीं रौद्रीं महाकालीमिति ।

अन्तराले प्राच्यां पश्चिमाभिमुखा रक्तवर्णा जपाम्बरधरा पुष्पहस्ता ललाटे पुष्पचूडा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवा स्वात्युद्भवा कपोतध्वजवाहना सुराद्यक्षरबीजा सुरा सुरां सुमुखीं विद्युद्रूपां सुभगामिति ।

तद्दक्षिणे पश्चिमाभिमुखी कनकाभा सिताम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवा स्वात्युद्भवा हंसध्वजवाहना

* मञ्जुलकञ्चयुक्तेति पाठान्तरम् ।

नामाद्यक्षरबीजा शेषं सुरावत्, सुन्दरी सुन्दरीं विशालां पद्माक्षीं पद्मवर्णिनीमिति ।

दक्षिणे चोत्तराभिमुखा रुक्माभा रक्तवस्त्रधरा पुष्पहस्ता कृष्ण-कुञ्चितमूर्धजा हंसध्वजवाहना हंसरवा विशाखजाता नामाद्यक्षरबीजा स्वाहा स्वाहां शुभाङ्गीं मृद्वङ्गीं साधनामिति ।

तत्पश्चिमे चोत्तराभिमुखा सितश्यामा कृष्णाम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा शुकध्वजवाहना नामाद्यक्षरबीजाग्निरवा याम्यजा स्वधा स्वधां समृद्धिं कुलवर्धनीं सन्ततिमिति ।

पश्चिमे प्राङ्मुखा कनकाभा सिताम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा ललाटोपरि पुष्पचूडान्विता मयूरवाहना मयूरस्वररवा सौम्यजा नामा-द्यक्षरबीजा माया मायां मातङ्गीं वराङ्गीं वराननामिति ।

तदुत्तरे प्राङ्मुखा कनकाभा शुक्लाम्बरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवा हंसध्वजवाहना मूलोद्भवा नामाद्यक्षर-बीजा संह्लादिनी संह्लादिनीं वरारोहां मायाङ्गीं मदवर्धनीमिति ।

उत्तरे दक्षिणामुखा हेममिश्रासिताभा रक्ताम्बरधरा पद्महस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा शुकस्वररवा हंसध्वजवाहना राकाद्यक्षरबी-जामिजिज्जाता राकाराकां मुख्यां रक्ताङ्गीं वराननामिति ।

परिवारदेवताः ।

तत्पूर्वे दक्षिणामुखा सितश्यामा शमीपुष्पनिभाम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा घनस्तनी पृथुश्रोणी हंसध्वजवाहना शुकस्वररवाभिजिज्जाता पुण्याद्यक्षरबीजा [सिनावाली*] सिनीवालीं गभस्तिनीं हितदां पुण्यदामिति ।

हवीरक्षकादयः ।

पचनालये चोत्तरामुखः कृष्णवर्णः श्वेताम्बरो विकटश्शूल-पाणिः कुशेशयायताक्षो नामाद्यक्षरबीजस्सुरगणेशः शङ्खरवोऽश्व-वाहनस्सिंहध्वजो रोहिणीजो हवीरक्षको हवीरक्षकमाग्नेयं शैलूषं पचनमिति ।

पुष्पसंचयस्थाने पश्चिममुखः कनकवर्णश्श्यामाम्बरो गज-वाहनः पुष्पध्वजो रेवतीजश्शङ्खरवश्शुद्धाग्नीशो नामाद्यक्षरबीजः पुष्परक्षकः पुष्परक्षकं हरितमधिवासं फुल्लमिति ।

स्नानोदकसंचयस्थाने पुरुषं पूर्ववत् ।

प्लोतवस्त्रोत्तरीयादिसंचयस्थाने हेमाभश्शुकपिञ्छाम्बरधरश्चतु-र्भुजः कलशाक्षमालापाणिर्जटाधरो हंसवाहनो रूपाद्यक्षरबीजस्सा-वित्रीपतिरभिजिज्जातः कमण्डलुध्वजो हुङ्काररवस्त्वष्टा त्वष्टारं रूप-जातं निधिजं प्लोताधिपतिमिति ।

परिवारदेवताः ।

शयनस्थाने पश्चिमाभिमुखा हेमाभा रक्ताम्बरा पद्महस्ता द्विभुजा शिरसि गदाधरा सिंहध्वजवाहना घोररवा श्रविष्ठजा गकारबीजा गदा गदां कौमोदकीं पुण्यां प्रबलामिति ।

हविर्द्रव्यादिसंचयस्थाने पश्चिमाभिमुखो मेघवर्णः श्वेताम्बरो विकटो दण्डपाणिर्भूतवाहनश्शूलध्वजो नामाद्यक्षरबीजः कुम्भशब्दरवस्सर्वेश आर्द्रानक्षत्रजातश्चामुण्डस्सर्वेश्वरं जगन्नाथं चामुण्डं सर्वतश्चरमिति ।

होमस्थाने पश्चिमाभिमुखः श्यामवर्णः पीताम्बरो द्विभुजो दण्डायुधो रथवाहनस्सिंहध्वजो नामाद्यक्षरबीजश्शङ्खरवः श्रविष्ठजातस्सुमनमापतिर्बलिरक्षको बलिरक्षकं दण्डधरं सर्वज्ञं ममेति ।

चतुर्थावरणदेवाः ।

चतुर्थावरणे प्राग्द्वारोत्तरे खड्गसंकाशः पीतवासा दण्डपाणिः खड्गध्वजो रथवाहनस्सत्यलोचनापतिः श्रवणजो नामाद्यक्षरबीजो नादरवो गाविष्ठो गविष्ठं त्रैष्टुभं गुह्यमाकाशमिति ।

द्वारस्य दक्षिणे पूर्वमद्वारिणीम् ।

पश्चिमे प्राङ्मुख उत्पलाभश्शुकपिञ्छाम्बरधरः पाशभृद्गजवाहनस्सिंहध्वजो वकारबीजो वरुणजो दर्दुरशब्दः कनकाधिपस्तोयः पवित्रममृतं तोयं गह्वरमिति ।

¹ ध्यानमुक्तावल्यां खगध्वजत्वमुक्तम् ।

e

परिवारदेवताः ।

दक्षिणे चोत्तराभिमुखः पिङ्गलाभो नीलवासाश्शक्तिभृद्गज-वाहनः कपिध्वजस्सङ्ख्यापतिश्शङ्खरवो नामाद्यक्षरबीजोऽग्निर्वीतिहोत्र-मामुरन्यं शुद्धमाग्निमिति ।

उत्तरे दक्षिणामुखः श्यामवर्णः पीतवासा असिपाणिर्गज-वाहनो रेणुध्वजो यकारबीजश्चलिकापतिस्स्वातीजश्शङ्खरवो वायुरसुं समीरणं वायुं पृषदश्वमिति ।

आग्नेय्यां पश्चिमाभिमुखस्स्फटिकाभो रक्ताम्बरो द्विभुजः पुष्प-हस्तष्षड्तुध्वजवाहनो विधेश ऋताद्यक्षरबीजो याम्यज ऋग्वेद ऋग्वेदं मधुं सोमं क्रतुमिति ।

नैर्ऋत्यां प्राङ्मुखः पीतवर्णः श्वेताम्बरः कुलिशहस्तो द्विभुजः कांस्यतालरवोऽग्निकेतुर्बुद्धीशस्तुरङ्गवाहन[1] इध्माद्यक्षरबीजः[2] पुनर्व-सूजातो यजुर्वेदो यजुर्वेदं दधिमिश्रमिष्टमिति ।

वायव्यां प्राङ्मुखो रक्ताभः पीतवासा द्विभुजस्ससस्वरध्वजोऽ-जवाहनो मूलोद्भवो मतीशो गानरवस्सामाद्यक्षरबीजस्सामवेदस्सामं घृतं वज्रं यज्ञमिति ।

---

[1] स्वरवाहन इति पाठान्तरम् । [2] ध्यानमुक्तावल्यां यकारबीज-त्वमुक्तम् ।

ऐशान्यां पश्चिमाभिमुखोऽब्जनाभः श्वेतवस्त्रो द्विभुजः कूर्चहस्तस्स्रुवध्वजो हंसवाहनो हंसरवः कलेशः प्रोष्ठपाज्जातो जपाद्यक्षरबीजोऽथर्ववेदोऽथर्वणं पवित्रं क्षीरं पुण्यमिति ।

अन्तराले प्राच्यामुत्तरे शिवं पूर्ववत् ।

तद्दक्षिणे पश्चिमाभिमुखस्सुवर्णवर्णः शुकपिञ्छाम्बरधरः श्रीपतिर्जयकेतुः खड्गवाहन* श्चतुर्भुजश्शङ्खचक्रधरः पाञ्चजन्यरवः[1] श्रवणोद्भवो जाताद्यक्षरबीजो विष्णुर्विष्णुं व्यापिनं रक्तं विश्वमिति ।

दक्षिणे चोत्तराभिमुखः कृष्णवर्णः पुष्पवस्त्रधरो वेणुदण्डधरो द्विभुजश्शङ्खरवस्त्रिपादवाहनः कमण्डलुध्वजो विश्वाद्यक्षरबीजो हस्तजः क्षेमेशः काश्यपः काश्यपं विश्वमूर्तिमक्षतं तक्षकमिति ।

तत्पश्चिमे चोत्तराभिमुखः पालाशपुष्पाभो द्विषड्भुजष्षण्मुखस्सर्वाभरणभूषितो बालमौलियुतो देवयानीपतिर्नामाद्यक्षरबीजश्शङ्खरवो मयूरध्वजवाहनो गुहो जगद्भुवं विश्वभुवं रुद्रभुवं ब्रह्मभुवं भुवर्भुवमिति ।

पश्चिमे दक्षिणभागे प्राङ्मुखश्श्यामवर्णस्सिताम्बरो द्विभुजः खड्गखेटकसंयुक्तः किरीटी भूतध्वजवाहनो नन्दितापतिरुत्तरोद्भवो

* खड्गध्वजवाहन इति पाठान्तरम । परं तु खगध्वजवाहन इति स्यात ।

[1] ध्यानमुक्तावल्यामस्य पञ्चशब्दध्वनित्वमुक्तम् ।

परिवारदेवताः ।

वराद्यक्षरबीजो वंशरवः पङ्क्तीशः पङ्क्तीशं मित्रं वरदं भूतनायकमिति ।

तदुत्तरे प्राङ्मुखोऽञ्जनाभः श्वेताम्बरधरो नपुंसकः वृषवाहनो गळकाध्वज उग्ररव ऊर्म्यायुधस्सौम्यजः पराद्यक्षरबीजः पवित्रः पवित्रममृतं जप्यं शुद्धमिति ।

उत्तरे दक्षिणामुखः पिङ्गलाभः श्यामाम्बरोऽन्यत्सर्वं पवित्रवत् पावनस्सर्वतीर्थं जलं पुण्यं पावनं पुष्पपूजितमिति ।

तत्पूर्वे दक्षिणामुखः श्यामवर्णो हेमाम्बरधरः पञ्चसप्तफणयुतो जरापतिर्हस्ततालरव आश्लेषजो मकरध्वजवाहनो नामाद्यक्षरबीजस्तक्षकस्तक्षकं सर्पराजं क्षितिजं धराधरमिति ।

पञ्चमावरणदेवाः ।

पञ्चमावरणे पूर्वद्वारोत्तरे पश्चिमाभिमुखा श्यामाभा पुष्पवस्त्रा पद्महस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा शुकस्वररवा खङ्गध्वजवाहना नामाद्यक्षरबीजा कुहूर्मेदिनी कुहूं सुदंष्ट्रां क्षमामिति ।

दक्षिणे पश्चिमाभिमुखा सितश्यामा जपाम्बरधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा खड्गध्वजवाहना शुकस्वररवा नताद्यक्षरबीजाभिजिज्जातानुमति*रनुमतिं सुरूपां तन्वङ्गीं सुभगामिति ।

---

* अनुमितिरिति पाठान्तरम् ।

दक्षिणे चोत्तराभिमुखा ब्रह्माणी चतुर्मुखी रुक्मवर्णा रक्तवस्त्रा कलशाक्षमालायुता, सरित्प्रिया श्वेतवर्णा कृष्णाम्बरधरा त्रिनेत्रा शूलपाणिः, वैशाखिनी रक्तवर्णा श्वेताम्बरा षण्मुखी शक्तिपाणिः, वैष्णवी श्यामलाङ्गी पीताम्बरधरा शङ्खचक्रधरा, वाराही कृष्णश्यामनिभा रक्तवस्त्रा शस्त्रपाणिः, इन्द्राणी श्यामाभा रक्ताम्बरा वज्रपाणिः, काली श्यामाभा रक्ताम्बरा सुदंष्ट्रा शूलपाशकपालिनी चैता एकप्रासादे समासीना नामाद्यक्षरबीजाः पिशाचध्वजवाहना आर्द्रोद्भवा गणध्वनियुतास्सप्तमातरः ।

ब्रह्माणीं पिङ्गलां गौरीं सर्वतोमुखीं, सरित्प्रियां विश्वरूपामुग्रां गणेश्वरीं, वैशाखिनीं खण्डिनीं गायत्रीं षण्मुखीं, विश्वगर्भां त्रिधामिणीं कृष्णां रोहिणीं, वाराहीं वरदामुर्वीं वज्रदंष्ट्रीं, जयन्तीं कौशिकीमिन्द्राणीं वनाघनीं, कालीं नालीकदंष्ट्रां विरहां वेदधारिणीमिति ।

पश्चिमे प्राङ्मुखातिरक्ता शुकपत्रनिभाम्बरा जया, हाटकाभा शुकपत्रनिभाम्बरा विजया, हरिताङ्गी रक्तवस्त्रा विन्दा, कनकाभा श्वेतवस्त्रा पुष्टिका, केतकीपुष्पसंकाशा अगपत्रनिभाम्बरधरा नन्दका, कुमुदाभा मत्स्यश्यामनिभाम्बरा कुमुद्वती, चोत्पलनिभा नीलाम्बरधरोत्पलका, अशोकपुष्पनिभा शुकपत्रनिभाम्बरा विशोका चैताः पद्महस्ताः द्विभुजाः कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वीणावेणुरवाश्शुकध्वजवाहना नामाद्यक्षरबीजा धनिष्ठजा जयाद्याः ।

जयां सुखप्रदां समृद्धिनीं भद्रां, विजयां विशोकां पुण्यां कामनन्दां, विन्दां लाभां प्रमत्तामजेयां, पुष्टिकां मोहवतीं पुण्यां प्रमत्तां, नन्दकां मधुजननीं सुमुक्तां सुभगां, कुमद्वतीं सुवहां सुसंभारां निवृत्तिम्, उत्पलकां सुगन्धिनीं सर्वमोदां सर्वात्मकां, विशोकां धनराशिमक्षताममितामिति ।

उत्तरे दक्षिणामुखास्सर्वा मरकतप्रभाः पुष्पाम्बरधराः पुष्पहस्ता द्विभुजाः कृष्णकुञ्चितमूर्धजा मयूरध्वजवाहना मृदङ्गशब्दरवा रोहिणीजाता नामाद्यक्षरबीजास्सप्तरोहिण्यः ।

कुठिनीं नन्दिनीं धरित्रीं रजतप्रियां, ग्रन्थिनीं वेगिनीं प्रजयां प्रवाहिणीं, कुञ्चिणीं शाखिनीं वाहिनीं यंक्त्रिणीं, कुण्ठनीं जारिणीं छर्दिनीं प्रवाहिनीं, विकारिणीं दामिनीं नैमिनीं विद्युतां, दर्भणीमिन्दुकरां सौमनसीं प्रविद्युताम्, इन्द्रियविकारिणीमर्वनीं गङ्गावाणीं सृजन्तीमिति ।

आग्नेय्यां पद्मपत्रनिभाः पुष्पाम्बरा द्विभुजा दण्डहस्ताश्शशध्वजवाहनाश्शङ्खरवास्स्वातीजाता नित्यादिबीजास्सुगुणानामीश्वरा वत्सरा वत्सरान्वसुसुतान्निधीन्धर्ममनुकानिति ।

नैर्ऋत्यां कनकाभास्सिताम्बरा द्विभुजा असिधराः प्लवङ्गवाहनाश्शङ्खध्वजा हंसरवास्स्वात्युद्भवा यकारबीजा दायिनीश्वराः प्राणादयः, प्राणमपानं व्यानमुदानं समानमिति ।

वायव्यां धूमाभास्सिताम्बरा द्विभुजा असिधराः प्लवङ्गवाहना-श्शङ्खध्वजा हंसरवा उदद्यायिन्यश्शकारबीजा[1] मरुतो लोकधरान् मसससप्तगणान्मरुत्वतीसुतानिति ।

ऐशान्यां..................श्वेताभा व्याघ्रचर्माम्बराः पिङ्गलनेत्रा-श्शकारबीजाश्चान्यत्सर्वं रुद्रवत् । शतरुद्रानोषधीशांस्त्र्यम्बकान्कपाल-वनित[2] इति ।

दक्षिणेऽन्तराले पश्चिमाभिमुखा............भास्करवद् द्वाद-शादित्याः. धातारमर्यमणम् [अंशं] मित्रं [वरुणं] भगमिन्द्रं त्रिव-स्वन्तं पूषणं पर्जन्यं त्वष्टारं विष्णुं (जघन्यम्) इति ।

उत्तरे पश्चिमाभिमुखाः (पद्मकिञ्जल्कसदृशाः पुष्प)...... वर्णाः व्याघ्रचर्माम्बरा नीलग्रीवास्त्रिनेत्राश्चान्यत्सर्वं रुद्रवत् । एकादश-रुद्राश्च अजैकपाद (?) हिर्बुध्न्यं पिनाकिनं पराजितं मृगव्याधकं शर्वं निर्ऋतिमीश्वरं कपालिनं स्थाणुमिति ।

दक्षिणे चोत्तराभिमुखा दंष्ट्रामुखा द्विभुजाः पाशहस्तास्सिंह-नादरवा गजवाहना गकार(रेफाक्षर)बीजा देव्योकतायुक्ता[3] स्सौम्यनक्ष-त्रजाता [गन्धर्वाः] गन्धर्वान्रम्यान्स्वरजान्सोमजानिति ।

---

[1] एषामुदयनीमिनाथत्वं यकारबीजत्वं च ध्यानमुक्तावल्यां कथितम् ।
[2] ध्यानमुक्तावल्यां कपालपाणित्वमुक्तम् । [3] ध्यानमुक्तावल्यामेषां रेफबीजत्वं रक्षासक्तत्वं चोक्तम् ।

परिवारदेवताः ।

तत्पश्चिमे चोत्तराभिमुखाः कनकाभा जटाधराः कुशाम्बराः कुशकृष्णाजिनधरा अनूराधाजा जलघोषरवास्तपोऽधिपास्तपाद्यक्षर-बीजा मुनयो मुनींस्तपोऽधिपान्कृशान्पापविनाशनानिति ।

पश्चिमे प्राङ्मुखा हेमाभाः पुष्पाम्बराः पद्महस्ता द्विभुजाः कृष्णकुञ्चितमूर्धजाश्शुकस्वररवाः हंसध्वजवाहना अमृताद्यक्षरबीजा उत्तराजा अप्सरसोऽमृतजा भोगवहास्सरोजा इति ।

तदुत्तरे प्राङ्मुखौ गोक्षीराभावशोकपुष्पवस्त्रौ पुष्पहस्तौ द्विभुजौ मयूरवाहनौ काकपक्षध्वजौ ज्येष्ठानक्षत्रजातौ हंसरवौ सुन्दरेशावश्वाद्यक्षरबीजावश्विनावश्विनौ यमजौ युग्मौ त्वाष्ट्रीपुत्राविति ।

उत्तरे दक्षिणामुखाः पद्माभाः पुष्पवस्त्रधराः पद्महस्ता द्वि-भुजाश्शङ्खध्वजवाहनास्स्वात्युद्भवाः प्रियाणामीशा वकारबीजाश्शङ्खरवा वसवः, धरं ध्रुवं सोममापमनलमनिलं प्रत्यूषं प्रभासमिति ।

तत्पूर्वे दक्षिणामुखाश्श्यामाभा रक्तवस्त्रा दंष्ट्रामुखा रक्तकेशा गदाधरा द्विभुजा डमरुकधरा महिषध्वजवाहना मेघरवा विद्याधरीणा-मीशा मन्त्रादिबीजा विद्याधरान्मन्त्रबलान्पुष्पजान्भोगजानिति ।

षष्ठावरणदेवाः ।

षष्ठावरणपूर्वद्वारोत्तरे रक्ताभः श्वेताम्बरो जटाधरो द्वि-भुजो वीणाहस्तो नागरवस्संगीताधिपतिर्वायुवाहनः मृगध्वजोऽभिजि-

ज्जातो नामाद्यक्षरबीजस्तुम्बुरुस्तुम्बुरुं मुनिवरं स्वरेशं वेदरूपिण-मिति ।

तद्दक्षिणे पश्चिमाभिमुखः श्वेताभो रक्ताम्बरधरो जटाधरो द्विभुजो वीणाहस्तस्तालरवस्स्वरेशो [वायु*] वाहनः कूर्चध्वजोऽभिजि-ज्जातो नामाद्यक्षरबीजो नारदो नारदं मुनिवरं गानरूपं ब्रह्मसंभव-मिति ।

दक्षिणे चोत्तरामुखा अब्जाभाः श्वेतवस्त्राः पुष्पहस्ता द्विभुजाः पुष्परथवाहना विद्युद्ध्वजा मेघरवाः श्वेतकृष्णापतयो मूलोद्भवा गका-रबीजाष्षडृतव ऋतून् फलराशीन्पुष्पगन्धांस्तीर्थानिति ।

पश्चिमे प्राङ्मुखः श्वेताभः प्रजापतिरेकवक्त्र एष एव विशेषोऽन्यत्सर्वं विरिञ्चवत् , प्रजापतिः प्रजापतिं स्रष्टारं वेदमयं ब्रह्मरूपिणमिति ।

उत्तरे दक्षिणामुखः श्वेताभो रक्ताम्बरो जटाधरः कूर्मवाहनः कुशध्वजो वेदरवस्सुगणेशो नामाद्यक्षरबीजः श्रवणजो मुद्गलो मुद्गलं मुनिवरं शुद्धं सर्वज्ञमिति ।

आग्नेय्यां श्वेताभो नीलाम्बरो द्विभुजो हलधरः पद्मवाहनः पुष्पकेतुर्नामाद्यक्षरबीजो मायापतिर्मैत्रजो हंसरवो हलेशो हलेशं महा-हलं मायाङ्गं वरदायिनमिति ।

f

परिवारदेवताः ।

नैर्ऋत्यां हेमाभो रक्ताम्बरो द्विभुजः पुष्पहस्तो मेघध्वजवाहनो नारदो (?) यकारबीजो यक्षपतिर्मूलजातो यक्षो यक्षं सर्ववरदं सुखिनं देवयोनिमिति ।

वायव्यां श्यामाभो रक्ताम्बरो जटाधरो द्विभुजो बालमौलिसमायुक्तश्च्छन्नवीरसमायुक्तो बालापतिर्मृगध्वजवाहनः पुष्पधरहस्तो (मेघध्वजवाहनो) जकारबीजो मृदङ्गरवो जाम्बवं रूपं दर्शनीयं सुन्दरमिति ।

ऐशान्यां श्यामाभो रक्ताम्बरो द्विभुजश्शूलधरो रक्तकेशो दंष्ट्रामुखो नीलापतिः खरध्वजवाहनो घोररवो मूलजो नामाद्यक्षरबीजो ऽसुरोऽसुरं दैतेयं भयानकं घोररूपिणमिति ।

अन्तराले प्राच्यां पश्चिमाभिमुखं पक्षिपादं पुंस्त्रीरूपोर्ध्वकायं पार्श्वयोः पक्षाभ्यां युक्तं वीणातालहस्तं नामाद्यक्षरबीजं वायुवाहनं नालध्वजं स्वररवं हस्तजं किन्नरमिथुनं तीर्थं सङ्गीतं पक्षिरूपमिति ।

तद्दक्षिणे पश्चिमाभिमुखो रक्ताभास्सिताम्बरो जटाधरः पुष्पहस्तो द्विभुजः प्राणेशोऽश्वध्वजवाहनो रोहिणीजश्शङ्खरवः प्रणवाद्यक्षरबीजः प्रह्लादः प्रह्लादं प्रजननं विष्णुभक्तं गदाधरमिति ।

दक्षिणे चोत्तराभिमुखश्श्यामाभो रुक्माम्बरो द्विभुज इक्षुचापपुष्पशरो रतिपतिर्मकरध्वजवाहनः पुनर्वसुजातस्स्वररवो मकारबीजो मदनो मदनं कामं सुन्दरं दिव्यरूपिणमिति ।

परिवारदेवताः ।

तत्पश्चिमे चोत्तराभिमुखा पाटलपुष्पनिभा रक्तवस्त्रधरा पुष्पहस्ता द्विभुजा कृष्णकुञ्चितमूर्धजा ललाटोपरि पुष्पचूडासमन्विता हंसध्वजवाहना शुकस्वररवा स्वात्युद्भवा विद्यादिबीजा विपा विपां विद्युद्रूपां विशालाक्षीं मेधामिति ।

पश्चिमे प्राङ्मुखा हेमाभा श्यामाम्बरा द्विभुजा पुष्पहस्ता कृष्णकुञ्चितमूर्धजा वेणुरवा शुकध्वजवाहना चित्रानक्षत्रजाता नामाद्यक्षरबीजा व्याजनीं सुभगां सुन्दरीं विशुद्धामिति ।

तदुत्तरे रत्नाभा श्वेताम्बरधरा चान्यत्सर्वं व्याजनीवत्, कामिनी कामिनीं कान्तां शुभाङ्गीं विमलामिति ।

उत्तरे दक्षिणाभिमुखा श्वेताभा कृष्णाम्बरा पुष्पहस्ता द्विभुजा ललाटोपरिपुष्पचूडासमन्विता खगध्वजवाहना हंसरवा हस्तजाता नामाद्यक्षरबीजा चन्द्राभा चन्द्राभां तन्वङ्गीं श्वेतरूपां दृढव्रतामिति ।

तत्पूर्वे दक्षिणाभिमुखश्श्यामाभो रक्ताम्बरो द्विभुजः पद्महस्तस्सर्वाभरणभूषितो गजवाहनः खड्गध्वजस्सुनन्दापतिर्नामाद्यक्षरबीजः शतभिषग्जातस्सुनन्दं सुन्दरं सुरप्रियं शुभाननं सौम्यमिति ।

सप्तमावरणदेवाः ।

सप्तमावरणे पूर्वद्वारोत्तरे ब्रह्माणं, तद्दक्षिणेऽर्यम्णं पश्चिमाभिमुखं, दक्षिणे दण्डधरमुत्तराभिमुखं, पश्चिमे पाशभृतं प्राङ्मुखम्, उत्तरे

धनदं दक्षिणाभिमुखम्, आग्नेय्यां सवितारं सावित्रं, नैर्ऋत्यां चेन्द्रमिन्द्रजं,[*] वायव्यां रुद्रं रुद्रजम्,[1] ऐशान्यामप आपवत्सं चार्चयेत् ।

अन्तराले प्राच्यामुत्तरपार्श्वे ईशं पर्जन्यं जयन्तं महेन्द्रं नागं भूतं यक्षमिति ।

तद्दक्षिणपार्श्वे चादित्यं सत्यकं भृशमन्तरिक्षं दुर्गां घोटकमुखीं धात्रीं वपुषं चेति ।

दक्षिणे पूर्वभागेऽभिमुष्णांशुं वितथं गृहक्षतं राक्षसं जयं कृष्णं चेति ।

तत्पश्चिमभागे यमं गन्धर्वं भृङ्गराजमृषीन्सुरण्डं शिवं प्राणं चेति ।

पश्चिमे दक्षिणभागे निर्ऋतिं दौवारिकं पुष्पदन्तं कविं शक्रं पुरुहूतमिति ।

तदुत्तरभागे सरित्पतिमसुरं शोषिणं रोगं विघ्नं यशसं भद्रमिति ।

उत्तरपश्चिमभागे जवन नागं मुख्यं भल्लाटं वेदभृतं तापसं सिन्धुपमिति ।

'इन्द्रराज'मिति पाठान्तरम् । । 'रुद्रराज' मिति पाठान्तरम् ।

परिवारदेवताः ।

तत्पूर्वभागे सोममर्गलमदितिं सूर्यदेवं विद्यामामितं पाञ्चभौतिकमित्येतान्देवानेकमूर्त्या समर्चयेत् ।

प्राकारबाह्ये महत्पीठं कृत्वात्रानुक्तदेवान्सर्वान्देवानिति समर्चयेत् । एषां च वर्णवाहनादीन्पूर्वोक्तान् ज्ञात्वार्चयेत् । अनुक्तास्सर्वेप्याकाशवर्णाः श्वेताम्बराः पुष्पहस्ता द्विभुजाः खगध्वजवाहनाश्शङ्करवास्तत्तन्नामप्रियायुक्ता नामाद्यक्षरबीजा अभिजिज्जाताश्चैवं ज्ञात्वार्चयेत् । एवं प्रकारेण परिवारैर्युक्तमुत्तमोत्तमं सर्वसंपत्करमत्यन्तदर्शनीयं चक्षुर्मनसोः प्रीतिकरं देवप्रियं च भवेत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनैतैः प्राकारैः परिवारैश्च युक्तमालयार्चनमाचरेत् । सर्वप्राकाराणामभावे प्रथमावरणे तत्तत्प्राकाराश्रितदेवानर्चयेत् । परिवाराणामभावे द्वितीया(वरणा) दिष्वावरणेषु तत्तत्सूत्रैस्तत्तदावरणस्थान् देवान्संयोज्यार्चयेदिति केचित् । अथवा विभवानुसारेण नवविधपरिवारोक्तमार्गेण परिवारार्चनमाचरेत् ।

इति श्रीवैखानसागमे मरीचिप्रोक्ते विंशः पटलः ॥

THE UTTAMADASATALA MEASURE

APPENDIX B.

MEASUREMENT OF PROPORTION IN IMAGES.

THE UTTAMA-DAŚA-TĀLA MEASURE

In the Indian measure of length there are two different kinds of units, namely the absolute and the relative. Of these the first is based upon the length of certain natural objects, while the second is obtained from the length of a particular part or limb of the person whose measurement is under consideration. The following table gives the relation between the various quantities used in the absolute system:—

8 *Paramāṇus*	make	1 *Rathareṇu*
8 *Rathareṇu*	,,	1 *Rōmāgra*.
8 *Rōmāgras*	,,	1 *Likshā*
8 *Likshās*	,,	1 *Yuka*
8 *Yukas*	,,	1 *Yava*
8 *Yavas*	,,	1 *Uttama-mānāngula*.
7 *Yavas*	,,	1 *Madhyama mānāngula*.
6 *Yavas*	,,	1 *Adhama-mānāngula*.

Besides these there are also other larger units of length; they are:—

24 *Aṅgulas* or *Mānāṅgulas*	make	1 *Kishku.*
25 *Mānāṅgulas*	,,	1 *Prājāpatya.*
26 ,,	,,	1 *Dhanurgraha.*
27 ,,	,,	1 *Dhanurmushṭi*
4 *Dhanurmushṭis*	,,	1 *Daṇḍa.*

The measure called *daṇḍa* is employed in ascertaining large lengths like that, for instance, of a street in a village.

In the relative system an *aṅgula* is taken to be the length of the middle digit of the middle finger of either the sculptor or the architect, or of the rich devotee who causes a temple to be built or an image to be set up. The *aṅgula* thus obtained is called a *mātrāṅgula*. Another kind of *aṅgula* is obtained by dividing the whole length of the body of an image into 124, 120 or 116 equal parts; each of these divisions is called a *dēha-labdha-aṅgula* or shortly *dēhāṅgula*. The relative measure is meant to be used in the construction of temples or in the making of images; it is however employed for the latter purpose more often than for the former. Different names are given to certain lengths representable by two or more *dehāṅgulas* up to twenty-seven; a knowledge of these is also very necessary for the proper understanding of the descriptions given in

the Sanskrit texts printed in this Appendix. An explanatory list of those names is accordingly given below :—

A distance of *one angula* is called *Murti*, *Indu*, *Viśvambharā*, *Mōksha* and *Ukta*.

A distance of *two angulas* is called *Kalā*, *Gōlaka*, *Aśvinī*, *Yugma*, *Brāhmaṇa*, *Vihaga*, *Akshi* and *Paksha*,

A distance of *three angulas* is called *Rina*, *Agni*, *Rudrāksha*, *Guna*, *Kāla*, *Śula*, *Rāma*, *Varga* and *Madhyā*

A distance of *four angulas* is called *Vēda*, *Pratishṭhā*, *Jāti*, *Varna*, *Karna* (or karana), *Abhyānana*, *Yuga*, *Turya*, and *Turiya*

A distance of *five angulas* is called [illegible] *Indriya*, *Bhuta*, *Ishu*, *Supratishṭhā* and *Prāna*

A distance of *six angulas* is called *Karma*, *Anga*, *Rasa*, [illegible], *Gāyatrī*, *Krittikā*, *Kumārānana*, *Kauśika* and *Ritu*

A distance of *seven angulas*, [illegible], the *Munis* *Dhātus*, *Lōkas* [illegible], *Rohinī*, *Dvīpa*, *Anga* and [illegible]

A distance of *eight angulas* is called [illegible], *Nāgas*, *Uraga*, *Vasus* [illegible], and *Gana*.

A distance of *nine angulas* is called [illegible], *Randhras*, *Nandas* and *Sutras*.

A distance of *ten angulas*, is called *Dik*, *Prāturbhāvā*, *Nādi*, *Pankti* and .

A distance of *eleven angulas*, is called *Rudras* and *Trishṭup*

A distance of *twelve angulas* is called *Vitasti, Mukha Tāla, Yama, Arka, Rāśi* and *Jagatī*.

A distance of *thirteen angulas* is called *Atijagatī*.

A distance of *fourteen angulas* is called *Manu* and *Śakvarī*.

A distance of *fifteen angulas* is called *Ati-śakvarī* and *Tithi*.

A distance of *sixteen angulas* is called *Kriyā, Ashṭi* and *Indu-Kalā*.

A distance of *seventeen angulas* is called *Atyashṭi*.

A distance of *eighteen angulas* is called *Smṛiti* and *Dhṛiti*.

A distance of *nineteen angulas* is called *Atidhṛiti*.

A distance of *twenty angulas* is called *Kṛiti*

A distance of *twenty-one angulas* is called *Prakṛiti*.

A distance of *twenty-two angulas* is called *Akṛiti*.

A distance of *twenty-three angulas* is called *Vikṛiti*

A distance of *twenty-four angulas* is called *Saṁskṛiti*

A distance of *twenty-five angulas* is called *Atikṛiti*.

A distance of *twenty-six angulas* is called *Utkṛiti*.

A distance of *twenty-seven angulas* is called *Nakshatra*.

The measurements described in Sanskrit authorities are altogether of six kinds, and they are respectively called *Māna, Pramāṇa, Unmāna, Parimāṇa, Upamāna* and *Lambamāna*. Of these *Māna* is the measurement of the length of a body; *pramāṇa* is that of its breadth, that is a linear measurement taken at right angles to and in the same plane as the *māna*; measurements taken at

right angles to the plane, in which the *māna* and *pramāṇa* measures have been noted, are called *unmāna*, which obviously means the measure of thickness; *parimāṇa* is the name of the measurement of girths or of the periptery of images; *upamāna* refers to the measurements of inter-spaces, such, for instance, as that between the two feet of an image; and lastly *lambamāna* is the name given to measurements taken along plumb-lines. These six names of the requisite linear measurements have a number of synonyms which it is also very necessary to know for understanding aright the texts given in this Appendix. They are therefore given here below :—

Māna—Āyāma, Āyata, Dīrgha

Pramāṇa—Vistāra, Tāra, Strita, Viśrita, Viśritam Vyāsa, Visārita, Vipula, Tata, Vishkambha and *Viśāla.*

Unmāna—Bahala, Ghana, Miti, Uchchhrāya, Tunga, Unnata, Udaya, Utsēdha, Uchcha, Nishkrama, Nishkriti, Nirgama, Nirgati and *Udgama.*

Parimāṇa—Mārga, Pravēśa, Parināha, Nāha, Vriti, Āvrita and *Nata*

Upamāna—Nivra, Vivara and *Antara.*

Lambamāna—Sutra, Lambana, and Unmita.

Besides the smaller unit known as the *dēhāṅgula* there are other larger relative units of length, which are called *Prādēśa, Tāla, Vitasti* and

Gōkarṇa. The distance between the tips of the thumb and the forefinger, when they are stretched out to the utmost, is called a *prādēśa*; that between the tips of the thumb and the middle finger, when they are also so stretched out, is called the *tāla*; that between the tips of the stretched out thumb and ring-finger is known as the *vitasti*; and that between the stretched out thumb and little-finger is called the *gōkarṇa*.

The *Āgamas* prescribe various proportions to the images of the various gods, goddesses and other beings belonging to what may be called the Hindu pantheon. the unit of measurement chosen for stating these proportions is the *tāla*. The different *tāla* measurement prescribed for the various images are given below —

The *Uttama-daśa-tāla* (of 124 *dēhāngulas*) is prescribed for the images of the principal deities-Brahmā, Vishṇu and Śiva.

The *Madhyama daśa-tāla* (of 120 *dēhāngulas*) for those of Śrīdēvi, Bhūmidēvi, Umā, Sarasvatī, Durga Sapta-mātrikās, Ushā and Jyēshtha.

The *Adhama-daśa-tāla* (of 116 *dēhāngulas*) for Indra and the other Lōkapalas, for Chandra and Sūrya, for the twelve Ādityas, the eleven Rudras, the eight Vasus, the two Aśvini-dēvatas, for Bhṛigu and Mārkaṇḍēya, for Garuḍa,

Sēsha, Durgā, Guha or Subramaṇya, for the seven Rishis, for Guru, Ārya, Chaṇḍēsa and Kshētrapālakas.

The *Navārddha-tāla* for Kubēra, for the nine Grahas (planets) and certain other celestial objects.

The *Uttama-nava-tāla* for Daityēśa,* Yakshēśa, Uragēśa, Siddhas, Gandharvas and Chāraṇas, Vidyēśa and for the Ashtamūrtis of Śiva

Sa-tryaṅgula-nava-tāla for such persons as are equal to the gods in power, wisdom, sanctity, etc.

Nava-tāla for Rākshasas, Asuras, Yakshas, Apsarases, Astramūrtis, and Marudganas.

Ashta-tāla for men.

Sapta-tāla for Vētālas and Prētas †

Shaṭ-tāla for Prētas.

Pañcha-tāla for Kubjas or deformed persons and for Vighneśvara

Chatustāla for Vāmanas or Dwarfs and for children.

Tritāla for Bhūtas and Kinnaras

Dvitāla for Kushmāṇḍas

Ēka-tāla for Kabandhas

The measurements relating to an image of the *Uttama-daśa-tāla* proportion are given in tabular form below: and a figure is also drawn to show clearly how this proportion works out.

* These are, according to the Kāraṇāgama, to be made according to the *Uttama-nava tāla* measure

† These are, according to the Kāraṇāgama, to be made according to the *Shaṭ-tāla* measure.

In this connection, it would be interesting to note that, according to the canons of European art, a well-proportioned male figure is equal to eight times the length of the head: in other words is *ashṭa-tāla* in height; that of a female figure is seven and a half times that of a head, or *sārdha-sapṭa-tāla*. According to European artists the ear is said to extend from a line drawn across the side of the head on a level with the eye brow, and another which is drawn on a level with the wing of the nose or, in the language of Indian artists between the *bhrū-sūtra* and the *nāsā-puṭa-sūṯra*. Similarily the other rules arrived at by the Indian artist do not appear to be divergent from those evolved by the European artist, and if in Indian sculpture the results are not good in some instances it is the fault of the artist and not attributable to the guide-books. The similarity of the limbs of the body as compared with various natural objects such as for instance, the nose with the sesamum flower and the trunk composed of the chest and abdomen with the face of a cow are very well pointed out with reference to a number of illustrations by Mr. Abanindranath Tagore in his excellent article entitled 'Indian Iconography' contributed to the Modern Review for March 1914.

THE UTTAMA-DAŚA-TĀLA MEASURE.
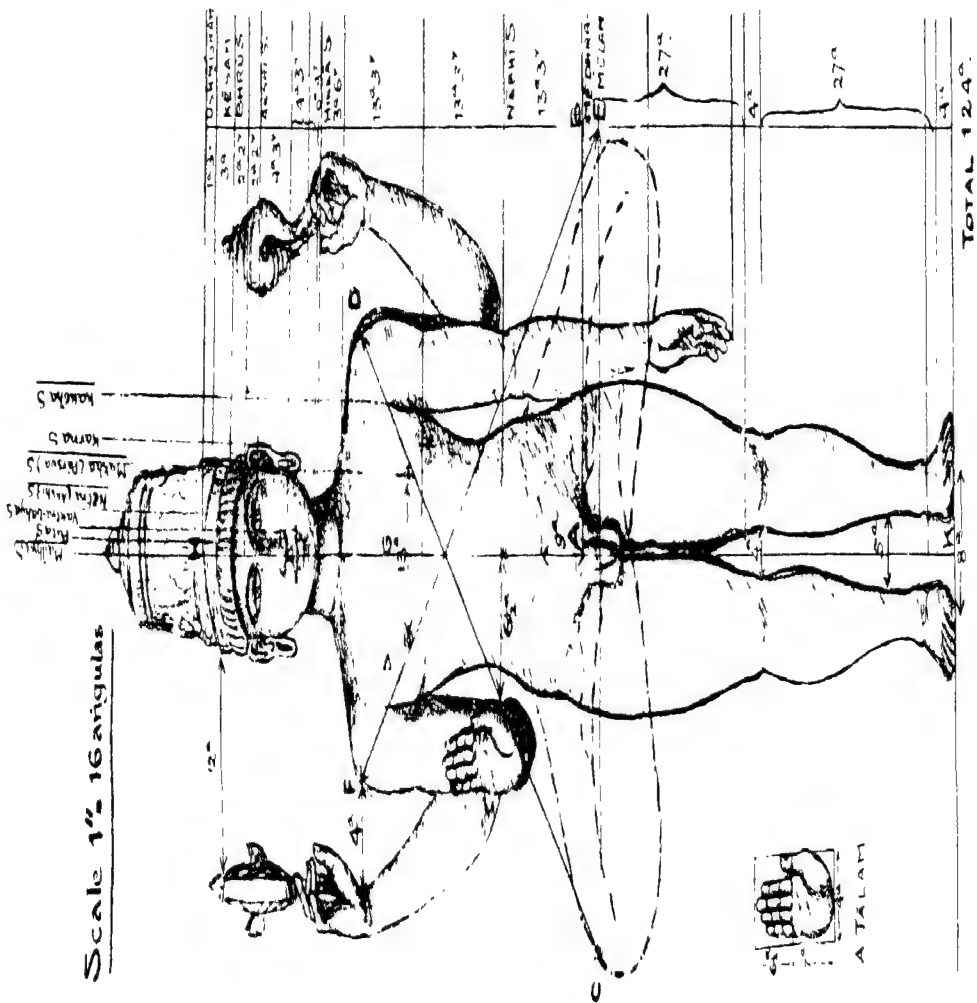
Parts of the Body Measured.	Measurements according to the									
	Śilparatna.		Aṁśumad-bhēdāgama.		Kāranāgama.		Kāmikāgama.		Vaikhānasā-gama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
Vertical Measurements—(Mana.)										
The height of the *ushnisha*	1	3	1	3	1	0	1	0	1	3
From the bottom of the *ushnisha* to the end of the front hair	3	0	3	0	3	0	3	0	3	0
From the end of the front hair to the *akshi-sutra*	4	3	..	..	4	4	4	4	4	3
From the *akshi-sutra* to the end of the nose	4	3	.	...	4	4	4	4	4	3
From the end of the nose to the end of the chin	1	3	4	3	4	4	4	4	4	3
The small fleshy fold below the chin	0	4	.	..	0	4	0	4	0	4
Height of the neck	3	7	.	...	4	0	4	0	3	7
From the *hikkā-sutra* to the middle of the chest	13	3	13	3	13	4	13	4	13	3
From the middle of the chest to the navel	13	3	13	3	13	4	13	4	13	3

Parts of the Body Measured	Measurements according to the									
	Śilparatna.		Aṃśumad-bhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Kāmikāgama.		Vaikhānasā-gama.	
	Ang	Yava.	Ang.	Yava	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang	Yava.
From the navel to the root of the penis	13	3	13	3	13	0	13	0	13	3
From the root of the penis to the end of the thigh	27	0	27	0	27	0	27	0	26	5
The length of the knee	4	0	4	0	4	0	4	0	4	3
The length of the foreleg	27	0	27	0	27	0	27	0	26	5
The height of the foot (from the ankle to the ground)	4	0	4	0	4	0	4	0	4	3
From the tip of the toe to the back of the heel	17	0	17	0					17	0
From the bony projection at the ankle to the root of the toe		..		..	9	4	...	...	..	..
The length of the upper arm, from the *hikkā sutra* to the elbow	27	0	27	0	27	0	...	...	27	0
The length of the elbow	2	0	2	0	2	0	...	...	2	0
The length of the forearm	21	0	21	0	21	0	...	...	21	0
The length of the palm of the hand from the wrist to the tip of the middle finger	13	4	13	4	13	4	...	...	...	...

MEASUREMENT OF WIDTHS—(PRAMANA)										
The width of the face	12	4	12	4	...	...	..	...	14	0
The width of the face at its end (?) ...	13	4	13	4	...	..	...	...	...	...
The width of the neck at the top ...	9	4	9	4	8	4	...	...	9	4
The width of the neck at the bottom	10	0	10	0	9	6	...	...	...	..
The width from shoulder to shoulder, immediately below the *hikkā-sutra*	40 (?)	0	27	0	..	.	...	...	44	0
The distance between the arm-pits	22	4	22	4	24	0	...	...	24	0
The width of the arm where the biceps muscle ends	9	4		..	9	2	..	...	...	...
The distance between the nipples	21	0			...	.	...	...	20	...
The width of the chest, at the place where it ends and the abdomen begins	19	0	19	0	18	4	...	..	...	...
The width at the loin, (*madhya*, the place where the upper portion of the body joins with the lower limbs)	3	4 (?)	16	0	...	...	...	...	...	...
The width of the abdomen	.		...	..	13	4	...	...	16	0
The width of the male-organ	1	2	..	...	...	...	...	...	...	...
The width of the hip below the male organ, (*Śrōṇidīsam*)	20	4	20	4	...	...	...	...	20	0

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the							
	Śilparatna.		Aṃśumad-bhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasā-gama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
The width of the thigh at its root ...	...	...	...	...	13	4	13	3
Do. at its middle ...	13	6	14	2	...	..	11	0
Do. at its lower end ...	...	...	...	..	9	4	...	...
The width of the knee	8	6	9	6	8	4	9	4
The width of the portion where the knee ends and the foreleg begins	5	2	...	...	8	1	...	...
The width of the foreleg at its middle ...	6	6	6	6	...	...	7	0
The width of the shaft of the foreleg ...	4	6	4	6	...	...	4	4
The distance between the inner bony projections on the ankles	5	3	5	3	5	0	5	0
The width of the heel	4	4	4	4	...	...	3	4
The height of the heel (from the ankle to the ground)	4	4	4	4	...	...	4	4
The width at the middle of the sole of the foot.	6	2	6	2	5	2	5	4
The breadth of the sole at the toe end ...	7	0	7	0	6	0	...	...
The length of the great toe	4	2	4	2	4	0	4	0
The width of the same	2	1	2	1	6 (?)	0	2	0
The width of the toe-nail	1	½	1	½	1	2	...	...
The length of the same	0	6¾ (?)	6	¾ (?)	1	2	...	...
The length of the toe adjacent to the great toe.	4	3	4	3	4	3	4	1
The length of the middle toe	3	6	3	6	3	4	3	7

The length of the toe next to that ...	3	1	3	1	1	4 (?)	3	4
The length of the small toe	2	4	2	4	2	0	3	0
The width of the toe next to the great toe ...	...	...	...	...	1	1	1	1
The width of the middle toe	...	...	...	...	1	0	1	½
The width of the toe next to that... ..	...	...	...	...	1	0	1	0
The width of the small toe	...	...	...	...	1	0	0	7
Of the total breadth of the nails of each toe a fourth should be that of the surrounding strip of flesh that keeps them bound to the toes	...	...	...	...	...	...	...	...
The *Kāranāgama* gives 5½, 4½, 4 and 3 *yavas* as the lengths and breadths of the nails of the toes	...	...	...	...	...	...	...	...
The width of the arm at the biceps ...	7	3	8	3	8	4	9	0
The width at the elbow	7	2	7	2	7	4	7	4
The width of the forearm	5	6	5	6	5	3	7	0
The width at the wrist	3	6	3	6	4	0	4	0
The length of the palm of the hand, *minus* the fingers	7	0	7	0	7	0	7	0
The length of the middle finger	6	4	6	4	6	4	6	4
The length of the ring-finger	5	2	5	2	5	2	5	2
The length of the forefinger (or index-finger) ...	5	1	5	1	5	2	5	1
The length of the smallest finger	4	2	4	2	4	1	4	2
The length of the thumb	4	2	4	2	4	1	4	1
The width of the thumb at its root ...	1	2	1	2	1	4	...	...
The width of the middle finger at its root ...	1	1	1	1	1	1	1	1
The width of the forefinger at its root ...	1	0	1	0	1	0	1	0
The width of the ring-finger at its root ...	1	0	1	0	0	7	0	7
The width of the smallest finger at its root ...	0	6	0	6	0	6	0	6

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the Śilparatna.		Aṁśumadbhēdāmaga.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasāgama.	
	Ang.	Yava.	Ang	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
The width of the fingers at the tips is less by one sixteenth of their width at the root		...	...	...	...	...	...	...
Five-sixths of the width at the tips of the fingers is the width of the nail of each finger	...	...	...	...	...	...	...	...
The lengths of the nails of the fingers are five fourths of their width ...	...	...	...	...	...	...	The width of the digit of the thumb which bears the nail = 2	4
The nails of the toes should be circular and those of the fingers oval in shape	...	...	...	...	...	...	of the index finger = 1	4
The length of the digit of the finger bearing the nail should be twice the length of the nail			...	...	...	...	of the middle finger = 1	7½
							of the ring-finger = 1	4
							of the small finger = 1	2
The length of that digit of the thumb which is near the palm	2	1	2	1	...	...	The width of that digit of the	

PLATE 2 App. B.
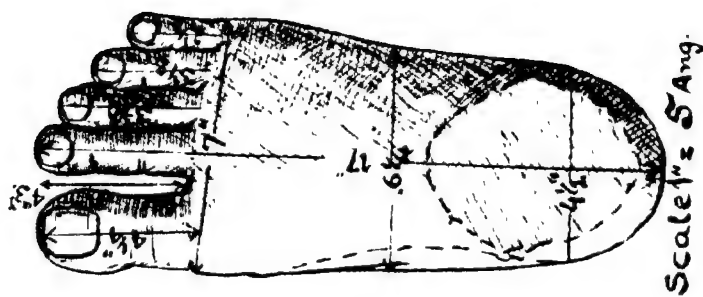
(Fig 1) Foot, drawn in accordance with the measurements given in the Aṁśumadbhēdāgama.
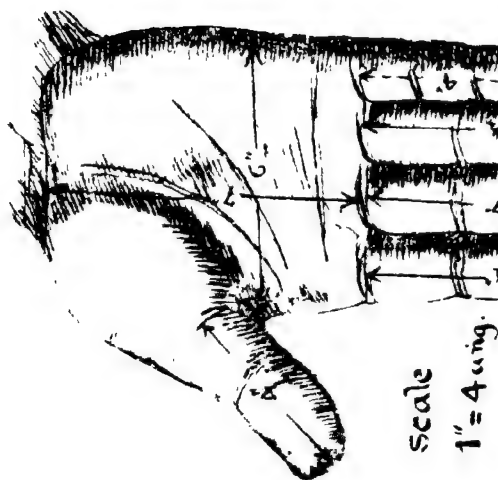
(Fig. 2) Palm of the hand, drawn in accordance with the measurements given in the Aṁśumadbhēdāgama.

(Fig 3) Ear, drawn in accordance with the measurements given in the Suprabhēdāgama.

(To face page 15 of App. B.)

The length of that digit of the middle finger which is near the palm	2	2	2	2	...	...	thumb which is near the palm = 1 4	
The length of that digit of the index finger which is near the palm	2	..	2	...	...	...	of the index finger = 1 6	
The length of that digit of the ring-finger which is near the palm	2	0	2	0	...	...	of the middle finger = 2 2 of the ring finger = 1 6½ of the small finger = 1 4	
The length of that digit of the small finger which is near the palm	1	5	1	5	...	...	The width of the middle digit of the index finger = 1 5.	
The lengths of the middle digits of each finger should be the arithmetical mean of the lengths of the extreme digits of each finger ...	.	.	.	. .	...	...	of the middle finger = 2 0;	
There should be only two digits in the thumb, while the other fingers should have each three digits	..	...	...	.	...	...	of the ring finger = 1 5½. of the small finger = 1 3	
The width of the palm at its finger end ..	5	4	5	4	6	1	. .	...
The width of the same at its middle . .	6	0	6	0	...	...	...	...
The width of the same near the wrist ...	6	4	6	4	7	0	6	4

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the							
	Śilparatna.		Amśumatbhedāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasāgama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
The length of the space between the root of the thumb and the root of the forefinger ...	3	4	3	4	..	...	3	4
The distance between the root of the thumb and the wrist	4	0	4	0	...	...	...	...
The thickness of the wrist	..	...	1	4 (?)	...	...	...	.
The thickness of the palm of the hand near the wrist (*Pārshṇihasta*)	3	0	3	0	...	...	4	0
The thickness of the same near the finger end.	1	0	..	..	1	6	The width of the Parshnihasta = 3	6
The shape of the two halves of the palm near the wrist should have the shape of the body of a parrot	..	...	...	...	...	...	The width of the portion resembling the belly of the parrot. 2; The thickness of this portion = 2	6; 4
At the roots of the fingers there should be strips of flesh 4 *yavas* in thickness ...	...	...	...	...	...	...	...	...
The thickness of the palm should decrease from the wrist to the finger by 5, 4 and 3 *yavas*...	..	...	..	...	...	...	...	...

There should be fine lines in the shape of a *yava, chakra, śula, padma* or *kuśa* drawn on the palm of the hand. Their depth should be a eighth of a *yava*.					According to the *Vaikhanasagama*, the line called the *ayurekha* (the line of life) should begin from near the root of the small finger and should reach the side of the root of the index finger : 6 *yavas* below this line should be the *vidyarekha* (the line of learning); from the middle of the bottom of the palm right up to the finger end of the palm should be the *brahma-rekha*. Besides, there should be other lines resembling in shape the outlines of the *sankha, chakra* &c.			
CIRCUMFERENTIAL MEASUREMENTS— (PARIMANA).								
The circumference of the head round where the ears are attached to the head	38	0	38	0	...	...	42	0
The distance, measured behind, from ear to ear.	11	7	11	7	..	...	13	0
The distance, measured in front, from ear to ear	22	0	22	0	.	...	26	0
The width of the place where the ear is attached	2	0	2	0	...	...	1	4
The girth of the chest	...		.	..	76	0	.	...
The girth of the abdomen round the navel ...	..	..	.	...	43	0	..	...
The girth at the hip	..	...	...	...	50	0	...	...
Śirōmadhya-mandala (?) (The portion of the head covered by the crown)	4	0	1	0	.	...	..	...
Mandalāt-agra-kēśāntam (?) (From the circumference of this circle to the front hair) ...	9	0	9	0	...	...	...	...

C

PARTS OF THE BODY MEASURED.	MEASUREMENTS ACCORDING TO THE							
	Śilparatna.		Amśumad-bhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasāgama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
Maṇḍalāt-karṇa-kēśāntam (?). (From this circle to the side hair near the ear)	9	0	9	0	...	...	...	...
Maṇḍalāt-pṛishṭha-kēśāntam (?). (From the circumference of this circle to the back hair)	10	4	2	4	...	...	...	...
From the *ushṇisha* to the front hair ...	...	..	..	...	9	0	9	0
From the same to the *karṇa-kēśa*, (the hair next to the ear)	...	...	...	...	12	0	9	0
From the same to the back hair	..	...	...	...	13	4	12	0
The width of the forehead	9	0	9	0	.	...	..	...
MEASUREMENTS OF THE EYE.								
The brow should lie exactly between the front hair and the *akshi-sūtra*.							From the front hair to the middle of the brow. (*Kesantat - bhruvor-madhyam*) = 8	0
The brow should resemble a bow.								
The space between the inner ends of the brows.	0	4½	0	4½	...	...	1	0
The length of the brow	5	0	5	0	6	0	5	4

The breadth of the brow at its middle ...	0	2	0	2	...	...	...	...
The shape of the brow should be that of the crescent moon or that of a stringed bow.								
The diameter of the pupil (*kanīnikā*) ...	0	1	0	1	0	...	0	1
The diameter of the black ball of the eye ...	0	6	0	6	0	6	0	6
The lengths of the whites of the eye on either side of black ball	0	6	0	6	0	6	0	6¼
The shape of the eye should be like the outline of a fish, the petal of the lotus flower or like the half moon.								
At the ends of the eyes there should be half a *yava* of red flesh.								
It is stated that in the middle of the pupil (*kanīnikā*) there is what is called the *jyōtir-maṇḍala* whose diameter is said to be a *yava*.								
The breadth of the upper lid (in the open eye).	0	1¼	0	1½	...	...	0	2
The breadth of the lower lid	0	1¼	0	1½	...	...	0	1½
The length of the eye lids	2	2	2	2	2	3	...	...
There should be 90 lashes in each eye-lid, according to the *Kāranāgama*.								
The distance between the eyes	2	2	2	2	2	3	...	...
The length of the eyes	...	...	...	...	2	2	...	...
The width of the eyes	0	6	0	6	...	...	2	0(?)

MEASUREMENTS OF THE NOSE.

The length of the *nāsā-puṭa* (the wing of the nose)	2	2	2	2	...	...	2	2
The width of the same	1	1	1	1	1	1	1	0

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the							
	Śilparatna.		Aṁśumadbhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasāgama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava
The thickness of the same at the base of the nose	0	4½	0	4½	0	4	0	6
The portion between the upper lip and the base of the nose, which is depressed like a cup, is known in Sanskrit by the name of *Gōji*.								
The height of the tip of the nose from the *gōji*.	2	0	2	0	2	1	2	0
The length of the hole of the nostril ...	0	7½	0	7¼	0	3 (?)	..	..
The breadth of the same	0	5	0	5	0	5	...	...
The *nāsikā-puṭa* should resemble the seed of the long bean, and the shape of the nose should be like that of the flower of sesamum.								
The septum or wall between the two nostrils is called in Sanskrit *Pushkara*.								
The length of the *pushkara* along the base of the nose	1	0	1	0	1	0	1	0
Its thickness	0	3	0	1 (?)	..	..	..	..
The distance between the *nāsāpuṭa-sutra* to the tip of the nose	0	1¼	0	1½	.	..	0	1½
The length of the *gōji*	0	4½	0	4½	0	4	0	4
Its breadth	0	2¼	0	2¼	..	...	0	2
Its depth	0	1	0	1	..	...	...	...

PLATE 3 App. B.
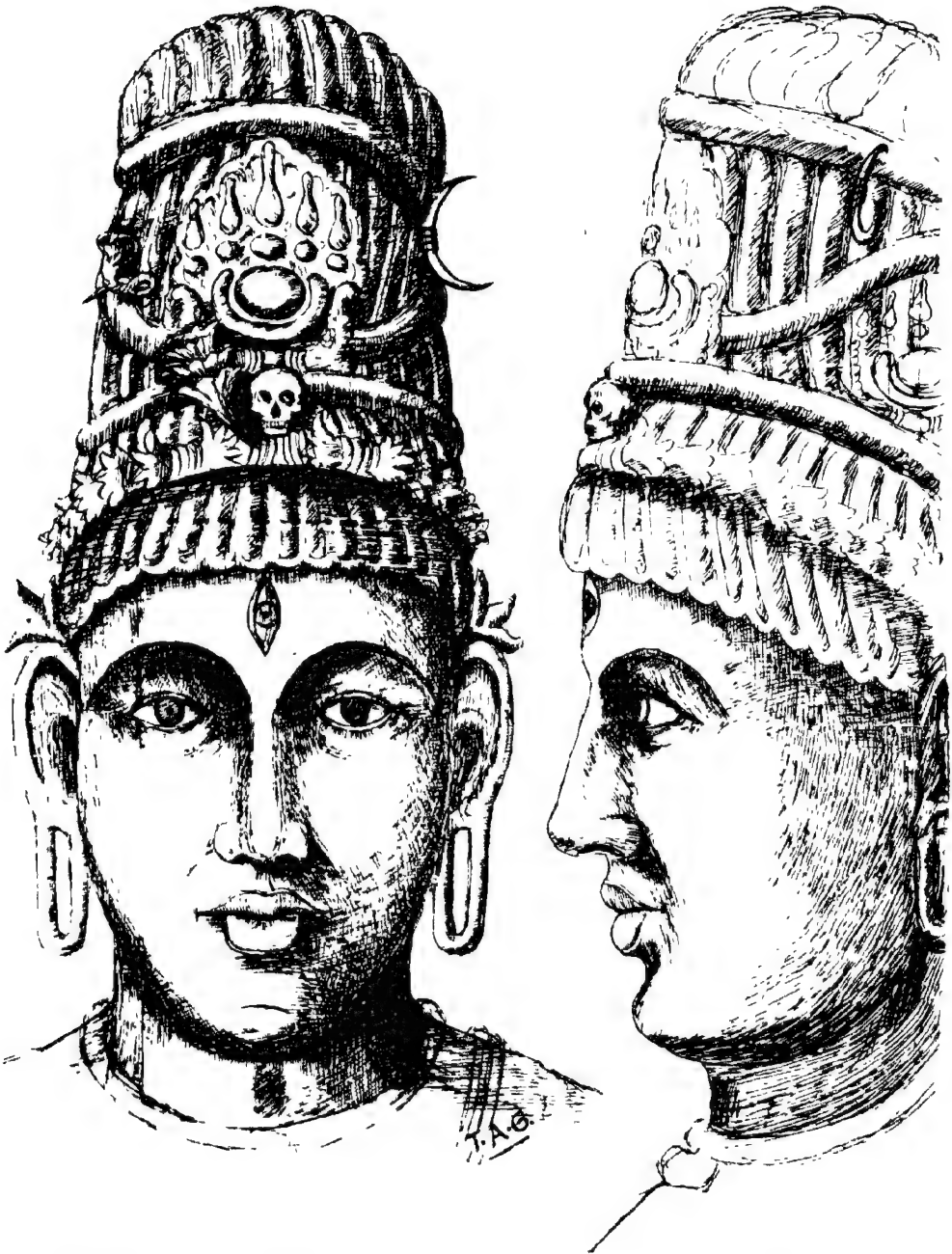
Front and side view of a face drawn to the measurements given in the *āgamas*.

[To face page 20 App. B.]

MEASUREMENTS OF THE MOUTH.								
The length of the upper lip, which is also the length of the mouth	4	2	4	2	4	3	4	½
The breadth of the upper lip at its middle ...	0	3½	0	3½	0	3	0	3½
The breadth of the upper lip should gradually diminish from the middle to the sides.								
There should be a thin rim throughout the length of the upper lip (*pāli* in Sanskrit) whose thickness should be a *yava*, and the rim should slant from 3½ *yavas*, the breadth of the middle part of the upper lip, to half a *yava* at its extremity. The upper lip should have three bends along its length.								
The length of the lower lip	2	2	2	2	2	0	...	...
Its breadth at the middle	1	1	1	1	1	1	...	...
The thickness of the *pāli* of the lower lip ...	0	1½	0	1½	...	..	...	...
The *pāli* of the lower lip should be turned downwards.								
The height of the tip of the upper lip, from the chin	0	6½	0	6½	0	7	...	...
The mouth should always be sculptured so as to express a smiling appearance.								
The *snāna* (?) of the cheek from the chin. ...	0	1½	...	...	...	...	1	½
The breadth of the cheek.	3	4	...	..	...	...	3	0
The length of the cheek.	..	...	...	...	2	0	...	...
The height or convexity of the cheek, (*vardhana*).	...	..	...	...	3	0	...	...
The cheek should be oval in shape.								

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the Śilparatna.		Aṁśumadbhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasāgama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
The length of *hanu-chakra* (the oval elevation at the chin)	...	...	...	...	...	...	0	6
The breadth of the same	...	...	...	...	...	...	0	3
The length of the four upper front teeth	...	...	...	...	...	...	0	3
The width of these teeth	...	...	...	...	...	...	0	3
The length and width of the four lower front teeth	...	...	...	...	...	...	0	2½
The length of the canine teeth	...	...	...	...	...	...	0	4
The shape of the canine teeth should be like the (jasmine) bud.								
The length of the teeth in the lower jaw, corresponding to the canine teeth	...	...	...	...	...	...	0	4½
The width of the molar teeth is the same as that of the front teeth and their length is half a *yava* longer than that of the front teeth. There should be five teeth on each side of the front middle four teeth. Total, 32 teeth.								
The length of the tongue	...	...	...	...	...	...	6	0
The width of the same	...	...	...	...	...	...	3	0
The length and width of the uvula	...	...	...	...	...	...	1	0

MEASUREMENTS OF THE EAR.								
At the junction of the ear with the cheek, the length of the *karṇa-bandha*	10	0	10	0	...	...	10	0
A space of 1¾ *angulas* outside the ear is called the *karṇa-vēśa*.								
Here the ear should spring up.								
The distance between the ears measured in front of the head	.	. .	...	...	21	0	26	0
The distance between the ears, measured behind the head	..	.	.	...	13	0	13	0
The distance between the eye and the ear ...	7	0	7	0	...	...	6	0
The length of the ear	..	...	...	...	8	0	6	0
The breadth of the ear	2	2	2	2	2	0	2	0
The height of the top of the ear from the *nētra* or *akshi-sutra*	2	2	2	2	. .	...		...
According to the *Kāraṇāgama*, the top of the ear should be on a level with the *Bhru-sutra*.								
The breadth of the portion of the ear that is folded inwards on the top	1	1	1	1	...	...	...	. .
The rest of the ear should be circular in shape. (?)								
The length of the ear below the *nētra-sutra* ...	2	1	2	1	...	...	. .	...
The length of the bored and pendulous lobe of the ear, called the *nāḷa* in Sanskrit ...	4	4	4	4	4	0	..	..
The width of this strip of flesh in front ...	1	0	1	0	..	...	..	...
The width of the same at the back ...	1	4	1	4	.	...	.	...
The thickness of the same	0	4	0	4	0	3	0	4

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the Śilparatna.		Aṃśumat-bhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasā-gama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
The distance between the two pieces of the *nāḷa*, the front and back pieces ...	...	...	4	6	..	...	...	...
The total length of the ear, from top to the bottom of the *nāḷa*	8	7	9	7	8	0	..	..
The thickness of the *pippali* or anti-tragus ...	1	4	.	..	...	...	..	...
The length of the same	3	0			...	..	1	0
Its height	0	4	.	...	0	4		...
The *pippali* should have decreasing width from the top to the bottom.								
A member designated the *piñchhali* (tragus) is said to be at the place wherein the ear resembles the letter *la* (written as in the Grantha alphabet) Its length is	2	0	.	..	.	...	..	..
The width of the *piñchhali* . .	1	4	..	...	..	...	...	...
The distance of the hole of the ear below the *nētra-sūtra*	1	4		...	..	...	..	...
This ear hole should be round.								
The thickness of the rim of the ear .	0	1½	...	...	0	2	.	...
The width of the ear at the back ..	1	4	...	...	...	...	..	...

MEASUREMENTS OF THE BACK OF BODY.

The distance between the back hair and the ear.	1	4	1	4	...	...	...	...
The thickness of the *krtāni* (?) at the back of the ear	0	4	...	...	...	...	...	...
The length of the ear at the back below the *kritāni*	4	3	...	...	...	...	...	...
The distance between the back of the ear and the raised part of the nape of the neck called in Sanskrit the *krkāṭi*	10	0	...	...	...	...	...	...
The height of the nape of the neck below the back hair	4	3	...	...	...	...	...	...
The width of the nape of the neck at the top ...	9	0	..	...	...	...	...	...
The width at the bottom	10	4	...	...	9	6	...	...
The nape of the neck should be broader at the base than at the top and the girth of the neck should be circular.								
* * *								
The distance between the armpits measured behind the back	27	4	...	...	27	0	...	...
The height of the shoulder-blade above the armpit	7	0	..	...	...	...	...	...
The length of the upper-arm from the armpit. .	7	0	...	...	...	...	...	...
The width of the back at the *madhya-sutra* ...	16	4	...	...	...	...	...	...
The width of the back at the *nābhi-sutra* ...	20	4	...	...	...	...	...	...
The width of the waist at the back ...	18	0	...	...	...	...	...	...
The width of each glutial	9	6	...	...	...	...	...	...
These should be spherical in shape.								
The width of the space between the glutials ...	0	4	...	...	...	...	...	...

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the							
	Śilparatna.		Amśumad-bhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasā-gama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
Measurements of the width on the sides.								
The width of the side of the body near the armpits	7	0	...	...	...	...	...	...
The width of the side of the body at the *stana-sūtra*	16	2	...	...	...	...	...	...
The width of the side at the *madhya-sutra* ...	12	2	...	...	...	...	...	...
The region below the *madhya-sutra* is known as the *Śrōṇi-dēśa*.								
The width of the side of the body at the middle of the *Śrōṇi*	17	0	...	...	...	...	...	...
The height or bulge of the *Śrōṇi*	7	0	...	...	...	...	...	...
The height or bulge of the *śrōṇi* should consist of 4 *aṅgulas* below and 4 *aṅgulas* above the *nābhi-sutra*.								
The height of the hip below the *Śrōṇi* ...	5	4	...	...	...	...	...	...
The width of the hip	12	4	...	...	...	...	...	...
The *Śrōṇi* should be bulging near the hip.								
The glutials should be raised from the root of the thighs.								
The *nivra* of the *Śrōṇi*.	4	4	...	...	...	...	...	...

The outline of the side of the body from the armpit to the abdomen should be slanting and the total slant is	2	4	...	...	...	...	...	...
In the case of Śiva the neck above the *hikkā-sutra* should be blue in colour.								
The height of the nipples from the chest ...	2	0	...	...	...	...	...	...
The diameter of the nipples	2	1	...	...	...	...	...	...
The height and diameter of the nut of the nipple (*chuchuka*)	0	2	...	...	...	...	...	...
The width of the navel.	1	2	...	..	...	...	...	...
The spiral in the navel should be clockwise.								
The width of the navel at the bottom ...	0	2	...	..	..	...	...	...
The width at the base of the penis ...	4	0	...	...	...	...	...	...
The length of the penis	5	2	0	0	5	1	...	...
Its width	2	1	...	...	...	...	...	...
The proportion between the shaft and the nut of the penis is as 2 to 1.								
The width of the nut where it joins the shaft should be greater than that of the shaft by one *yava* The *Kāraṇāgama* states that the width of the shaft is ⅛th less than that of the nut.								
The nut of the penis should resemble in shape the bud of a lotus.								
The length and width of the testes ...	4	4	0	0	4	0	...	...
Their thickness	3	4	...	...	...	...	...	...
The thigh just below the testes should be fleshy and well developed.								
The width at the back of the knee-joint ...	4	2	4	2	...	...	...	...

Parts of the Body Measured.	Measurements according to the							
	Śilparatna.		Aṁśumadbhēdāgama.		Kāraṇāgama.		Vaikhānasāgama.	
	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.	Ang.	Yava.
The thickness of the knee-joint	2	4	2	4	...	...	...	...
The middle and the sides of the body should be modelled beautifully.								
According to the Vaikhānasāgama, there should be marks resembling the *chakra* and *śankha* on the sole of the feet.								
The image should be made beautiful so as to produce a pleasing effect on the eye of the observer.								
The upper portion of the body (above the *madhya-sutra*) should be exactly equal in length to the lower portion.								
In the sculpturing of the various limbs of the image, deviations of about one to six *yavas* from the standard measurements given above may occur and the resulting image should not be treated as of faulty proportions. The artist may model images as well as he can and with due proportions.								

PLATE 4, App. B.

[To face page 29, App. B.]
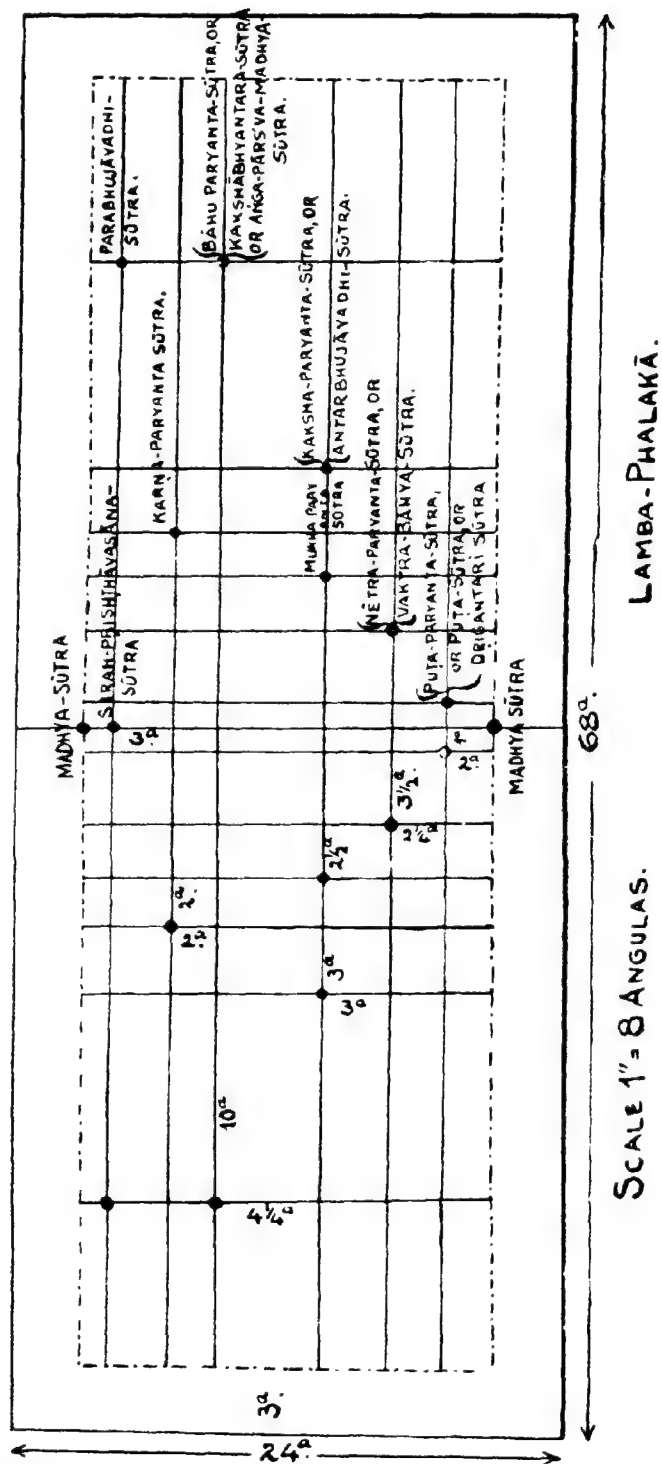
For measuring lengths along plumb-lines an instrument called the *Lamba-phalakā* is employed. It is a plank two *aṅgulas* in thickness and measuring 68 *aṅgulas* in length and 24 in breadth. All round the plank a margin of 3 *aṅgulas* is left. A small hole, just a trifle larger than a *yava* in diameter, is bored in the centre of the margin along the length of the plank; this hole is meant for the *madhya-sūtra*. Other holes are bored for the *puṭa-paryanta-sūtra* (*nāsā-puṭa-sūtra*), *nētra-paryanta-sūtra*, *karṇa-paryanta-sūtra*, *kaksha-paryanta-sūtra*, and *bāhu-paryanta-sūtra*, in places marked on the accompanying diagram of the *Lamba-phalakā*. Through these are suspended by strings, which are one *yava* in thickness, small plummets of iron or clay. In the case of reclining figures the *sūtras* are strings stretched horizontally in front of the figure which is in the process of modelling. In the case of the *sthānaka-mūrti*, the *madhya-sūtra* which is suspended from the *śikhāmaṇi* (crest-jewel) set in front of the *kirīṭa* (crown) of the image, should pass through the middle of the forehead, between the brows, the middle of the nose, the neck, the chest, the abdomen, the private part and between the legs; it should touch the body at the tip of the nose and the middle of the abdomen. The distance of the top of the crown

behind the *madhya-sūtra* is 6 *aṅgulas*; that of the middle point of the chin 4½ *aṅgulas*; that of the *hikkā-sūtra*, 4 *aṅgulas*; that of the middle of the chest, 2½ *aṅgulas*; that of the navel, 1¾ *aṅgulas*; that of the root of the penis, 2 *aṅgulas*; that of the middle of the thighs, 3 *aṅgulas*; that of the knee-joint, 8 *aṅgulas*; that of the shin bone, 16 *aṅgulas*; of the total length of the great toe a portion measuring half an *aṅgula* is to be in front of the *madhya-sūtra*, while the remaining portion of it measuring 2½ *aṅgulas* is found to be behind the *madhya-sūtra*. The *bāhu-paryanta-sūtra*, which is also known as the *aṅga-pārśva-madhya-sūtra*, should pass through the middle of the side jewel of the crown, the head, the sides of the ear, the upper arm, the elbow, and the middle of the knee, the foreleg and the foot. The other *madhya-sūtra* which is hung behind the middle of the back, should pass through the middle of the back of the crown, the head, the nape of the neck, the back-bone, between the two glutials, and the heels. The *vaktra-bāhya-sūtra* should pass by the side of the head, through the extremity of the mouth, side of the cheek, end of the chin, side of the *śrōṇi*, and the middle of the thigh and the foreleg.

All the six *sūtras* mentioned above should be suspended as far below as the *pīṭha* or pedestal on

which the image is made to stand, whereas other *sūtras*, which are required for taking the measurements of particular limbs of the body may be suspended as far as the lower extremity of those limbs.

The *nāsā-puṭa-sūtra* is also called the *ḍrigantarī-sūtra*, that is, the line that passes through the inner margin of the eye near the nose. This *sūtra* also passes through the extremity of the mouth and is the same, therefore, as the *vaktra-bāhya-sūtra*. The *antarbhujāvadhi-sūtra* is the same as the *kaksha-paryanta-sūtra* and is also sometimes called the *aṅga-pārśva-madhya sūtra*, a term which means the line which is to pass through the middle of the side of the body. The *sūtra* which passes through the back of the head and is known as the *śirah-prishṭhāvasāna-sūtra*, is also the outer limit of the back hands of a figure with four arms.

Different names are found given to the same *sūtra*, according as the *sūtra* is viewed from the front or the side of the *Lamba-phalakā*; for example, the *kaksha-paryanta-sūtra*, when viewed from the front of the *Lamba-phalakā*, is seen passing just in front of the arm-pit and is therefore called the line that forms the limit of the arm-pit; the same *sūtra* when viewed from the side is seen passing just in front of the *bhuja* or the upper

arm ; hence it is called the line which forms the inner boundary of the upper-arm or *antarbhujā-vadhi-sūtra*.

If the image is a seated one, the six *sūtras* should be suspended as far as the *pīṭha* on which it is seated. The distance between the two knees in a figure seated with crossed legs, as in the *yōgāsana* posture, is equal to half the total height of the corresponding standing figure, that is, 62 *aṅgulas*.

उत्तमदशतालविधिः ।

उत्तमं दशतालस्य श्रृणु वक्ष्ये विशेषतः ।

உத்தமதசதாலத்திலே அங்கமானம் சொல்லப்படாநின்றது.

सवेदाविंशदंशं तु शतं बिम्बोदयं कुरु ॥

तेष्वेव तालमात्रं स्यात् (?)

பிம்போதயத்தை 124 செய்து இதில் ஓரம்சம் தேகமாத்திராங்குலமென்று பெயராம்.

तन्मात्रं वसुभाजितम् । एकांशं तु यवं प्रोक्तं

அந்த வி1லே 8 செய்தால் ஓரம்சத்துக்கு யவை என்று பெயராம்.

यवैश्चैवाङ्गुलैरपि ॥ उष्णीषात्पादपर्यन्तमङ्गमानं प्रकल्पयेत् ।

....உஷ்ணீஷம் துடங்கி பாதபர்யந்தமாக அங்கமானது அளக்கப்படாநின்றது.

त्रियवाधिकचन्द्रांशमुष्णीषोच्चमुदाहृतम् ॥

அதினின்றும் கேசாந்தமாக விரல் [1, யவை*] 3.

केशान्तादक्षिसूत्रान्तं युगांशं त्रियवाधिकम् ।

....

अक्षिसूत्रात्पुटान्तं च पुटाद्धन्वन्तमानकम् ॥

प्रत्येकं त्रियवाधिक्यं युगांशोदयमिष्यते ।

..................புடாந்தத்தினின்று ஹநுவந்தமாகவும் ஒவ்வொன்றுக்கு விரல் 4, யவை 3.

हन्वादिगलमानं तु चतुर्यवमुदाहृतम् ॥

....யவை 4.

यवैकोनयुगांशं तु कर्णोच्चमिति * विद्यते ।

கர்ணோச்சம் † ஒரு யவை குறைய................

[कण्ठान्ततिर्यक्सूत्रं तु *] हिक्कासूत्रमुदाहृतम् ॥

கண்டத்துக்குக் குறுக்குண்டான நூல் ஹிக்காசூத்திரமென்று பெயராம்.

---

* Could it be कण्ठोच्चम् ?

† கண்டோச்சம் ?

तत्सूत्रा[द्धृदयान्तं च हृदयान्नाभिसीमकम् ।
नाभेस्तु*] मेढ्रमूलान्तं समं गुणयवाधिकम् ॥
त्रयोदशांशमुत्सेधं प्रत्येकं द्विजसत्तमाः ! ।

........................கவும் விரல் 13 யவை 3. இருதயத்தி னின்று நாபிஸீமாந்தமாகவும் விரல் 13 யவை 3. நாபியி லிருந்து.............

मेढ्रमूलात्तिर्यक्सूत्रं मध्यसूत्रं तदुच्यते ॥

மேட்ரமூலத்துக்குக் குறுக்குண்டான சூத்திரம்........ ....† மென்று பெயராம்.

मध्यसूत्रादधश्चोरुदीर्घं नक्ष[त्र*] (भाग) मायतम् ।

துடை நீளம் விரல் 27.

तस्माद्वेदाङ्गुलं जानुतुङ्गं जङ्घोरुसादृशम् ॥

அதினின்றும் ஜாநுதுங்கம் விரல் 4. ஜங்........ ....*

युगं पादतलोत्सेधमेवमुत्सेधमुच्यते ।

பாததலோத்ஸேதம் விரல் 4. இபபடி உஷ்ணீஷத் தில் நின்றும் பாதபர்யந்தமாக உத்ஸேதம் விரல் 124.

---

† மத்திய சூத்திர°

* °கைக்கும் துடையின் நீளமே.

अङ्गुष्ठाग्रात्तु पार्ष्ण्यन्तं तलं सप्तदशाङ्गुलम् ॥

பெருவிரல் நுனியிலே நின்றும் குதியளவாகவுள்ள நீளம் விரல் 17.

हिक्कासूत्रादधोबाहुदीर्घमृक्षाङ्गुलं भवेत् ।

............*ம் பாஹுதீர்க்கம் விரல் 27.

कूर्परोच्चं द्विभागं स्यादेकविंशत्प्रकोष्ठकम् ॥

கோர்ப்பரோச்சம் விரல் 2...................

सार्धत्रयोदशाङ्गुल्यं (तस्मात्) मध्यमाङ्गुलिसीमकम् ।

முன்கையெல்லையின் முடிவினின்றும் மத்யாங்குளியின் அக்கிரமளவாக விரல் 13½.

ततो वै मुखविस्तारं सार्धभान्वङ्गुलं भवेत् ॥

...................ரம விரல் 12½.

मुखान्तस्य तु विस्तारं सार्धत्रयोदशाङ्गुलम् ।

முகாந்தத்திலுடைய...................

ग्रीवाग्रं सार्धनन्दांशं ग्रीवामूलं दशाङ्गुलम् ॥

கிரீவாக்கிரம் பரப்புவிரல் 9½. கிரீவாமூலம் பரப்பு விரல் 10.

हिक्काधो बाहुसीमान्तं चत्वारिंशां[शमेव हि* ।]

....

---

* ஹிக்கா சூத்திரத்தின் கீ°

सार्धद्वाविंशदङ्गुल्यं कक्षयोरन्तरं तथा ॥

नवांशं चतुर्यवोपेतं बाहुमूलविशालकम् ।

கக்ஷங்களுக்கு நடுப்பரப்பு விரல் 22½......................

एकविंशति बाहुस्स्यात्स्तनदेशे च विस्तरम् ॥

हृदयावधिविस्तारमेकोनविंशदङ्गुलम् ।

....................................இருதயமளவாக விஸ்தாரம் விரல் 19.

कलांशं चतुर्यवोपेतं मध्यव्यासमुदाहृतम् ॥

மத்தியவியாசம் 16................

एकोनविंशदंशं तु श्रोणितारमुदाहृतम् ।

சுரோணிதாரம் விரல் 19.

कटेरग्रविशालं तु द्विनवाङ्गुलमुच्यते ॥

கடியினுடைய அக்கிரம் விசாலம் விரல் 18.

तदधः कटिपार्श्वान्तविस्तारं सार्धविंशतिः ।

அதின்கீழ் கடிகை பார்சுவாந்தமாக விஸ்தாரம் விரல் 20½.

पादोनमनुभागं तु ऊरुमूलविशालकम् ॥

ஊருமூல விசாலம் விரல் 13¾.

सपादमनुभागं तु ऊरुमध्यविशालकम् ।

ஊருமத்திய விசாலம் விரல் 14¼.

पादोनधर्मभागं तु जानुव्यासमुदाहृतम् ॥

ஜாநு வியாசம் விரல் 9¾.

सपादवसुभागं तु जङ्घामूलविशालकम् ।

ஜங்காமூல விசாலம் விரல் 8¼.

पादोनसप्तभागं तु जङ्घामध्यविशालकम् ॥

ஜங்கா மத்திய விசாலம் விரல் 6¾.

तयोर्मध्यततं विप्राः ! नवभागमुदाहृतम् ।

முன்சொன்ன இரண்டு நடு விசாலம் விரல் 9.

पादोनपञ्चभागं तु नलकाविस्तृतं भवेत् ॥

நளகா விசாலம் விரல் 4¾.

त्रियवाधिकपञ्चांशं गुल्फाक्षव्यासमुच्यते ।

குல்பாக்ஷ விசாலம் விரல் 5 யவை 3.

अक्षादातलतुङ्गं तु सार्धवेदाङ्गुलं भवेत् ॥

அக்ஷத்தில் நின்றும் தலமளவாக உயரம் விரல் 4½.

पार्ष्णितारं च तत्तुल्यं पार्ष्ण्योरुच्चं तदेव हि ।

பார்ஷ்ணிதாரம் விரல் 4½. அதினுடைய உச்சம் விரல் 4½.

तलमध्यं षडङ्गुल्यं यवद्वयसमायुतम् ॥

தலமத்தியம் விரல் 6 யவை 2.

तलाग्रविस्तृतं सप्तभागमित्यभिधीयते ।

தலாக்கிரவிஸ்தாரம் விரல் 7.

द्वियवाधिकवेदांशं पादाङ्गुष्ठायतं भवेत् ॥

பாதாங்குஷ்டாயதம் விரல் 4, யவை 2.

यवोपेतद्व्यांशं तु तस्य विस्तारमुच्यते ।

பாதாங்குஷ்ட விஸ்தாரம் விரல் 2, யவை 1.

तारार्धं नखविस्तारं पादोनायामवर्तुलम् ॥

அங்குஷ்ட விஸ்தாரத்தில் பாதி நகவிஸ்தாரமாவது அதில் முக்கால் ஆயாமமாவது.

त्रियवोपेतवेदांशं तर्जन्यायाममुच्यते ।

தர்ஜந்யாயாமம் விரல் 4, யவை 3

पादोनवेदभाग न्त्वनामिकायाममिष्यते ॥

அநாமிகாயாமம் விரல 3, யவை 1.

सार्धपक्षांशमानं तु कनिष्ठाङ्गुलिदीर्घकम् ।

கநிஷ்டிகா தீர்க்கம் விரல் 2½.

प्रदेशिन्याः क्रमात्तारं नवसप्तार्धसप्तषट् ॥

यवमानं स्वतारार्धं नखं पूर्वोक्तवद्विदुः ।

பிரதேசினீ முதலான நாலுவிரலுக்கும் தாரம் அடைவே 9, 3½ (7½ ?), 7, 6, யவை மாத்திரமாவது. அந்தந்த தாரத்தில் பாதி நகமாவது.

तत्तदङ्गुलविस्तारं वेदांशं विभजेद्बुधः ॥
त्रिभागमङ्गुलाग्रोच्चं शेषं स्यात्तु नखेतरे ।

அந்தந்த விரல் விஸ்தாரத்தை 4 செய்து இதில் 3 கூறிலே நகாக்ரோச்சம் கொள்ளுவான். நின்றது........

त्रियवाधिकवस्वंशं बाहुमध्यविशालकम् ॥

பாகுமத்திய விசாலகம் விரல் 8, யவை 3.

सपादसप्तभागं तु कूर्परव्यासमुच्यते ।

கோர்ப்பர வியாசம்.................

पादोनरसभागं तु प्रकोष्ठमध्यविस्तरम् ॥

முன்கை நடுவிஸ்தாரம் விரல் 5¾.

पादोनचतुरंशं तु मणिबन्धविशालकम् ।

மணிபந்த விசாலகம் விரல் 3¾.

सप्तांशं तु तलायामं सार्धषण्मध्यमाङ्गुलम् ॥

உள்ளங்கை நீளம் விரல் 7. நடுவிரல் நீளம் விரல் 6½

सपादभूतभागं स्यादनाम्यायाममुच्यते ।

அநாமிகா நீளம் விரல் 5¼.

यवाधिकं तु पञ्चांशं तर्जन्यायाममुच्यते ॥

தர்ஜநீ நீளம் விரல் 5, யவை 1.

सपादवेदभागं तु दीर्घाङ्गुष्ठकनिष्ठयोः ।

அங்குஷ்ட கநிஷ்டங்களுடைய தீர்க்கம் விரல் 4¼.

अङ्गुष्ठमूलविस्तारं सपादांशमुदाहृतम् ॥

பெருவிரல் அடிப்பரப்பு விரல் 1¼.

तर्जन्यष्टयवा ख्याता नवसङ्ख्या तु मध्यमा ।

தர்ஜநி அடிப்பரப்பு யவை 8. மத்யமை மூலவிஸ் தாரம் யவை 9.

अनामिका चाष्टयवा कन्यसातततिषड्यवाः ॥

அநாமிகா மூலவிஸ்தாரம் யவை 8. கநிஷ்டிகா மூலத் தில் யவை 6.

अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनां तु मूलविस्तारमुच्यते ।

அங்குஷ்டம் முதலான விரல்களில் மூல விஸ்தாரம் சொல்லப்பட்டது

तत्तन्मूलकलांशेऽशहीनमग्रविशालकम् ॥

அந்தந்த விசாலங்களில் மூலதாரத்தை 16 செய்து அதில் ஓரம்சம் குறைத்து அக்கிர விசாலம் கொள்ளுவான்.

अग्रताररसांशे तु पञ्चांशं नखविस्तृतम् ।

அந்தந்த விரல்களில் நுனியில் பரப்பை 6 செய்து அதில் 5 கூறுகொல நக விஸ்தாரமும் கொள்ளுவான்.

पार्श्वयोर्मांसलं शेषं वृत्तायतनखाकृतिः ॥

மற்றொரு கூறுகோல பார்சங்கள் மாம்ஸளமிருப்பது நகத்தில் வடிவு ஆயத விருத்தமாயிருப்பது.

सपादनखतारात्तु नखायाममुदाहृतम् ।

நகவிஸ்தாரத்தில் கால்வாசியேற்றி நகதீர்க்கம் கொள்ளுவான்.

नखायामद्वयं चाग्रपर्वदीर्घमुदाहृतम् ॥

நகாயாமத்தில் இரட்டி அக்கிரபர்வத்திற்கு தீர்க்கம் கொள்ளுவான்.

अङ्गुष्ठमूलपर्वस्य दीर्घं सप्तदशं यवम् ।

அங்குஷ்டத்தில் மூலபர்வதீர்க்கம யவை 17.

तर्जनीमूलपर्वं चानामिकाया द्वयाङ्गुलम् ॥

தர்ஜநீ மூலபர்வமும் அநாமிகமூலபாவமும தீர்க்கவிரல் 2.

मध्यमामूलपर्वस्य दीर्घमष्टादशं यवम् ।

மத்தியமா மூலபர்வதீர்க்கம் யவை 18

कनिष्ठमूलपर्वस्य त्रयोदश यवास्स्मृताः ॥

கநிஷ்டிகா மூலபர்வதீர்க்கம் யவை 13.

मूलाग्रपर्वयोर्मध्यदीर्घं मध्यस्थपर्वसु ।

மூலபாவத்திற்கும் அக்கிரபர்வத்திற்கும் நடுநின்ற நீளமே மத்தியபர்வத்திற்கும் நீளமாவது.

अङ्गुष्ठं तु द्विपर्वं स्याच्छेषास्त्रिपर्वसंयुताः ॥

அங்குஷ்டம் இரண்டு பர்வமாயிருப்பது. நின்றவை யெல்லாம் மூன்று பர்வமாயிருப்பது.

सार्धभूताङ्गुलं विप्र ! तलाग्रविपुलं भवेत् ।
தலாக்கிரவிஸ்தாரம் விரல் 5½.

रसांशं मध्यविस्तारं हस्तस्यैव तलस्य तु ॥
தலமத்திய விஸ்தாரம் விரல் 6.

तलमूलविशालं तु सार्धषड्भागमुच्यते ।
தலமூல விசாலம் 6½.

अङ्गुष्ठमूलमारम्य तर्जनीमूलमन्तकम् ॥
सार्धवह्न्यङ्गुलं प्रोक्तं शुकोदरविशालकम् ।
அங்குஷ்டமூலம் துடங்கி தர்ஜநீமூலமளவாக விரல் 3½. இது சுகோதரம்போலே இருப்பது.

अङ्गुष्ठमूलमारम्य मणिबन्धावसानकम् ॥
दीर्घं वेदाङ्गुलं प्रोक्तं द्व्यर्धांशं तद्घनं भवेत् ।
பெருவிரல் அடி துடங்கி மணிபந்தமளவாய நீளம் விரல் 4. அதின் கனம விரல் 2½.

पार्ष्णिहस्तघनाग्न्यंशमग्रमङ्गुलवत्क्षयम् ॥
கைவிளிம்பு கனம விரல் 3. இதில் அக்கிரமானது 2 விரல்போலே கூடியித்திருப்பது. (?)

अङ्गुलीनामधस्तात्तु द्व्यर्धांशं मांसलं ततं ।
விரல்களில் கீழ் 2½ விரல் மாம்ஸளமாய் பரந்திருப்பது.

द्विभागं पार्ष्णिहस्तस्य शुकोदरविशालकम् ॥
பாஹஸ்தம் பரப்புவிரல் (?) சுகோதரம் போலே யிருப்பது.

शेषं मध्यतलं निम्नं भूतवेदाग्नि वा यवम् ।

சேஷத்தது உள்ளங்கைக்குழிவு யவை 5, [4,] 3, ஆவது.*

सूक्ष्मरेखां लिखेत्तस्मिञ्छङ्खं वा चक्रशूलवत् ॥

சூக்ஷ்மரேகையாலே சங்காதல், சக்கிரமாதல், சூலமாதல் லிகிப்பான்.

पद्माभं वा कुशाभं वा तलरेखां प्रकल्पयेत् ।

பத்மாபமாதல் குசாபமாதல் உள்ளங்கை ரேகையைக் கற்பிப்பான்.

वृत्ताभापेक्षिताङ्गेषु व्यासे पञ्चविभाजिते ॥
एकांशं तु परिग्राह्य विस्तारत्रिगुणान्वितम् ।
यत्तन्नाहमिति ख्यातं नाहं तेनैव कल्पयेत् ॥

விருத்தாகாரமான அங்கங்கள் அபேக்ஷிக்கப்பட்ட இடத்தில் அந்த விருத்தாகாரத்தின் விஸ்தாரத்தை 5 கூறு செய்து இத்தாலே ஒரு கூறேற்றி ஆறு கூறாக்கி முற்பட்ட வஞ்சு கூற்றையும் மும்மடங்குகளாக்கி இந்த மும்மடங்கான பிரமாணமும் ஏற்றின கூறு ஒன்று ஆகக்கூறு 16. இந்தப் பதினாறு கூற்றாலே கொண்டது நாஹமானமாம். இந்த மானத்தாலே நாஹமானங்களைக் கொள்ளுவான்.†

---

† While the Sanskrit passage is quite clear, the Tamil commentary is unintelligible. According to the Sanskrit text, the girth of a round body, (in this instance that of a limb), is 3⅕ of the width or diameter of that body.

कर्णोर्ध्वे शिरसो नाहं साष्टत्रिंशाङ्गुलं भवेत् ।

செவிக்குமேல் சிரசினுடைய நாஹம் விரல் 28 (38?)

कर्णोर्ध्वे शिरसस्तारं यवोनद्वादशाङ्गुलम् ॥

செவிக்குமேலே சிரசினுடைய தாரம் ஒரு விரல் (யவை (?)) *குறைய விரல்* 12.

कर्णयोः पूर्वनाहं तु द्वाविंशदङ्गुलं भवेत् ।

செவிக்குமுன் சிரசுக்கு நாஹம் விரல் 22.

कर्णयोः पृष्ठनाहं तु भान्वङ्गुलमुदाहृतम् ॥

கர்ணங்களின் பின்புறம் நாஹம் விரல் 12.

तयोर्मध्यस्थभागं तु कर्णस्थितिरुदाहृतम् ।

முன்சொன்ன இரண்டு நாஹத்திற்கும் நடுவே இரண்டு விரல் கர்ணஸ்திதியாவது. ஆக சிரசினுடைய நாஹம் விரல் 38.

शिरसो मध्यमान्मूर्ध्नि मण्डलं चतुरङ्गुलम् ॥

சிரோமத்தியத்தில் மண்டலம் விரல் 4.

तस्मात्तदग्रकेशान्तं नवाङ्गुलमुदाहृतम् ।

*அந்த சிரோமண்டலத்தினின்றும் கேசாந்தமாக விரல்*9.

ततो वै मण्डलात्कर्णकेशान्तं च नवाङ्गुलम् ॥

அந்த மண்டலத்தினின்று கர்ண கேசாந்தமாக விரல் 9.

मण्डलात्पृष्ठकेशान्तं सार्धद्वयाङ्गुलं† भवेत् ।

அந்த சிரோமண்டலத்தினின்று பிடரியில் கேசாந்தமாக விரல் 2½.

ललाटतिर्यङ्मानं तु नवाङ्गुलमुदाहृतम् ॥

நெற்றிக்குறுக்கு விரல் 9.

केशान्तादक्षिसूत्रस्य द्वयोर्मध्ये भ्रुवोस्स्थितिः ।

கேசாந்தமான சூத்திரத்துக்கும் அக்ஷிசூத்திரத்துக்கும் நடு புருவத்தினுடைய ஸ்திதியாவது.

भ्रुवाग्रौ तु नवाङ्गुलौ चापाकारौ तथा कुरु ॥

புருவத்தினுடைய அக்கிரம் விரல் 9. இது வில்லு போலே சமைப்பது.

द्व्यन्तरं तु भ्रुवोर्विप्र ! सार्धवेदयवं भवेत् ।

இரண்டு புருவத்துக்கும் நடு 4½ யவை

पञ्चाङ्गुलं भ्रुवायामं मध्यतारं यवद्वयम् ॥

புருவம் நீளம் விரல் 5. புருவ நடுவில் தாரம் யவை 2.

बालचन्द्राग्रवत्क्षीणं भ्रुवाग्रौ तस्य मध्यमात् ।

புருவ நடுவினின்றும் நுனியளவாக இளம்பிறை போலே கிரமத்திலே செ[ரு]ங்கியிருப்பது.

कनीनिकाया विस्तारं यवमानं विशेषतः ॥

[முறைகுவளை ?] விஸ்தாரம் யவை 1.

---

† 'सार्धं षडङ्गुल'मिति पाठान्तरम् ।

कृष्णमण्डलविस्तारं चोत्सेधं षड्यवं भवेत् ।

கருவிழிவிஸ்தாரமும் உத்ஸேதமும் யவை 6.

सितांशं तत्समव्यासं कृष्णमण्डलपार्श्वयोः ।

கருவிழிகளுடைய பார்ச்வங்களிலே வெள்ளை விழி பிரமாணம் யவை 6.

शफराकृतिकं वापि धनुराकृतिरेव वा ।
अर्धचन्द्राकृतिर्वाथ नेत्राकारं प्रकल्पयेत् ॥

மீன்போலவாதல் வில்லுபோலவாதல் அர்த்தசந்திரா கிருதியாதல் நேத்திராகிருதியைக் கற்பிப்பான்.

तदाकारानुकूलोच्चं सितमण्डलयोर्द्विज ! ।

யாதொருவடிவு விழி அதுக்குத்தக்கதாக வெள்ளை விழிக்கு உத்ஸேதம் கொள்ளுவான்.

नेत्रान्तेऽर्धयवं रक्तमण्डलं तु सितांशके ॥
कृष्णमण्डलमध्ये तु ज्योतिर्मण्डलकं यवम् ।

நேத்திராந்தத்திலே வெள்ளை விழியிலே பாதியவை மாத்திரம சிவந்திருப்பது. கருவிழிக்கு நடுவே சோதிர் மண்டல பிரமாணம் யவை 1.

तदष्टांशैकभागं तु तन्मध्ये दृष्टिमण्डलम् ॥

ஒருயவையில் எட்டிலொன்று நடுவே திருஷ்டிமண் டலமாவது.

साधांशं यवमानं तु ऊर्ध्वपक्ष्मततं भवेत् ।
மேலிமை [ஒழுங்கு] பிரமாணம் யவை 1½.

अधः पक्ष्म च तत्तुल्यं दीर्घमष्टादशं यवम् ॥
கீழிமையும் யவை 1½. இமை நீளம் யவை 18.

नेत्रयोरन्तरं विप्र ! सपादद्वयमङ्गुलं भवेत् ।
நேத்திரங்களுடைய அந்தரம் விரல் 2¼.

ऊर्ध्वपक्ष्मभ्रुवोरन्तं सार्धषड्यवकं भवेत् ॥
மேலிமையில் முடிவு யவை 6.

अधःपक्ष्मस्थितं विप्र ! नेत्रसूत्रं विधीयते ।
கீழிமையினின்றும் நேத்திரசூத்திரம் விதிக்கப்பட்டு நின்றது.

कर्तृनाशमधोदृष्टिश्चोर्ध्वदृष्टिर्विपत्करम् ॥
वन्धुनाशं भवेत्पार्श्वे दृष्टिश्चेद्ग्रामवासिनाम् ।
கீழ்நோக்கின விழியாகில் கர்த்திருநாசமாம். மேல் நோக்கின விழியாகில் விபத்துண்டாம். பார்சுவதிருஷ்டியாகில் அந்த கிராமவாசிகளுக்கு பந்து நாசமுண்டாம்.

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सममेव निरीक्षणम् ॥
ஆகையாலே வருந்தியும் நேரொத்ததாக விழியைச் செய்வான்.

नेत्रमेवं समाख्यातं नासिकालक्षणं ततः ।

நேத்திரலக்ஷணம் இப்படிச்சொல்லி நாஸிகாலக்ஷணம் சொல்லப்படாநின்றது.

नासिकापुटबाह्यं तु तारमष्टादशं यवम् ॥

நாஸிகாபுடத்தின் புறம்பின் விஸ்தாரம் யவை 18.

तदर्धं मध्यविस्तारं तस्यार्धं मूलविस्तृतम् ।

அதின் நடுவிஸ்தாரம் யவை 9. நாஸிகாமூல விஸ்தாரம் யவை 4½.

गोजीमूलात्तु नासाग्रतुङ्गं तु द्व्यङ्गुलं भवेत् ॥

மேலுதட்டின் மேலில்தாழ்வுக்கு கோஜியென்று பெயராம். அந்த கோஜியினின்றும் மூக்கினுடைய அக்கிர துங்கம் விரல் 2.

पुटोर्ध्वे नासिकाग्रस्य तारं नवयवं भवेत् ।

நாஸிகாபுடங்களுக்கு மேல் நுனிக்கு விஸ்தாரம் யவை 9.

सपादयवमानं तु नासापुटघनं भवेत् ॥

நாஸிகாபுடத்தின் கனம் யவை 1¼.

द्वारतिर्यग्गतं व्यासं सार्धसप्तयवं भवेत् ।

நாஸிகாத்துவாரத்தின் குறுக்குப்பரப்பு யவை 7½

पञ्चयवं तु द्वारोच्चं पुटं निष्पावबीजवत् ॥

நாஸாத்துவாரோச்சம் யவை 5. புடமானது அவரைக் கொண்டைபோலே இருப்பது.

तिलपुष्पवदाकारं नासिकाकारमेव हि ।

மூக்கு எள்ளுப்பூபோலே இருப்பது.

पुष्करोत्सेधमेकांशं तद्घनं तु यवं भवेत् ॥

இரண்டு நாஸாத்துவாரத்துக்கு நடுபித்தியுயரம் விரல் 1; அதின் கனம் யவை 1.

पुटयोर्मध्यभित्तिस्तु पुष्करं त्विति विद्यते ।

நாஸாத்துவாரங்களின் நடுபித்திக்கு புஷ்கரமென்று பெயராம்.

अर्घ्यर्धं यवमालम्ब्य नासाग्रं पुटसूत्रतः ॥

புடஸூத்திரத்திலே நின்றும் நாஸாக்கிரம் யவை 1.

सार्धवेदयवं गोजीदीर्घं तस्यार्धविस्तरम् ।

கோஜீநிம்நம் யவை 1.

सपादचतुरंशं तु आस्यदीर्घं तु तिर्यगम् ॥

வாய் குறுக்கு நீளம் விரல் $4\frac{1}{4}$.

उत्तरोष्ठायतं चास्यदीर्घतुल्यमुदाहृतम् ।

மேலுதட்டின் நடுப்பரப்பு யவை $3\frac{1}{2}$.

आनुपूर्व्यात्कृशं तारमास्यदीर्घावसानकम् ॥

அந்தப் பரப்பு வாயினுடைய நீளமளவாக அடைவிலே கிருசமாயிருப்பது.

यवमानघनं पाली उत्तरोष्ठस्य चोपरि ।
மேலுதட்டின்மேல் பாலி கனம் யவை 1.

त्रिवक्त्रावनता पाली तदोष्ठसदृशायतम् ॥
அந்த மேலுதட்டிலே வளைந்து அந்த உதட்டுக்கு அள (இணை ?) வாயிருப்பது.

अष्टादशयवं प्रोक्तं अधरोष्ठस्य दीर्घकम् ।
கீழுதட்டின் நீளம் யவை 18.

यवाधिकाङ्गुलं तस्य विस्तारं द्विजसत्तम ! ॥
கீழுதட்டின் விஸ்தாரம் விரல் 1 யவை 1.

अधरं पालिकासार्धयवमानमधोगतम् ।
கீழுதட்டின் பாலிகை யவை 1½. இது கீழ்நோக்கி யிருப்பது.

चिबुकादधरोर्ध्वं तु सार्धषड्यवमुच्यते ॥
மேல்வாய்க்கோட்டைக்கு மேல் உதட்டு உயரம் யவை 1½.

किंचित्प्रहसिताकारमास्यं युक्त्यानुकारयेत् ।
வாயையுக்திக்கிடாக சிறிது சிரித்துக்கொண்டிருப்பதா கச்செய்வான்.

अधराच्चिबुकालम्बं सार्धपक्षाङ्गुलं भवेत् ॥
அதரத்தினின்றும் மேல்வாய்க்கொட்டை நா [பி ?] விரல் 2½.

चिबुकात्तु हनोर्वंशं सार्धाष्टयवमुच्यते ।

சிபுகத்தினின்றும் அநுவினுடைய வம்சம் யவை 8½.

सार्धवह्न्यङ्गुलं तस्य तारमायतवृत्तवत् ॥

அநுவினுடைய தாரம் விரல் 3½. இது ஆயத விருத்தமாயிருப்பது.

हनुसन्धेः कर्णबन्धद्वयन्तरं तु दशाङ्गुलम् ।

அநுவினுடைய சந்தியிமேலனின்றும்...........க்கு நடு விரல 10.

हन्वोर्बाह्यं समारभ्य पादोनद्विगुणं मतम् ॥

कर्णवेशमिति ख्यातं ततः कर्णं वदाम्यहम् ।

அநுவினுடைய...............யென்றும் கழுத்துச்சரிவு விரல் 1¾. இதுக்குமேல செவியளவும சொல்லப்படாநின்றது.

नेत्रात्तु कणबन्धान्तं द्वयन्तरं सप्तमात्रकम् ॥

நேத்திரத்துக்கும் கர்ணபந்ததுக்கும் நடு விரல் 7.

कर्णस्य तु विशालं तु अष्टादशयवं स्मृतम् ।

கர்ணவிசாலம் யவை 18.

अक्षिसूत्रोर्ध्वतः कर्णतुङ्गं चाष्टादशं यवम् ॥

அக்ஷிசூத்திரத்தினின்றும் மேல் செவியுயரம் யவை 18.

तदर्धं चोर्ध्वबन्धं तु शेषं विवृतमुच्यते ।

கர்ணத்தின் மேல் கூடு யவை 9. நின்றது செவியி லுள்ளே விசாலமாவது.

नेत्रसूत्रादधः कर्णबन्धं सप्तदशं यवम् ॥

நேத்திரசூத்திரத்திற்குக் கீழ் [கர்ண]பந்தம் யவை 17.*

सार्धवेदाङ्गुलं तस्मात्तस्य नालं प्रलम्बयेत् ।

கீழில் கர்ண பந்தத்தினின்றும் காதின் தண்டு நீளம் விரல் 4½, கீழே நாலுவது (= தொங்குவது).

पूर्वनालततं व्योमभागं सार्धांशकं परम ॥

காதில் முத்தண்டுப் பரப்பு விரல் 1, பித்தண்டின் பரபபு விரல் 1½. (முத்தண்டு-முன்னுள்ள தண்டு, பித்தண்டு-பின்னுள்ள தண்டு).

नालयोर्व्याससमाख्यातं घनमर्धाङ्गुलं तयोः ।

இந்த இரண்டு தண்டின் கனம் விரல் ½.

नालान्तरं त्रिपादं च वेदांशं विवृतायतम् ॥

இரண்டு தண்டுக்கும் இடையில் விரல் 4¾. வெளி நீண்டிருப்பது.

कर्णतुङ्गमशेषं तु यवैकोनदशाङ्गुलम् ।

காதில் எல்லா உயரமுமாக விரல் ஒருயவை [குறைய 10] (அதாவது விரல் 9, யவை 7.)

पिप्पलीघनमर्धांशं द्विगुणं हि तदायतम् ॥

उत्सेधं चार्धमात्रं स्यान्मूलादाग्रं क्षयानुगम् ।
द्विभागं पिञ्छलीदीर्घं द्वियवार्धांशतत्तति* ॥

अक्षिसूत्रादधः कर्णद्वारमर्धाङ्गुलं भवेत् ।
कर्णद्वारं ततं† निम्नं सममेव हि वर्तुलम् ॥

कर्णपालीघनं सार्धयवं नीव्रं चतुर्यवम् ।
पृष्ठकर्णस्य विस्तारमध्यर्धांशमुदाहृतम् ॥

केशान्तात्पृष्ठकर्णान्तं द्व्यन्तराध्यर्धमात्रकम्§ ।
पृष्ठकेशावसाने तु नाड्यर्धांशकं ततम्‡ ॥

तस्याधः पृष्ठग्रीवोच्चं‡‡ युगांशं त्रियवाधिकम् ।
कृकाटिधः पृष्ठाग्रं वाग्रं तु§§ नवाङ्गुलम् ॥

पृष्ठग्रीवस्य मूलस्य तारं सार्धदशाङ्गुलम् ।
आमूलाग्रं क्रमात्क्षीणं ग्रीवं वृत्ताङ्गमुच्यते ॥

हिक्कासूत्रोपरि स्कन्धतुङ्गं तु चतुरङ्गुलम्** ।
तस्मादाकटिसीमान्तं वंशमृक्षांशमायतम् ॥

---

* 'अध्यर्धांशं हि तत्तत' मिति शिल्परत्नपाठः † 'ततः' इति शिल्परत्नपाठः । § 'द्व्यन्तरस्त्वर्धमात्रक'मिति शिल्परत्नपाठः । ‡ 'पृष्ठकर्णावसाने तु कृतान्यर्धांशकं घन'मिति शिल्परत्नपाठः। ‡‡ पृष्ठकर्णोच्चमिति शिल्परत्नपाठः। §§ 'कृकाटिकादधो ग्रीवाग्रं त्वि'ति शिल्परत्नपाठः। ** एतदनन्तरं 'कर्णबन्धादधस्सार्धषण्मात्रं स्कन्धसीमकम्। सप्ताङ्गुलं घनं स्कन्धं हिक्कावधि क्रमात्क्षयम् ॥ पृष्ठग्रीवादधस्तात्तु ककुन्मानं दशाङ्गुलं ।' इत्यधिकं शिल्परत्ने संदृश्यते ।

तद्दशनतविस्तारं सार्धषोडशकं यवम् ।
वंशमानादधस्तात्तु वंशमूलं गुणाङ्गुलम् ॥

परे तु तुङ्गमेवं स्याद्व्यासं तस्य वदामि ते ।
सार्धमृक्षाङ्गुलं प्रोक्तं कक्षयोरन्तरं द्विज ! ॥

कक्षयोस्त्वंसफ [ल*] कातुङ्गं* सप्ताङ्गुलं(न्तरं) भवेत् ।
कक्षोर्ध्वे बाहुसीमान्तं सप्ताङ्गुलमुदाहृतम् ॥

सार्धषोडशमात्रं तु मध्यव्यासमुदाहृतम् ।
कक्षस्याग्रविशालं तु सप्तमात्रमुदाहृतम् ॥

नाभिसूत्रे तु विस्तारं सार्धद्व्यर्धाङ्गुलं † भवेत् ।
कटिबन्धे तु विस्तारं त्रिषडंशमुदाहृतम् ॥

पादोनधर्मभागं तु स्फिक्पिण्डं प्रति विस्तृतं ।
सुवृत्तौ तौ समाख्यातौ तयोर्मध्यं चतुर्यवम् ॥

अपरे तरबिम्बोक्तं पार्श्वव्यासमुदाहृतम् ।
कक्षस्याग्रविशालं तु सप्तमात्रमुदाहृतम् ‡ ॥

सपादषोडशमात्रं स्यात्स्तनसूत्रेण विस्तृतम् ‡‡ ।
सपादद्वादशांशं तु मध्ये पार्श्वे घनं भवेत् ॥

---

* 'कक्षाधस्त्वांसफलकातुङ्ग'मिति शिल्परत्नपाठः। † 'सार्धविंशाङ्गुल'मिति शिल्परत्नपाठः । ‡ 'अपरे तारमेवोक्तं पार्श्वव्याससमयोच्यते' इति शिल्परत्नपाठः । ‡‡ 'सपादषोडशांशं तु स्तनसूत्रे तु विस्तृतिः ।' इति शिल्परत्नपाठः ।

श्रोणिमध्ये घनं पार्श्वे सप्तदशाङ्गुलं भवेत् ।
ततश्श्रोण्युदयं विप्र! सप्तमात्रमुदाहृतम् ॥

नाभिसूत्रादधश्चोर्ध्वे चतुर्विंशत्यङ्गुलं * भवेत् ।
श्रोण्यधस्तात्कटेरुच्चं सार्धभूताङ्गुलं भवेत् ॥

तत्कटेस्तु घनं धीमन्! सार्धभान्वङ्गुलं भवेत् ।
पपिण्डं चोरुमूलात्तु नीव्रं सार्धयुगाङ्गुलम् ॥

तत्पिण्डलम्बनं त्वर्धसूत्रादधोऽङ्गुलं भवेत् ।
कक्षाज्जठरनिम्नं तु सार्धद्व्यङ्गुलं भवेत् ॥

ग्रीवं सुवृत्तनं नाभौ ग्रीवाष्टौ परिवेष्टितौ† ।
कण्ठमूले नतं तारं‡ तुङ्गं चैव चतुर्यवम् ॥

हिक्काधस्त्वक्षमात्रां च§ जत्रुसूत्रमुदाहृतम् ।
हिक्कामध्यात्तु** कक्षान्तं भान्वंशं पादहीनकम्‡‡ ॥

हिक्कादास्तनसूत्रान्तं स्तनान्तरसमं भवेत् ।
हृदयं स्तनयोर्मध्ये निम्नमध्यर्धमात्रकम् ॥

---

* 'चतुर्वह्न्यङ्गुलमिति' शिल्परत्नपाठः । † 'नीव्रं सुवृत्तनाभेस्तु द्वे रेखे परिवेष्टिते' इति शिल्परत्नपाठः । ‡ 'कर्णमूले तु तत्तारामिति 'शिल्परत्न-पाठः । § 'हिक्कादधाक्षिसूत्रं तदि'ति शिल्परत्नपाठः । ** 'हिक्कामध्यास्ति'-ति शिल्परत्नपाठः । ‡‡ 'कल्पयेत्त्रिभिरंशकै'रिति शिल्परत्नपाठः ।

नीलं वै कण्ठमूले [तु*] यवत्रयप्रमाणतः ।
अध्यर्धायामसंयुक्तं कल्पयेन्मन्त्रिवद्भवेत् (?) ॥

कण्ठमूले नतं हिक्कासूत्राधस्तात्प्रकल्पयेत् ।
हिक्कासूत्रोपरिष्टात्तु नीलकण्ठं प्रकल्पयेत् ॥

हृदयस्तनपीठोच्चं द्व्यङ्गुलमुदाहृतम् ।
सप्तादशयवं व्यातं स्तनमानीलविस्तृतम् ॥

तन्मध्ये चूचुकोच्चं तु व्यासं चैव यवद्वयम् ।
नाभेस्स्थलस्य विस्तारं व्योमांशं द्वियवाधिकम् ॥

नाभिप्रदक्षिणावृत्तं मूलतारं यवद्वयम् ।
तन्नाभ्यवटमध्यस्थं नाभिसूत्रं द्विजोत्तम ! ॥

नाभेरधस्तात्पादोनं श्रोण्युच्चं पञ्चमात्रकम् ।
तदधस्तात्कटिश्रोणी सार्धद्व्यङ्गुलमुच्यते‡ ॥

तस्मादामेढ्रमूलान्तं मेढ्रपीठं युगाङ्गुलम् ।
सपादपञ्चमात्रं च लिङ्गदीर्घमुदाहृतम् ॥

लिङ्गमूलविशालं तु सप्तादश यवास्स्मृतम् ।
लिङ्गायामत्रिभागैकमग्रगण्ड्यायतं भवेत्§ ॥

---

‡ तदर्धे तत्कटिश्रोणिगाढं तु त्र्यङ्गुलं भवे'दिति शिल्परत्नपाठः ।

§ 'रक्तोत्पलस्य मुकुल [सं*] निभं तु तदग्रक'मिति शिल्परत्नपाठः ।

H

तदग्रगाण्डिमूलं तु यवमानं बृहत्तरम् ।
रक्तोत्पलमुकुलायाममग्रगण्डयमुच्यते ॥

मुष्कायामविशालं तु सार्धवेदाङ्गुलं भवेत् ।
घनं सार्धगुणांशं तु तन्मूलोर्ध्वोरुबन्धनम् ॥

........................விரல் 8½. அதினுடைய மூலத்திலே மேல்துடையினுடைய பந்தனமாவது.

मेढ्रपीठस्य मूलस्य व्यासं ससार्धमात्रकम् ।
மேட்ரபீடத்தினுடைய விஸ்தாரம் விரல் 7½

मेढ्रपीठस्य मूलात्तु ऊरुमूलस्य मांसलम् ॥
மேட்ர மூலத்தினுடைய மூலத்திலே என்றும் ஊரு மூலம் மாம்ஸலமாயிருப்பது.

जानुमण्डलविस्तारं सपादचतुरङ्गुलम् ।
ஜாநுமண்டல விஸ்தாரம் விரல் 4¼.

सार्धद्वयाङ्गुलं प्रोक्तं पृष्ठजानौ नतं विदुः ॥
பிருஷ்டஜாநுவின் நதம் விரல் 2½.

सार्धद्वयाङ्गुलं प्रोक्तं जानुमण्डलनीव्रकम् ।
ஜாநு மண்டல நீவ்ரம் விரல் 2½.

मध्ये तु पार्श्वयोश्शेषं यथासौन्दर्यमाचरेत् ॥
நடுவிலும் பார்சுவங்களிலும் மற்றுமுள்ள இடங்களிலும் அழகுக்கு ஈடாகச்செய்வான்.

अंशुमद्भेदे अष्टाचत्वारिंशपटलः ॥

अथ विमानादिमानविभागार्थमङ्गुलीनां विधिं वक्ष्ये । मानाङ्गुलं मात्राङ्गुलं देहलब्धाङ्गुलमिति त्रिविधं भवति । दिवादित्यरश्मौ जालकान्तःप्रविष्टे तद्गोचरा अत्यन्तं क्षुण्णा लवाः परमाणवः प्रोक्ताः । परमाणुभिरष्टाभीरथरेणुः। रथरेणुनाष्टगुणितं रोमाग्रम् । रोमाग्रादष्टगुणितं लिक्ष्या* । लिक्ष्यादष्टगुणितं यूकम् । यूकादष्टगुणितं यवम् । यवादष्टगुणितं मानाङ्गुलमुत्तमम् । तदष्टांशोनं मध्यमम् । तत्तुरीयांशोनमधमम् । पुरुषस्य दक्षिणहस्तमध्यमाङ्गुलेर्मध्यमपर्वणि विस्तारं (आयतं वा) मात्राङ्गुलम् । बेरोत्सेधं नतालवशेन विभज्यैकांशं देहलब्धाङ्गुलं नदष्टांशं यवमिति ।

त्रयाणामङ्गुलानां संज्ञा । मात्रं च मूर्तीन्दुविश्वंभरामोक्षोत्तमिल्येकाङ्गुलस्य । कलागोलकाश्विनीयुग्मब्राह्मणविहगाक्षिपक्षाश्चेति द्व्यङ्गुलस्य । अग्निकृशाग्निगुणार्णकालशूलरामवर्गमध्या इति त्र्यङ्गुलस्य । वेदप्रतिष्ठाजातिकराब्जजाननयुगतुर्यतुरीयाणीति चतुरङ्गुलस्य । विषयेन्द्रियभूतेषुसुप्रतिष्ठापृथिव्यश्चेति पञ्चाङ्गुलस्य । कर्माङ्गरससमयगायत्रीकृत्तिकाकुमाराननकौशिकर्तवः षडङ्गुलस्य । पातालमुनिधातवो लोकोष्णिग्रोहिणीद्वीपाङ्गाम्भोनिधयश्चेति सप्ताङ्गुलस्य । लेकपालनागोरगवस्वनुष्टुब् गणाश्चेत्यष्टाङ्गुलस्य । बृहतीग्रहरन्ध्रनन्दसूत्राणि नवाङ्गुलस्य । दिक्प्रादुर्भावनाडीपङ्क्तय इति दशाङ्गुलस्य । विष्णुरुद्राश्चेल-

* 'लीक्षे'ति पाठान्तरम् ।

कादशाङ्गुलस्य । वितस्तिर्मुखं तालं यमं चार्कोराशिर्जगती चेति द्वादशाङ्गुलस्य। अतिजगती त्रयोदशाङ्गुलस्य। शक्वरी मनुश्चतुर्दशाङ्गु-लस्य । अतिशक्वरी तिथिश्चेति पञ्चदशाङ्गुलस्य । क्रियाष्टीन्दुकलाश्चेति षोडशाङ्गुलस्य । अत्यष्टिस्सप्तदशाङ्गुलस्य स्मृतिर्धृतिश्चेत्यष्टादशाङ्गुलस्य । अतिधृतिरेकोनविंशस्य । कृतिर्विंशदङ्गुलस्य । प्रकृतिरेकाविंशदङ्गुलस्य। आकृतिर्द्वाविंशतेः । विकृतिस्त्रयोविंशतेः । संस्कृतिश्चतुर्विंशतेः । अतिकृतिः पञ्चविंशतेः । उत्कृतिष्षड्विंशतेः । नक्षत्रं सप्तविंशतेः । इति ।

एवं मानानि भवन्ति । मानं प्रमाणमुन्मानं परिमाणमुपमानं लम्बमानमिति षण्मानानि ।

आयाममायतं दीर्घम्मानमित्येकार्थवाचकाः । विस्तारं विस्तृतं तारं विसृतिर्विसृतं व्यासं विसारितं विपुलं ततं विष्कम्भं विशालमिति प्रमाणस्य । बहलं नीव्रं घनमितिच । उच्छ्रायं तुङ्गमुन्नतमुदयमुत्सेध-मुच्चमित्युन्मानस्य। निष्क्रमं निष्कृतिर्निर्गमं निर्गतिरुद्गममिति च । मार्गं प्रवेशनं नतं परिणाहं नाहं वृतिरावृतमिति परिमाणस्य । निवृतं विवरमन्तरमित्युपमानस्य । सूत्रालम्बनान्वितं* यत्तत्तल्लम्बमानमिति । एतैष्षण्मानैर्युतं बेरं कारयेत् ।

---

* 'सूत्रं लम्बनमुन्मित'मिति पाठान्तरम् ।

अथ देवानां तालविधानम् । देवस्योत्तमं दशतालम् । तथैव ब्रह्मशङ्करयोः । श्रीभूम्योरुमासरस्वत्योश्च मध्यमं दशतालम् । इन्द्रादिलोकपालानामादित्यचन्द्रयोर्द्वादशादित्यानामेकादशरुद्राणामष्टव - सूनामश्विन्योर्भृगुमार्कण्डेययोर्वीशशेषकयोर्दुर्गागुहसप्तर्षीणामप्यधमं द- शतालम् । यक्षेशनवग्रहाद्यन्यदेवानां नवार्धतालमानेन । दैत्ययक्षोर- गेशसिद्धगन्धर्वचारणानामुत्तमनवतालेन । देवकल्पमनुजानां सत्र्यङ्गुलं नवतालम् । निशाचरेन्द्राणामसुराणां च नवतालम् । मर्त्यानामष्टता- लेन । वेतालानां सप्ततालेन । प्रेतानां षट्तालेन । कुब्जानां पञ्चतालेन । वामनानां चतुस्तालेन । भूतानां किन्नराणां च त्रितालेन कूष्माण्डानां द्वितालेन । कबन्धानामेकतालेन । तेषां प्रत्येकमुत्तम- मध्यमाधमभेदानि भवन्ति । चतुर्विंशच्छताङ्गुलमुत्तमं दशतालम् । सविंशतिशताङ्गुलं मध्यमं दशतालम् । षोडशाधिकशताङ्गुलमधमं दशतालम् ।

अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां मितं प्रादेशं, अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां मितं तालमङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मितं वितस्तिरङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मितं गोकर्णम्। मानाङ्गुलेन चतुर्विंशत्यङ्गुलं किष्कुः, पञ्चविंशत्यङ्गुलं प्राजापत्यं, षड्विंशत्यङ्गुलं धनुर्मुष्टिं, सप्तविंशत्यङ्गुलं धनुर्मुष्टिस्तच्चतुर्गुणो दण्डस्तेन दण्डेन ग्रामादीनां विन्यासं कारयेत् ।

उत्तमदशतालविधिः ।

अथातः प्रतिमालक्षणं वक्ष्ये । बेरस्य लम्बमानं पूर्वमेव परीक्ष्य कारयेत् । अष्टषष्ट्यङ्गुलायतां चतुर्विंशत्यङ्गुलविस्तारां द्व्यङ्गुलघनां श्लक्ष्णां फलकां गृहीत्वा परितस्त्र्यङ्गुलं नीत्वा मानसूत्रं विन्यस्य प्राक्पश्चिमभागस्थानि सूत्राणि प्रसारयेत् । मध्ये सूत्रं विन्यस्य मध्यसूत्रादेकाङ्गुलं पुटपर्यन्तसूत्रं तदेव दृगन्तरी स्यात् । तस्मात् त्र्यर्धाङ्गुलं नेत्रपर्यन्तं, तस्माद् द्व्यर्धाङ्गुलं मुखपर्यन्तं तस्माद् द्व्यङ्गुलं कर्णपर्यन्तं तस्मात् त्र्यङ्गुलं कक्षपर्यन्तं तस्माद्दशाङ्गुलं बाहुपर्यन्तमेवं त्रयोदश सूत्राणि विन्यस्य परभुजस्य मणिबन्धावसानं मानसूत्रद्वयमेव तत्तारं नीत्वाभ्यन्तरं भवेत् । पुरतो मध्यसूत्रयोगं मध्यसूत्रं, तस्माद् द्व्यङ्गुलं पुटसूत्रं, तस्माद् द्वियवाधिकं द्व्यङ्गुलं नेत्रसूत्रं तदेव वक्त्रबाह्यं, तस्मात् त्र्यङ्गुलमन्तर्भुजावधिकं तदेव कक्षपर्यन्तं, तद्वदेव चतुरङ्गुलं बाहुपर्यन्तं तदेव मध्येमध्यं कक्षाभ्यन्तरगतमङ्गपार्श्वमध्यं स्यात् । तस्माद् द्व्यङ्गुलं कर्णपर्यन्तं तस्मात् त्र्यङ्गुलं शिरःपृष्ठावसानकं तदेव परभुजावधि भवतीति । एवं दक्षिणोत्तरगतानि सूत्राणि षट् च विन्यस्य तत्तत्सूत्राग्रे सुषिरं कृत्वा तन्तुना यवान्तरमात्राणि सूत्राणि सुषिरे संयोज्याग्रे प्रोतकुण्डलं लोहमयं मृन्मयं वा संबध्य सूत्राणि प्रलम्बयेत् ।

स्थानकस्य मध्यसूत्रं मौलिशिखामणेर्मध्ये मूर्ध्नो भ्रूसङ्गस्य नासाग्रस्य च मध्ये कण्ठस्य हृदयस्य कुक्षेर्नाभेर्योनेः पादयोश्च मध्ये प्रलम्बयेत् । तत्सूत्रसंस्पर्शं नासाग्रं कुक्षिमध्यं च । सूत्रान्मौल्यप्रान्तं षडङ्गुलं,

हनुमध्यं यवाधिकचतुरङ्गुलं, हिक्कान्तं चतुरङ्गुलं, हृन्मध्यं द्व्यर्धाङ्गुलं, नाभिमध्यद्यवमेकाङ्गुलं, योनिमूलं द्व्यङ्गुलम्, ऊरुमध्यं त्र्यङ्गुलं, जान्वन्तरं षडङ्गुलं, जङ्घान्तरमष्टाङ्गुलं, नलकान्तरं षोडशाङ्गुलम्, (अष्टाङ्गुलं वा ?) सूत्रात्पूर्वं सार्धाङ्गुलमङ्गुष्ठाग्रं सूत्रात्परतो द्व्यर्धाङ्गुलमेवं मध्यत्रसूत्रवशान्मानयेत्। बाहुपर्यन्तमेव पार्श्वसूत्रं स्यात् । चूडामणौ मूर्ध्नि कर्णपाल्यन्तरे बाहुकूर्परयोः पार्श्वे जानुजङ्घागुल्फानां मध्ये प्रलम्बयेत् । मौलौ मूर्धनि कृकाटिकाककुद्वंशस्फिक्पार्ष्णीनां मध्ये पृष्ठमध्यसूत्रं प्रलम्बयेत् । शिरःपार्श्वे वक्त्रबाह्ये गण्डपार्श्वे चूचुकाग्रमध्ये श्रोणिपार्श्वे चोरुजङ्घयोर्मध्ये वक्त्रबाह्यसूत्रं प्रलम्बयेत्। एतानि षट् च पीठावलम्बान्यन्यानि तत्तदङ्गसंस्पर्शान्येत्र लम्बयेत् । आसनस्योर्ध्वकायस्य पूर्ववन्मध्यसूत्रादीनि षट् सूत्राणि आसनस्योपरि लम्बयेत् । मध्यसूत्रं जानूपरिष्टात्केशान्तं तन्मध्यगं (बाह्वोरुपरिष्टात्केशान्तं तन्मध्यगं जान्वोः पार्श्वाभ्यां बाहुभ्यां च मध्यगं सूत्रं ?) प्रलम्बयेत् । सूत्राद्वामजान्वन्तरमूर्ध्वकायसमं दक्षिणजान्वन्तर तदेव चतुरङ्गुलं त्र्यङ्गुलं यवोनं वान्यत्सर्वं पूर्ववत्कारयेत् ।

अथात उपमानं वक्ष्ये । परभुजस्य मणिबन्धान्तरमष्टाङ्गुलमुष्णीषाच्चूचुकान्तरं मुखं, मध्योदरात्कूर्परान्तरं षडङ्गुलं, अभयहस्तस्य मध्यमाङ्गुल्यग्राच्चूचुकान्तरं त्रयोदशाङ्गुलं, स्वागतस्य मध्याग्राभ्यन्तरं दशाङ्गुलं, वरदस्य मध्याच्छ्रोण्यन्तरं नवाङ्गुलं, वामहस्तस्य

मध्याङ्गुलान्मेढ्रान्तरं षडङ्गुलं, ऊरुमूलान्तरमेकाङ्गुलमूरुमध्यान्तरं द्व्यर्धाङ्गुलं, जान्वन्तरं चतुरङ्गुलं, जङ्घयोर्मध्यं पञ्चाङ्गुलं, नलकान्तरं षडङ्गुलम्, अक्षयोरन्तरं पञ्चाङ्गुलं, पार्ष्ण्यन्तरं चतुरङ्गुलं, तन्मध्यान्तरं षडङ्गुलम्, अङ्गुष्ठान्तरमष्टाङ्गुलं, शयनस्य तिर्यग्गतब्रह्मसूत्रस्य दक्षिणतो मुखं त्र्यङ्गुलं पादाङ्गुष्ठयोर्मध्यं विंशत्यङ्गुलं, पार्ष्ण्यन्तरं भागं, जान्वोरन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं स्यात् । एवमुपमानं च लक्षयेत् ।

इति श्रीवैखानसागमे मरीचिप्रोक्ते द्वाविंशः पटलः ॥

अथ देवेशस्योत्तमदशतालवशान्मान वक्ष्ये । त्रियवाधिकमेकाङ्गुलमुष्णीषं, केशान्तं त्र्यङ्गुलं, दृक्सूत्रं त्रियवाधिकचतुरङ्गुलं, तत्समं पुटान्तं, तत्समं हन्वन्तं, गलमर्धाङ्गुलं, हिक्का यवोनचतुरङ्गुलं, हिक्काया हृदयान्तं हृदयान्नाभ्यन्तं नाभेर्मेढ्रान्तं क्रमात्त्रियवाधिकत्रयोदशाङ्गुलं, मेढ्रादूर्वायाम त्रियवोनसप्तविंशत्यङ्गुलं, जानु त्रियवाधिकं चतुरङ्गुलं, जङ्घा चोरुसमायामा, पाद सत्रियवचतुरङ्गुलं, पादायामं सप्तदशाङ्गुलं, हिक्कासूत्रादधस्ताद्बाहुदीर्घं सप्तविंशत्यङ्गुलं, कूर्परं द्व्यङ्गुलं, प्रकोष्ठमेकविंशत्यङ्गुलं, तलं सप्ताङ्गुलं, तन्मध्यमाङ्गुलायामं षडर्धाङ्गुलं, तर्जनी यवाधिकपञ्चाङ्गुला, अनामिका तद्यवाधिका, अङ्गुष्ठं यवाधिकभागं, कनिष्ठाङ्गुलं तद्यवाधिकं स्यात् ।

अथ प्रमाणं वक्ष्ये। उष्णीषात्पूर्वकेशान्तं नवाङ्गुलं, द्विपार्श्वयोस्त-त्समं, पृष्ठकेशान्तं द्व्यङ्गुलं, (मुखस्य विस्तारं) चतुर्दशाङ्गुलं मुखं, द्विचत्वारिंशदङ्गुलं नाहं शिरसः, पृष्ठतःकर्णयोरन्तरं त्रयोदशाङ्गुलं, पूर्वतश्चतुर्विंशत्यङ्गुलं, शेषं कर्णयोस्स्थानं, भ्रुवोर्मध्यमेकाङ्गुलं, केशान्ताद् भ्रुवोर्मध्यं त्र्यङ्गुलं, (अष्टाङ्गुलार्धं तिर्यगुपक्षेपमक्षयामं?) मध्यमष्टा-र्धाङ्गुलं, ग्रीवाग्रविस्तारं नवार्धाङ्गुलं, ग्रीवामूलविस्तारं बाह्वोः पर्यन्तं चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलं, वक्षोविशालं चतुर्विंशत्यङ्गुलं, हृदयविस्तारं विंश-त्यङ्गुलं, स्तनयोरन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं, (दशाङ्गुलं?) मध्योदरं षोडशा-ङ्गुलं, श्रोणिविस्तारमष्टादशाङ्गुलं, कटिविस्तारं विंशत्यङ्गुलम्, ऊरुमूलवि-शालं त्रियवाधिकं त्रयोदशाङ्गुलम्, ऊरुमध्यविस्तारमेकादशाङ्गुलं, जानु-विस्तारं नवार्धाङ्गुलं, जङ्घामूलमष्टाङ्गुलं, जङ्घामध्यविस्तारं सप्ताङ्गुलं, नल-काविस्तारं सार्धचतुरङ्गुलम्, अक्षगुल्फान्तं पञ्चाङ्गुलं, पादविस्तारं सार्ध-पञ्चाङ्गुलं सार्धवेदाङ्गुलोत्सेधं, पार्ष्णिविस्तारं सार्धत्रिमात्रं, (पादाङ्गुलिवि-स्तारम्)अङ्गुष्ठायामं चतुरङ्गुलं, तर्जनी तद्यवाधिका,तद्यवोनं मध्यमाङ्गुलं, त्रिमात्रार्धोनामिका, कनिष्ठिकाङ्गुलायामं त्रिमात्रं, कनिष्ठाद्यङ्गुष्ठान्तं क्रमात्सप्ताष्टाष्टार्धनवषोडशभिर्यवैरङ्गुलानां विस्तारं, (शेषं विवरं) बाहुमूलविस्तारं दशाङ्गुलं, बाहुमध्यं नवाङ्गुलं. कूर्परं सार्धसप्ताङ्गुलं, प्रकोष्ठमध्यमर्धसप्ताङ्गुलं, मणिबन्धं चतुर्मात्रं, तलं सार्धषण्मात्रं,

I

रुद्राष्टनवसप्तषड्यवविपुलान्यङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तमङ्गुल्यग्राणि, सप्तयवार्धहीनसप्तवेदेषुतुर्याग्नियवमङ्गुष्ठादिनखानां विशालं, द्वियवाधिकमायामं, द्विपर्वाङ्गुष्ठमन्यानि त्रिपर्वाणि, अङ्गुष्ठमूलपर्वार्धाधिकाङ्गुलं, द्व्यर्धाङ्गुलमग्रपर्व, तर्जनीमूलपर्व चतुर्दशयवं, मध्यपर्व त्रयोदशयवा, अग्रपर्व द्वादशयवं, मध्यमाङ्गुलिमूलपर्व अष्टादशयवं, मध्यपर्व षोडशयवा, अग्रपर्व सार्धपञ्चदशयवा, अनामिकामूलपर्व सार्धचतुर्दशयवा, मध्यपर्व सार्धत्रयोदशयवा, अग्रपर्व द्वादशयवाः, कनिष्ठाङ्गुलिमूलपर्व द्वादशयवा, मध्यपर्वैकादशयवा, अग्रपर्व दशयवा, अङ्गुलीनामग्रे द्वियवाधिकं नखाग्रं, पार्ष्णिहस्तघनं वेदाङ्गुलं, तन्मध्यघनं द्व्यर्धाङ्गुलमग्रमङ्गुलीवत्क्षीणं, शुकोदरघनं द्व्यर्धाङ्गुलं, मणिबन्धात्तदायामं सयवं भागं, शुकोदरविशालं द्वियवोनं त्र्यङ्गुलं, पार्ष्णिहस्तविस्तारं द्वियवोनचतुरङ्गुलं, तस्याग्रे तर्जन्यादिकनिष्ठान्तानामङ्गुलीनां मूलतलं मांसलमर्धमात्रेण, शेषं तलं निम्नम्, अङ्गुष्ठतर्जनीमूलयोस्सार्धत्र्यङ्गुलम्, अङ्गुलीनामधोमूलसन्धिरङ्गुलम्, (एकाग्रो वा नीचार्धाङ्गुलं?) कनिष्ठिकादेशमूलात्तर्जनीमूलपार्श्वगा आयूरेखा, मध्यमाङ्गुल्यधो द्व्यङ्गुलं, तस्य षड्यवाधस्ताद्विद्यारेखा, तलमूलात्कराग्रान्तं ब्रह्मरेखा, दक्षिणे करतले चक्रशङ्खसमा रेखा भवेत्। उपक्षेपनिम्नं द्वियवम्, अन्तरावर्तं द्व्यङ्गुलम्, उपक्षेपविशालमध्यर्धाङ्गुलं, त्रियवोन्नतं हस्तिमस्तकवद्विस्तीर्णमस्तकं सोन्नतमङ्गुलम्(?)।

(भूतलं) भ्रूश्चतुर्यवा सार्धाङ्गुलायामा सार्धैकयवविस्तारानतार्धमात्रान्तर्या वक्रपुच्छका चापवत्। भ्रूलता स्निग्धरोमसंचिता, द्व्यङ्गुलं नेत्रतारं, भ्रुव-स्स्थलादर्धाधिकाङ्गुलायामे अक्षिणी, अक्षिमण्डलमूर्ध्वाधोवर्मसंछन्नमूर्ध्व-वर्म द्वादशयवमधोवर्म चतुर्यवमेतयोर्योगं नयनसूत्रम्। ऊर्ध्ववर्मविस्तारं द्वियवम्, अक्षिमोचन(?)विस्तारमेकाङ्गुलम्, ऊर्ध्ववर्म द्वादशयवमधोवर्म चतुर्यवमूर्ध्ववर्मणा संस्पृशेत्। षड्यवं कृष्णमण्डलं, तस्योभयोः पार्श्वयो-स्तदर्धाधिकायतौ शुक्लभागौ, कनीनिकाविस्तारायामं यवं, नेत्रान्तरक्तं यवार्धं, ज्योतिर्यवप्रमाणं, दृष्टिर्यूकमात्रोर्ध्ववर्मततं द्वियवमधोवर्मततं यवा-र्धकं, वर्मणो घनमर्धयवं, नवतिः पक्ष्मरोमाणि, शेषं पक्ष्म, नासिकाप्रम-ध्यमूलान्तं क्रमादष्टादशषड्यवविस्तृतं, नासिकाप्रमङ्गुलविस्तारं, गोजी-मूलाग्रं द्व्यङ्गुलोच्छ्रयं, पुष्करमष्टयवोत्सेधं, तन्मूलविस्तारं द्वियवं, मध्य-विस्तारं द्व्यर्धयवम्, अग्रविशालं त्रियवं, पुटस्रोतोऽङ्गुलं, तिर्यग्यवपञ्चकं पुटस्य बहलं, यवमात्रायतान्वितं निष्पावबीजसदृशं तिलपुष्पसमाकारम्। नासिकापुटसूत्रान्नासाग्रं द्वियवार्धलम्बितं, सार्धचतुर्यवं गोजीतटं द्विय-वविस्तारं, द्विवक्त्रा चोत्तरपाली सार्धयवविस्तृता, त्रियवार्धततं सार्धय-ववेदाङ्गुलायतमुत्तरोष्ठमास्यतारं तदेव। चत्वारः पुरतो दन्तास्त्रियवा-यामविस्तृताः, तावन्तोऽधरदन्ता द्वियवार्धततायताः, चतुर्यवायते दंष्ट्रे सदंशमुकुलोपमे ऊर्ध्वे, अधोदंष्ट्रे अर्धयवाधिके, पुरोदन्ताद्यवार्धेनायता-

स्तत्समविस्ताराः पञ्चोपदंष्ट्रा द्विपार्श्वगा द्वात्रिंशद् दन्तसङ्ख्या। अधरोत्तरयोर्दन्तायामसमावन्तस्तदर्धो दन्तरोपणो (?) जिह्वा षडङ्गुलायामार्धविस्तारा, घृतजिह्वाङ्गुलं (बाहु ?) कर्णरन्ध्रं कलाङ्गुलं षडङ्गुलायतं, तालुविस्तीर्णं त्र्यङ्गुलमास्यं नवयवान्तरं द्विगुणायतं षड्यवार्धमुत्सेधं, पालिका रक्ता, भागं ततमायामं द्विगुणम्, ओष्ठादधस्ताच्चिबुका सार्धाष्टयवं, हनुस्तत्समं तस्माद्धनुचक्रं साद्वियवं, तदुन्नतं रुद्राक्षियवं, चिबुकं निम्नगं (?) हनोर्गलं गलात्कण्ठमङ्गुलार्धं, गलरेखाध्यर्धकलायामा चापसन्निभा, कर्णबन्धाद्धनोर्मध्यं दशाङ्गुलं, तस्माच्चतुष्कलं सृक्का, नेत्रादधस्तादपाङ्गनेत्रमङ्गुलम्, अपाङ्गात्कर्णमूलं षडङ्गुलं, कर्णं कलाततं, नेत्रसूत्रसमं कर्णस्रोतः, तत्कर्णेतुङ्गतार (?) कर्णनालमूलं कलासार्धयवं, कर्णावर्ती सार्धयवतता, पाली चतुर्यवा, कर्णपिप्पली चतुर्यवविस्तारा द्विगुणायता, पिञ्छूरी द्व्यङ्गुलायामा षड्यवविशाला कर्णावर्तीपिञ्छूरीचूलिका यवतुर्मनुतुर्ययवार्धविस्ताराः, पिञ्छूरीकर्णचूलिकाकर्णावर्त्युन्नतं चूल्यन्तावदत्यर्धयव मर्धाङ्गुलं (?) कर्णचूलीपिञ्छूरीकर्नानिकायवान्तरं पिप्पलीपाल्योः पाली बालेन्दुसन्निभा यवनिष्पावसदृशा, पिप्पली षड्यवायता चतुर्यवविशाला, स्रोतोऽधो नेत्रसूत्रात्पिञ्छूर्यधः कर्णनालं मात्रार्धघनयुक्तं, नालौ पूर्वापरौ विवरं पञ्चयवमधोनाहं मात्रं स्यात् । कण्ठमूलादधो वपुः कार्यं,

कृकाटी सार्धाङ्गुलनता तस्यापरं यवं भागं (?) तद् ग्रीवायामं तत्रार्धाङ्गुलं तारं द्वादशाङ्गुलं तं स्कन्धयोस्समे (?) कर्णबन्धादधस्स्कन्धसन्धिस्सार्धषडङ्गुलं, सप्ताङ्गुलौ स्कन्धौ शोभान्वितौ, हिक्कासूत्रात्स्कन्धसन्ध्युच्चं चतुरङ्गुलं, तन्मध्येऽप्यर्धाङ्गुलं जत्रु बाहुशिरस्सन्धिरंसान्तस्स्कन्धमूलतो नवाङ्गुलं द्वियवं, तस्माद् द्वियवं षडङ्गुलं बाहुशिरो जत्रुसहितं कूर्परांसं पञ्चाङ्गुलायतं त्र्यङ्गुलायतमुत्क्षेपं समौ मुण्डितौ (?) भुजौ समनुन्नं मापयेदेवं नीत्वा भुजं नयेत् । कण्ठाधस्तात्ककुद्भागायताष्टकोलकं(?) ककुदः कटिसन्ध्यन्तं वंशं विंशतिर्नागाधिका तत्समं ककुदोऽधस्तात् षड्भागे कक्षोदरान्तरं(?) कक्षाधस्ताद्बाहुपर्यन्तं द्वियवं नवाङ्गुलं, स्कन्धसन्धेरधस्तादंसपीठं सार्धेन्द्रियाङ्गुलं, तस्माद् द्वियवाङ्गुले अंसफलके स्तनसूत्रसमे, तत्रान्तरयोर्दशाङ्गुलं ककुद् , धर....त्रिमात्रतारं सप्ताङ्गुलं तद्वक्षसो मांसलं तयोस्सन्धिवंशतारं कलानतं वंशपार्श्वे चांसफलकाया अधो नवाङ्गुलं, बृहत्योस्स्तनान्तरं वंशात्सुप्रतिष्ठाकलं नयोर्बृहती स्तनयोर्मध्यं सप्तदशाङ्गुलं घनं बृहत्या कटिसन्ध्यन्तरं मध्यं सप्ताङ्गुलायतं तद्घनं स्याच्चतुर्भागं तदधोऽङ्गुलाधिकं कटि सार्धमुखं सार्धाङ्गुलं खण्डकान्तं खण्डस्य पुरस्तात्पायुर्भागाङ्गुलं सार्धधृतिमात्रं कटिबन्धविशालं जघनस्य बहिःपृष्ठे वंशपार्श्वद्वयोः ककुन्दरं षडर्धाङ्गुलं विशालं निम्नौ ककुन्दरस्यान्तं ५ङ्गुलं बिन्दुखण्डकयोस्तिर्यक्कटिर्वेदार्धमात्रिका खण्डं

द्व्यङ्गुलं तारं सार्धतुर्याङ्गुलं स्फिगारम्भतारं नवाङ्गुलं सुवृत्तं कण्ठः कम्बुसमो वृत्तो द्विरेखावृतोऽधस्तान्नाडिकाधस्सद्वादशयवं कक्षाया हिक्कान्तं तावत् स्तनं कक्षादष्टाङ्गुलं षडङ्गुलं नम्रमुरः हृद् द्वियवाधिकं हृदयात्स्तनपीठतुङ्गमर्धाङ्गुलं कक्षाधारलम्बमत्युक्तं यवकोलकं स्तनपीठस्योन्नतिः कक्षस्याङ्गुलं तत्पुरस्तान्मुखं त्रिप्राङ्गुलं यवं वृत्तं स्तनं यवोन्नतं स्तनाक्षं द्वियवतारं तदधस्ताद् द्व्यङ्गुलं स्तनं हिक्का द्व्यङ्गुलं निम्नं जत्रुरेखा द्व्यङ्गुलं नाभिर्दक्षिणावर्ता षड्यवनिम्नायतेन्द्रियाङ्गुला नाभिः श्रोणिपार्श्वे त्रिकलाङ्गुलाद् द्व्यङ्गुलोर्ध्वकटिश्रोण्यास्शेषं मेढ्रपीठं सार्धपञ्चाङ्गुलं लिङ्गायतं तारं द्विमात्रं मुष्कलम्बं तुर्यार्धाङ्गुलं तत्समविस्तारं वृषाननसदृश मेढ्रं रुद्राक्षाङ्गुलं प्रनिष्ठाङ्गुलं द्वियवं जानुमण्डलविष्कम्भं घन द्व्यर्धमात्रं पार्श्वबन्धं तुर्याङ्गुलं पृष्ठाज्जानु त्रिमात्रार्धयवविस्तारान्वितं पृष्ठजं कोलकं मध्यभागं शेषं पार्श्वयोरपि जान्वन्तादिन्द्रवस्यन्ते (?) तालं मत्स्यवदुन्नतं पृष्ठजङ्घाश्रितं मत्स्यपार्ष्णी द्व्यङ्गुलविस्तारं तनुकपृष्ठपार्श्वयोरन्तरं तद्बहिर्गते अक्षगुल्फयोस्तुङ्गमनुपङ्क्तियवैर्विपुलं क्रमेणाष्टादशाद्विविंशतियवं प्रतिष्ठार्धाङ्गुलं पार्ष्णितारं तत्तुङ्गं शराङ्गुलं सार्धं प्रपदतुङ्गमङ्गुष्ठद्व्यङ्गुलघनं शेषाणि विस्तारसमतुङ्गान्यष्टयवविस्तारादैर्घ्या नखमुखपार्श्वे द्वयोस्तुर्ययवं नीत्वा नखं नयेत् । चतुरर्धचतुस्सार्धान्यग्नियवैरग्निसार्ध (मध्यर्ध)यवैः क्रमान्नखानां

विस्तारं, तर्जन्यादिकनिष्ठान्तं त्रियवं तदर्धार्धेन नखायतास्तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरं चतुर्यवं, पर्वद्वयमङ्गुष्ठमन्यानि त्रिपर्वाणि, स्वतारसदृशमग्रे पर्वान्तं यवाधिकमङ्गुष्ठपर्वमूलाग्रं शेषाङ्गुलीनां द्वियवाधिक्यमेकैकं सर्वाङ्गुलिमूलानां मूलतलं मांसलं पार्ष्णिभागे तलं पश्चाङ्गुलायामं शेषं वर्तुलं कारयेत् । पादौ द्वौ चक्रशङ्खरेखासमन्वितौ । सर्वं सुव्यक्तं सुसंपूर्णं बेरं सलक्षणं चक्षुर्नन्दनमूर्ध्वकायमधःकायसममेव कृत्वा सर्वत्र विष्कम्भात्त्रिगुणं वृत्तं तत्परिमाणं स्यात् । सर्वेष्वङ्गेषु एकयवादिषड्यवान्तं हीनाधिक्यं न दोषाय भवति । तस्माद्यथोचितं युक्त्या कारयेदित्याह मरीचिः ।

इति श्रीवैखानसागमे मरीचिप्रोक्ते त्रयोविंशः पटलः ॥

प्रतिमालक्षणानि ।

APPENDIX C.

॥ प्रतिमालक्षणानि[१] ॥

विनायकः ।

स्थानकं वामनं वापि पद्मपीठे विशेषतः ।
स्वदन्तं दक्षिणे हस्ते वामहस्ते कपित्थकम् ॥

मोदकं गजहस्ते तु अङ्कुशं दक्षिणे परे ।
वामहस्ते तु पाशं वा नागं वाप्यक्षमालिका ॥

त्रिनेत्रं चतुर्भुजं ह्येवं दुकूलवसनान्वितम् ।
आभङ्गं समकरण वा स्थानके तु प्रकल्पयेत् ॥

आसने त्वासनं चेत्तु वामपादं तु शाययेत् ।
वामेतरेणोरुमूर्ध्नि पादेनोत्कुटिकासनम् ॥

१. अत्र मुद्रितानां सर्वेषामपि लक्षणवचनानां तन्त्रशिल्पादिमूलग्रन्थेभ्यस्समुद्धृतत्वात्तेषु भूयिष्ठमपशब्दलिङ्गव्यत्ययादिकमुपलभ्यते । साकल्येन तद्विपरिवर्तनं दुश्शकमित्यर्थावबोधोपरोधकानां परमपशब्दानां साधुस्वरूपमधस्तादुपदर्श्यते ।

ईषद्वक्रतनुर्वामे कर्तव्यन्तु[1] विशेषतः ।
व्यालयज्ञोपवीती च किरीटमकुटान्वितः ॥

सर्वाभरणसंयुक्तो महाकायो महोदरः ।
एवं विनायकं[2] ख्यातं षण्मुखस्य ततश्शृणु ॥

(अंशुमद्भेदागमे ॥)

गजवक्त्रो गणाधीशो भूतरूपो महोदरः ।
नागयज्ञोपवीतस्तु घनपिण्डोरुजानुकः ॥

नीलनीरुहाभस्तु चतुर्दोर्दण्डमण्डितः ।
अवामवामावर्तेभहस्तः पद्मासने स्थितः ॥

स्वदन्तं परशुं कुर्यात्स्वदक्षिणकरद्वये ।
लड्डुकं चाक्षमालां च वामपाणावथोत्पलम् ॥

रक्तवस्त्रधरं वाथ श्यामाभं कनकप्रभम् ।
पीतकञ्चुकसंछन्नं किरीटमकुटो ‍ ‍ ‍ ऽम् ॥

शुक्लयज्ञोपवीतं च सर्वाभरण ‍ ‍ ‍ ‍ म् ।
स्वं शृङ्गं वाङ्कुशं दक्षे वामे पाशं च लड्डुकम् ॥

स्थानकं[3] वामनं वाथ गणेशं कारयेत्ततः ।
त्रिभिर्विराजितं नेत्रैर्नेत्राभ्यामथवा द्विजाः ! ॥

१. 'कर्तव्यास्त्व'ति भवितव्यम् । २ 'विनायकः ख्यात' इति भवितव्यम् ।
३. तिष्ठन्तमासीनं वेत्यर्थः ।

पद्मस्थं वापि पीठस्थं मूषिकस्थमथापिवा ।
इष्टासनस्थितो वापि प्रभादिपरिमण्डितः ॥
एवं स्यात्केवलो विघ्नराजश्शक्त्यान्वितोऽथवा ।
गणेशो भारतीश्रीभ्यां वामेऽवामे युतोऽथवा ॥
शक्त्यैकया युतो देवो यदि तल्लक्ष्म कथ्यते ।
आसीनमासने रत्नमकुटादिविभूषितम् ॥
श्यामवर्णं तथा शक्तिं धारयन्तं दिगम्बरम् ।
उत्सङ्गे निहितां देवीं सर्वाभरणभूषिताम् ॥
दिगम्बरां सुवदनां भुजद्वयसमन्विताम ।
विघ्नेश्वरीतिविख्यातां सर्वावयवसुन्दरीम् ॥
पाशहस्तां तथा गुह्यं दक्षिणेन करेण तु ।
स्पृशन्तीं देवमप्येवं चिन्तयेन्मन्त्रनायकम् ॥
चतुर्भुजं त्रिनेत्रं च पाशाङ्कुशधरं विभुम् ।
इक्षुखण्डकरोपेत वामेन देविगुह्यकम् ॥
स्पृशन्तं पुष्करेणापि खण्डमिक्षोस्तु हे द्विजाः ! ।
एवं संपाद्य तन्मन्त्रैः प्रतिष्ठामारभेद्द्विजाः ! ॥
(उत्तरकामिकागमे पञ्चचत्वारिंशत्तमपटले ॥)

अथातस्संप्रवक्ष्यामि विघ्नेशस्थापनं परम् ।
आदौ त्वहमुमासार्धं[1] क्रीडार्थं हिमवद्वने[2] ॥

---

१. उमया सार्धमित्यर्थः २. आदावित्यर्धस्यासंपूर्णार्थत्वात्तदनन्तरं करेणुश्चेत्यर्धात्पूर्वं चैकेनार्धेन भवितव्यमिति संभाव्यते ।

करेणुश्च गजेन्द्रेण सम्भोगमकरोत्ततः ।
यदृच्छया तु तं दृष्ट्वा तदाकारमगामहम् ॥

[1]करेण्वराकृतं चोमां तदाक्रीडमहं भृशम् ।
तस्यां तु गर्भमदधात्तस्मिन्काले[2] तवो [3]भवेत् ॥

फलं दक्षिणहस्ते तु वामहस्ते स्वशृङ्गकम् ।
पादाङ्कुशोर्द्ध्वहस्ते[4] तु गजहस्ते तु लड्डुकम् ॥

करण्डमकुटं प्रोक्तं सर्वाभरणभूषितम् ।
शिरश्चक्रप्रभां कृत्वा पद्मपीठोपरिस्थितम् ॥

दाडिमीपुष्पसङ्काशं सर्वाभरणभूषितम् ।
आसनं स्थानकं वापि कार्यंह्यिघ्ननायकम् ॥

(सुप्रभेदागमे त्रिचत्वारिंशत्तमपटले ॥)

विनायकस्य वक्ष्यामि मूर्तिं चित्रोपयोगिनीम् ।
गजवक्त्रं त्रिनेत्रं च चतुर्बाहुं महोदरम् ॥

भग्नैकदन्तसंयुक्तं स्तब्धकर्णं समालिखेत् ।
नागोपवीतिनं कुब्जं पीनस्कन्धाङ्घ्रिपाणिकम् ॥

भग्नदन्तधरं चैकमन्यमुत्पलसंयुतम् ।
दक्षिणे विलिखेद्वामे सकुठारसलड्डुकौ (?) ॥

१ 'करेणाराकृतिं चोमां' इति भवितव्यम् । २ 'मदधात्तस्मि'न्निति भवितव्यम् । ३ 'तवोद्भव' इति भवितव्यम् । ४. 'पाशाङ्कुशावूर्ध्वहस्ते' इति भवितव्यम् ।

पार्श्वे बुद्धिकुबुद्धिभ्यामधस्तादधुनान्वितम् ।
आसीनमुत्तमे पीठे सिन्धुराननविग्रहम् ॥
(शिल्परत्नसंयोजितं कस्मिंश्चिद् ग्रन्थे ॥)

प्रमथाधिपो गजमुखः प्रलम्बजठरः कुठारधारी स्यात् ।
एकविषाणो बिभ्रन्मूलककन्दं सुनीलदलकन्दम् ॥
(बृहत्संहितायामष्टापञ्चाशत्तमाध्याये ॥)

विनायकस्तु कर्तव्यो गजवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्थलकं[1] चाक्षमाला च तस्य दक्षिणहस्तयोः ॥
पात्रं चोदकपूर्णं[2] च परशुश्चैव वामतः ।
दन्तश्चास्य न कर्तव्यो वामे रिपुनिषूदन ! ॥
पादपीठकृतः पाद एक आसनगो भवेत् ।
पूर्णे चोदकपात्रे[3] च कराग्रं तस्य कारयेत् ॥
लम्बोदरस्तथा कार्यस्स्तब्धकर्णश्च यादव ! ।
व्याघ्रचर्माम्बरधरस्सर्पयज्ञोपवीतवान् ॥
(हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुध० ॥)

दन्तं च परशुं पद्मं मोदकांश्च गजाननः ।
गणेशो मूषकारूढो बिभ्राणस्सर्वकामदः ॥
(रूपमण्डने ॥)

---

१. वाचस्पत्ये विनायकलक्षणप्रदर्शनावसरे 'स्थलकं गजदन्ताकार'मिति विवरणं कृतम् । २. 'मोदकपूर्णं च' इति भवितव्यम् । ३. 'मोदकपात्रे' इति भवितव्यम् ।

बीजगणपतिः ।

रक्तो रक्ताङ्गरागांशुककुसुमयुतस्तुन्दिलश्चन्द्रमौलि-
नेत्रैर्युक्तस्त्रिभिर्वामनकरचरणो बीजपूरात्तनासः ।
हस्ताग्राक्लृप्तपाशाङ्कुशरदवरदो नागवक्त्रोऽहिभूषो
देवः पद्मासनो वो भवतु नतसुरो भूतये विघ्नराजः ॥

धृतपाशाङ्कुशकल्पलतिकावरदश्च बीजपूरयुतः ।
शशिशकलकलितमौलिस्त्रिलोचनोऽरुणहनुश्च गजवदनः ॥

भासुरभूषणदीप्तो बृहदुदरः पद्मविष्टरो ललितः ।
....सम्पदे मनुजैः ॥

नमामि पाशाङ्कुशदन्तभक्ष्य-
संलक्षितं त्र्यक्षमुदारकुक्षिम् ।
नागाननं नागकृतोत्तरीय-
मुत्तप्तहेमप्रभमेकदन्तम् ॥

रत्नाक्षमाला परशुं च दन्तं
भक्ष्यं च दोर्भिः परितो दधानम् ।
हेमावदात त्रिदश गजास्य
लम्बोदर तं शिरसा नमामि ॥

विघ्नेशं सपरश्वधाक्षपटिकं[१] दन्तोल्लस.........कै-
र्दोर्भिः पाशसृणीस्वदन्तवरदाढ्यैर्वा चतुर्भिर्युतम् ।
शुण्डाग्राहितबीजपूरमुरुकुक्षिं त्र्यक्षण संस्मरेत्
सिन्दूराभमिभास्यमिन्दुशकलाद्याकल्पमब्जासनम् ॥

१. अक्षपदकमिति भवितव्यम । अक्षमालेत्यर्थः ।

हेरम्बः ।

सिंहोपरि स्थितं देवं पञ्चवक्त्रं गजाननम् ।
दशबाहुं त्रिनेत्रंच जाम्बूनदसमप्रभम् ।।
प्रसादाभयदातारं पात्रं पूरितमोदकम् ।
स्वदन्तं सव्यहस्तेन बिभ्रतं चापि सुव्रते ! ।।
...करं चाक्षसूत्रं च परशुं मुद्गरं तथा ।
पाशाङ्कुशकरां शक्तिं देवं लम्बोदरं शुभम् ।।
पीवरं चैकदन्तं च तुम्बुरूणां गणान्वितम् ।
(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ।।)

वरं तथाङ्कुशं दन्तं दक्षिणे च परश्वधः[१] ।
वामे कपालं[२] बाणाक्षपाशं कौमोदकीं तथा ।।
धारयन्तं करैरेभिः पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
हेरम्बं मूषकारूढं कुर्यात्सर्वार्थकामदम् ।।
(रूपमण्डने ।।)

अभयवरदहस्तं पाशदन्ताक्षमाला-
परशुमथ त्रिशीर्षैर्मुद्गरैर्मोदकं च ।
विदधतुवरासिंह[३] पञ्चमातङ्गवक्त्रः
कनकरुचिरवर्णः पातु हेरम्बनामा ।।
(क्रियाक्रमद्योतौ ।।)

---

१. 'परश्वधाभया'विति पाठान्तरम् । २. 'व्यालंचे'ति पाठान्तरम् ।
३. ' विदधदपरसिंहः' इति किमु स्यात् ? ।

प्रतिमालक्षणानि ।

वक्रतुण्डः ।

लम्बोदरं त्रिनयनं पाशाङ्कुशधरं परम् ।
वरदाभयहस्तं च लसत्कर्णं सचामरम् ॥

(रूपमण्डने ॥)

बालगणपतिः ।

बालः प्रसूतमात्रोऽयमम्बिकाङ्के निवेशितः ।
अतिरक्तो गजमुखो द्विशदो[1] रत्नभूषितः ॥

चम्पकं पुष्करे बिभ्रन् सृणिपाशौ करद्वये ।
द्वाभ्यां कल्पलतां दोर्भ्यां दोलयन्रत्नवर्षिणीम् ॥

एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं बालाख्यं गणनायकम् ।

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

करस्थकदलीचूतपनसेक्षुकपित्थकम् ।
बालसूर्यप्रभाकारं वन्दे बालगणाधिपम् ॥

तरुणगणपतिः ।

पाशाङ्कुशापूपकपित्थजम्बूफलं तिलान्वेणुमपि स्वहस्तैः ।
धत्ते सदायस्तरुणोऽरुणाभः पायात्सयुष्मांस्तरुणो गणेशः ॥

भक्तविघ्नेशः ।

नालिकेराम्रकदलीगुडपायसधारिणम् ।
शरच्चन्द्राभवर्णं भजे भक्तगणाधिपम् ॥

---

१. 'द्विरद' इति स्यात् ।

वीरविघ्नेशः ।

वेतालशक्तिशरकार्मुकखेटखड्ग-
खट्वाङ्गमुद्गरगदाङ्कुशनागपाशान् ।
शूलं च कुन्तपरशुध्वजमुद्वहन्तं
वीरं गणेशमरुणं सततं स्मरामि ॥

शक्तिगणेशः ।

आलिङ्ग्य देवीं हरितां निषण्णां परस्परस्पृष्टकटीनिवेशाम् ।
सन्ध्यारुण पाशसृणिं वहन्तं भयावहं शक्तिगणेशमीडे ॥

(क्रियाक्रमद्योतौ ॥)

विषाणाङ्कुशावक्षसूत्रं च पाश
दधानं करैर्मोदकं पुष्करेण ।
स्वपत्न्या युतं हेमभूषाम्बराढ्य
गणेशं समुद्यद्दिनेशाभमीडे ॥

(श्रीमन्मन्त्रमहार्णवे ॥)

ध्वजगणाधिपः ।

यः पुस्तकाक्षगुणदण्डकमण्डलुश्री-
निर्वर्त्यमानकरभूषणमिन्दुवर्णम् ।
तं घोरमाननचतुर्भुजशोभमानं
त्वां संस्मरेद् ध्वजगणाधिपते ! स धन्यः ॥

पिङ्गलगणपतिः ।

पक्वचूतफलकल्पमञ्जरीमिक्षुसारतिलमोदकैस्सह ।
उद्वहन्परशुहस्त ते नमः श्रीसहाययुत देवपिङ्गल ! ।।

उच्छिष्टगणपतिः ।

लीलाब्जं दाडिमं वीणाशाली[1] पुञ्छाक्षसूत्रकम् ।
दधदुच्छिष्टनामानं गणेशं वीरमेव च ।।

(क्रियाक्रमद्योतौ ।।)

शरं धनुः पाशसृणी स्वहस्तैर्दधानमारक्तसरोरुहस्थम् ।
विवस्त्रपत्न्या सुरतप्रवृत्तमुच्छिष्टमम्बासुतमाश्रयेऽहम् ।।

चतुर्भुजं रक्ततनुं त्रिनेत्रं पाशाङ्कुशौ मोदकपात्रदन्तौ ।
करैर्दधानं सरसीरुहस्थमुन्मत्तमुच्छिष्टगणेशमीडे ।।

(श्रीमन्मन्त्रमहार्णवे ।।)

विघ्नराजगणपतिः ।

पाशाङ्कुशौ धरन्नाम्रफलाशी चाखुवाहनः ।
विघ्नं विहन्तु नस्सर्वं रक्तवर्णो विनायकः ।।

लक्ष्मीगणेशः ।

बिभ्राणश्शुकबीजपूरकमलं माणिक्यकुम्भाङ्कुशा-
न्पाशं कल्पलतां च बाणकलिकास्रोतस्सरोनिस्सरः (?) ।

---

1. शालिपुञ्जेति स्यात् ।

श्यामो रक्तसरोरुहेण सहितो विद्भनयेनान्तिके (?)
गौराङ्गो वरदादिहस्तकमलो लक्ष्मीगणेशो महान् ॥
(क्रियाक्रमद्योतौ ॥)

दत्ताभये[1] चक्रधरौ[2] दधानं कराग्रगस्वर्णघटं त्रिनेत्रम् ।
धृताब्जयालिङ्गितमब्धिपुत्र्या लक्ष्मीगणेशं कनकाभमीडे ॥
(श्रीमन्मन्त्रमहोदधौ ॥)

महागणेशः ।

बिभ्राणोऽब्जकबीजपूरकगदा दन्तेक्षुबाणैस्समं
बिभ्राणो मणिकुम्भशालिकणिशं पाशं च वक्त्रान्वितम् ।
गौराङ्ग्या रुचिरारविन्दयुतया देव्या सनाथान्तिक-
श्शोणाङ्गश्शुभमातनोतु भवतां नित्यं गणेशो महान् ॥

भुवनेशगणपतिः ।

शङ्खेक्षुचापकुसुमेषुकवामदन्त-
पाशाङ्कुशैः कलममञ्जरिकामनाथैः ।
पाणिस्थितैः परिसमावृतभूषणश्री-
र्विघ्नेश्वरो विजयते कमनीयगौरः ॥

नृत्तगणपतिः ।

पाशाङ्कुशापूपकुठारदन्तचञ्चत्करं वलय. ... मङ्गुलीयकम् ।
पीतप्रभं कल्पतरूरुहस्त भजामि नृत्तैकपदं गणेशम् ॥

---

१. दन्ताभये इति स्यात् । २. चक्रधरमिति स्यात् ।

ऊर्ध्वगणेशः ।

कल्हारशालिकणिशेक्षुकचापबाण-

दन्तप्ररोहकभरः कनकोज्ज्वलाङ्गः ।

आलिङ्गनोद्यतकरस्तटिदाभकट्या

देव्या दिशत्वभयमूर्ध्वगणेश्वरस्ते ॥

(क्रियाक्रमद्योतौ ॥)

प्रसन्नगणेशः ।

उद्यद्दिनेश्वररुचिं निजहस्तपद्मैः

पाशाङ्कुशाभयवरान्दधतं गजास्यम् ।

रक्ताम्बरं सकलदुःखहरं गणेशं

ध्यायेत्प्रसन्नमखिलाभरणाभिरामम् ॥

(श्रीमन्मन्त्ररत्नाकरे ॥)

उन्मत्तविनायकः ।

चतुर्भुजं रक्ततनुं त्रिनेत्रं पाशाङ्कुशौ मोदकपात्रदन्तौ ।

करैर्दधानं सरसीरुहस्थमुन्मत्तमुच्छिष्टगणेशमीडे ॥

(मन्त्रमहोदधौ ॥)

हरिद्रागणेशः ।

पाशाङ्कुशौ मोदकमेकदन्तं करैर्दधानं कनकासनस्थम् ।

हारिद्रखण्डप्रतिमं त्रिनेत्रं पीतांशुकं रात्रिगणेशमीडे ॥

(श्रीमन्मन्त्ररत्नाकरे ॥)

गणेशायतनम् ।

वामाङ्के गजकर्णं तु सिद्धिं दद्याच्च दक्षिणे ।
पुष्टिकर्णेस्तथाद्रौ (?) च धूम्रको बालचन्द्रमाः[1] ॥
उत्तरे तु सदा गौरी याम्ये चैव सरस्वती ।
पश्चिमे यक्षराजश्च बुद्धिः पुर्वसुसंस्थिता ॥

गणेशप्रतीहाराः ।

सर्वे च वामनाकारास्सौम्याश्च परुयाननाः ।
तर्जनी परशुः पद्ममविघ्नो दण्डहस्तकः ॥
तर्जनीदण्डापसव्ये स भवेद्विघ्नराजकः ।
तर्जनी खड्गखेटं तु दण्डहस्तस्सुवक्त्रकः ॥
तर्जनी दण्डापसव्ये दक्षिणे बलवान्भवेत् ।
तर्जनी बाणचापं च दण्ड च गजकर्णकः ॥
तर्जनी दण्डापसव्ये गोकर्णः पश्चिमे स्मृतः ।
तर्जनीपद्माङ्कुशं च दण्डहस्तः सुसौम्यकः ॥
तर्जनीदण्डापसव्ये स चैव शुभदायकः ।
पूर्वद्वारादिके सर्वे प्राच्यादिष्वष्ट संस्थिताः ॥

(रूपमण्डने ॥)

— — —

1. भालचन्द्रमा इति स्यात् ।

वैष्णवध्रुवबेराणि ।

वैष्णवध्रुवबेराणि ।

योगस्थानकमूर्तिः[1] ।

देवेशं श्यामाभं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरमभयकरदक्षिणहस्तं वरदं कट्यवलम्बितवामहस्तं दक्षिणे चैकजानुनासीनं भृगुं तथा वामे मार्कण्डेयं तथैव भूमिपुण्यार्चिने[2] वा दक्षिणे भित्तिपार्श्वे हेमाभं चतुर्भुजमक्षमालाकमण्डलुधरमभयकट्यवलम्बितहस्तं ब्रह्माणमुत्तराभिमुखमुत्तरे भित्तिपार्श्वे श्वेताभं चतुर्भुजं मृगपरशुधरमभयकट्यवलम्बितहस्तं शङ्करं दक्षिणाभिमुखं स्थितमेव कारयेत् ।

---

१. अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्यालयादानीतमादर्शद्वयमवलम्ब्य भूयसीनां वैष्णवप्रतिमानां लक्षणवाक्यानि वैखानसागमादुद्धृतानि । तस्मिन्नादर्शद्वये परस्परमर्थसाम्येऽपि भूयान्वचनव्यक्तिभेदस्समुपलभ्यते । तस्य सर्वस्यापि पाठान्तरतया प्रदर्शनं दुष्करमिति विलक्षणार्थवतामेव पदादीनां स्वरूपमधस्तादुपदर्श्यते । २. 'भूमिपुण्यार्चिते वामदक्षिणे' इति पाठान्तरम् ।

ब्रह्मशङ्कराभ्यां[1] हीनं मध्यमम् ।

पूजकमुनिभ्यां हीनमधमम्[2] ।

भोगस्थानकमूर्तिः ।

द्वितीयं भोगस्थानकं चतुर्भुजं श्यामाभं शङ्खचक्रधरमभयवरद-दक्षिणहस्तकट्यवलम्बितसिंहकर्णवामहस्तं तथा ब्रह्मेशौ, दक्षिणे श्रीदेवीं रुक्माभां स्वस्थित[3]दक्षिणपादां किंचित्कुञ्चितवामपादां धृतकमल-दक्षिणहस्तां प्रसारितवामकरां देवं किंचित्समीक्ष्य स्थितां, वामे [4]हरिणीं श्यामाभां प्रसारितदक्षिणहस्तां धृतोत्पलवामहस्तां सुस्थित[5]वामपादां किंचित्कुञ्चितदक्षिणपादां[6] देवं किंचित्समीक्ष्य स्थितां कारयेत्[7]। देव्यो-र्हस्तौ पादौ विपरीतौ वा कारयेत्। दक्षिणे[8] भृगुं [9]दक्षिणजानुनासीनं वामेनोत्कुटिकमासीनं सपद्मवामहस्तं दक्षिणोरुनिहितदक्षिणकरं वामे पुराणं वामेन जानुनासीनं सपद्मदक्षिणहस्तं [वामोरु] विन्यस्तवामकरं

---

१. एतत्पदादनन्तरं पूजकमुनिभ्यामित्यधिकमादर्शान्तरे दृश्यते । २. शङ्खचक्राभ्यां हीनमधममिति पाठान्तरम् । ३. सुस्थितेति भवितव्यम् । ४. 'हरिणीं'मित्येतत्पदमादर्शान्तरे नास्ति । ५. सुस्थितेति पदमादर्शान्तरे न । ६. दक्षिणपादामित्येतदादर्शान्तरे न । ७. स्थितां कारयेदिति पदद्वयमादर्शा-न्तरे न । ८. दक्षिण इति पदात्पूर्वं 'कुम्भकौतुकयोर्मध्ये' इत्यादर्शान्तरे विद्यते । ९. दक्षिणजानुनेत्यारभ्य संपुटौ वा कारयेदित्यन्तस्य स्थाने ' एकजानुमासी-नमुत्कुटिकासनं वा वामे तथा पुराणमित्यन्यतरादर्शे दृश्यते ।

कारयेत् । एवमासयित्वा हस्तौ सम्पुटौ वा कारयेत् । भित्त्यूर्ध्वभागे[१] माया-संह्लादिनीभ्यां कामिनीव्याजनीभ्यां[२] तुम्बुरुनारदाभ्यां किन्नरमिथुनाभ्यां यक्षविद्याधराभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां युक्तमुत्तमं[३] भोग-स्थानकम् ।

तुम्बुरुनारदाभ्यां[४] यक्षविद्याधराभ्यां हीनं मध्यमम् ।

सनकसनत्कुमाराभ्यामादित्यचन्द्राभ्यां पूजकमुनिभ्यां हीन-मधमम् ।

वीरस्थानकमूर्तिः ।

तृतीयं वीरस्थानकं देवं श्यामाभं[५] चतुर्भुजं[६] शङ्खचक्रधरं दक्षिणवामयोः ब्रह्मेशाभ्यां भृगुपुण्याभ्यां किष्किन्धसुन्दराभ्यां[७] सनक सनत्कुमाराभ्यां[८] सूर्यचन्द्राभ्यां युक्तमुत्तमं वीरस्थानकम् ।

किष्किन्धसुन्दराभ्यां[९] सनकसनत्कुमाराभ्यां हीनं मध्यमं वीरस्थानकम् ।

आदित्यचन्द्राभ्यां पूजकमुनिभ्यां हीनमधमं वीरस्थानकम् ।

---

१. अपरभित्त्यूर्ध्वेति पाठान्तरम् । २. व्याजकमुनिभ्यामिति पाठान्तरम् । ३. मध्यममिति पाठान्तरम् । ४. एतत्पदानन्तरमादर्शान्तरे 'किन्नरमिथुनाभ्यां हीनमधम'मिति विद्यते । ५. एतदादर्शान्तरे न । ६. एतत्पदात्पूर्वं 'देव्या सहे' त्यादर्शान्तरे दृश्यते । ७. सुन्दरीभ्यामिति पाठान्तरम् । ८. एतत्पदात्पूर्व-मादर्शान्तरे 'व्याजकाभ्या'मित्यधिकं दृश्यते । ९. सुन्दरीभ्यामिति पाठान्तरम् ।

आभिचारिकस्थानकमूर्तिः ।

चतुर्थमाभिचारिकस्थानकं देवं द्विभुजं चतुर्भुजं वा धूमवर्णं श्यामवस्त्रधरं शुष्कवक्त्रं शुष्काङ्गं तमोगुणान्वितमूर्ध्वनेत्रं[1] ब्रह्मादि-देवैर्विवर्जितं पैशाचपदे आर्द्रायनुक्तनक्षत्रे शर्वर्यां चरराशौ स्थापितं विमानं च लक्षणहीनं वा कारयेत् ।

योगासनमूर्तिः ।

अथ योगासनं वक्ष्ये । देवेशं श्वेताभं पीतवाससं चतुर्भुजं जटामौलिं श्वेतपद्मे समासीनमूर्ध्वस्थित[2]दक्षिणपादमधस्स्थवामपादमङ्क-विन्यस्तवामकरं शङ्खचक्रसहितपरभुजं श्वेतवस्त्रोत्तरीयं सोपवीतं कुण्डलाङ्गदहाराद्याभरणभूषितमीषन्निमीलितलोचनं च भित्तिपार्श्वे दक्षिणे ब्रह्माणमुत्तरे शङ्करमूर्ध्वभागे चन्द्रादित्यौ सनकसनत्कुमारौ[3]कौतुकाद्दक्षिणवामभागयोर्भृगुमार्कण्डेयौ तथा महीमार्कण्डेयौ वा कारयेत्तदुत्तमं योगासनम् ।

[4]चन्द्रादित्याभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां हीनं मध्यमम् ।
भृगुमार्कण्डेयाभ्यां हीनमधमम् ।

१. आदर्शान्तरे ऊर्ध्वनेत्रमित्यस्य स्थाने 'नेत्रं' इति दृश्यते । २. ऊर्ध्व-स्यारभ्य परभुजमित्यन्तस्य स्थाने ''दक्षिणं ऊर्ध्वमन्यमधस्स्थमेव ब्रह्मासनमासी-नमासयित्वाङ्के वामावामकरौ पद्मौ विन्यस्य अन्यहस्तौ शङ्खचक्रौ विना नाकौ'' इत्यादर्शान्तरे दृश्यते । ३. 'चक्रौ तु दक्षिणे' इति पाठान्तरम् । ४.'भृगुमार्कण्डेयाभ्यां हीनं मध्यमम्। चन्द्रादित्याभ्यां हीनं सनकसनत्कुमाराभ्यां हीनमधमं योगासन'मिति पुस्तकान्तरे विद्यते ।

भोगासनमूर्तिः ।

देवं सिंहासने समासीनं श्यामलाङ्गं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरम-भयवरददक्षिणहस्तकटिविन्यस्तासिंहकर्णवामहस्तं [1]प्रसारितदक्षिणपाद दक्षिणे श्रियं देवीं वामपादमाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्य सिंहासने समा-सीनां [2]वामपार्श्वे महीं देवीं दक्षिणं पादमाकुञ्च्य वामं प्रसार्य सिंहासन-समासीनामेतयोर्वामदक्षिणकरौ पद्मोत्पलधरावन्यहस्तौ सिंहासने निहितौ स्वोरुनिहितौ सिंहकर्णौ वा तद्विपरीतौ वा................दक्षिणो-त्तरयोर्ब्रह्मशङ्करौ तथासीनौ भृगुमार्कण्डेयौ चैकजानुक्रमेणासीना-वन्यत्सर्वं[3] योगासनवत्कुर्यात् । [4]अपरभित्तिपार्श्वे मायासंह्लादिनीभ्यां तुम्बुरुनारदाभ्यां किन्नरमिथुनाभ्यां यक्षविद्याधराभ्यां सनकसनत्कुमा-राभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां [5]देवद्रुमसमायुक्तमुत्तमं भोगासनम् ।

तुम्बुरुनारदाभ्यां किन्नरमिथुनाभ्यां यक्षविद्याधराभ्यां हीन मध्यमम् ।

सनकसनत्कुमाराभ्यामादित्यचन्द्राभ्या पूजकमुनिभ्यां हीनमधमं भोगासनम् ।

---

१. 'पादेन्यस्य'ेति पाठान्तरम् । २. वामपार्श्व इत्यारभ्य समासी-नामित्यन्तं पुस्तकान्तरे न दृश्यते । ३. 'अन्याभोगस्थानकव'दिति पाठान्तरम् । ४. एतत्पद्मादर्शान्तरे न । ५. 'देवेन्द्रमौ च' इति पाठान्तरम् ।

वीरासनमूर्तिः ।

[1]सिंहासनोपरिष्टात्पद्मासने वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं किञ्चित्प्रसार्य समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरमभयदक्षिणहस्तं सिंहकर्णवामहस्तं प्रवालाभं श्यामाम्बरधरं पूजकस्थाने दक्षिणे श्रीदेवीं वामे महीदेवीमेकजानुक्रमेणासयित्वा दक्षिणे ब्रह्माणं मार्कण्डेय[2] वामे शङ्करं भृगुं च गीर्वाण्यौ चामरधारिण्यौ च कारयेत् । सनकसनत्कुमाराभ्यां तुम्बुरुनारदाभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां सहितमुत्तमं वीरासनम् ।

[3] तुम्बुरुनारदाभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां कामिनी[4]व्याजनीभ्यां हीनं मध्यमम् ।

[5]ब्रह्मशङ्कराभ्यां सूर्यचन्द्राभ्यां पूजकस्थाने देवीभ्यां हीनमधमं वीरासनम् ।

आभिचारिकासनमूर्तिः ।

देवं[6] वेदिकासने समासीनं द्विभुजं चतुर्भुजं वा नीलाभं श्यामवस्त्रधरं तमोगुणान्वितमूर्ध्वाक्षं [7]देव्यादीन्विना लक्षणहीने विमाने

---

१. सिंहासनेत्यारभ्य समासीनमित्यन्तमादर्शान्तरे न दृश्यते । २. मनुं चेति पाठान्तरम् । ३. एतत्खण्डात्पूर्वं ब्रह्मशङ्कराभ्यामित्यधिकमादर्शान्तरे दृश्यते ४. एतत्पदमादर्शान्तरे न । ५. एतत्पदमादर्शान्तरे न । ६. 'चतुर्थमाभिचारिकासनेनासीनं द्विभुज'मिति पाठान्तरम् । ७. 'देवादिदेवानां विने'ति पाठान्तरम् ।

शत्रुदिङ्मुखे कृष्णाष्टम्यामार्द्राद्यनुक्तनक्षत्रे रात्रै गर्भालये पैशाचपदे चरराशौ स्थापितमाभिचारिकासनम् ।

योगशयनमूर्तिः ।

अथ योगशय्याक्रमं वक्ष्ये । देवं द्विभुजमर्धार्धशयनं पीतश्यामं [1] दक्षिणहस्तमुपधाने न्यस्य मौल्यग्रं समुद्धृत्य सम्यक्प्रसार्य वान्यं समाकुञ्च्य तत्कोर्परमूर्ध्वं कृत्वा कटिमवलम्ब्याथवा तदूरौ प्रसार्य वा, पादं दक्षिणं प्रसार्य वाममाकुञ्च्य शयानं सर्वाभरणभूषितं किंचिदुन्मीलितलोचनं भृगुपुण्यार्चितं[2] पादपार्श्वे[3] मधुकैटभसंयुक्तं च नाभ्यम्बुजसमासीनं ब्रह्माणं पञ्चायुधान् गरुडं विष्वक्सेनं सप्तर्षीश्चापरभित्त्यूर्ध्वभागे प्राञ्जलीकृत्य स्थितान्दक्षिणभित्तिपार्श्वे ब्रह्माणं वामे शङ्करं च समासीनमेव कारयेत् । एतदुत्तमं योगशयनम् ।

सप्तर्षीन्विष्वक्सेनं च विना मध्यमम् ।

पूजकमुनिभ्यां मधुकैटभाभ्यां विनाधमं विज्ञायते ।

---

१. दक्षिणेन्यारभ्य प्रसार्य वा पादमित्यन्तस्य स्थाने 'दक्षिणे हस्त मुपधान्येन न्यस्तमौलिसीमान्ते समुद्धृतसम्यक्प्रसारितमन्यहस्तं समाकुञ्चित-कोर्परमूर्ध्वं कृत्वा कटकाङ्गुलीययुतमथवा तदूरुप्रसारितपादमित्यादर्शान्तरे दृश्यते । २. पुण्यासार्चितमिति पाठान्तरम् । ३. पादेत्यादर्शान्तरे न ।

भोगशयनमूर्तिः ।

द्वितीयं भोगशयनं देवेशं श्यामलाङ्गं दर्शनीयं[1] सुपुष्टाङ्गं चतुर्भुजं [2]वार्धशयानं चापवद्धात्तं हस्तं दक्षिणमुपधाने निधाय मकुटमालम्ब्य किंचित्प्रसार्य वामं वामोरौ प्रसार्य दक्षिणं पादं प्रसार्य वाममाकुञ्च्य शयानं कारयेत् ।......... ... ...शिरःपार्श्वे श्रियं देवीं देवस्कन्धबाहुस्पर्शां[3] सपद्मदक्षिणहस्तां कटकवामहस्तां पादपार्श्वे[4] महीदेवीं वामाङ्घ्रिसंस्पर्शां हस्तेन दक्षिणेनोत्पलभृतां वामहस्तं कटकं कौतुकाद्दक्षिणे मार्कण्डेयं वामे भृगुं दक्षिणे भित्तिपार्श्वे चासीनं ब्रह्माणं वामे शङ्करं च दक्षिणे वक्रतुण्डं वामे विन्ध्यवासिनीं पादपार्श्वे मधुकैटभावुग्रवेगमर्मान्वितौ समुद्रतगृह्याधिजानू अनन्तस्य विषज्वा-लाभिर्दह्यमानौ वा कारयेत् । नाभिपद्मे समासीनं ब्रह्माणं तद्दक्षिणे पद्मायुधान् गरुडोपरिस्थाद्दक्षिणे भास्करमुत्तरे[5] निशाकरं तथा बालरूपिणौ तुम्बुरुनारदौ दक्षिणे[6]ऽभितावष्टलोकपालांस्तथाप्सरसश्च कारयेत् । एतदुत्तमं भोगशयनम् ।

तुम्बुरुनारदाभ्यां[7] लोकपालैश्च विना मध्यमम् ।
पूजकमुनिभ्यामप्सरोभिश्च विनाधमम् ।

१. आदर्शान्तरे न । २. 'वार्धशयानं वाथं वलयबद्धहस्त'मिति पाठान्तरम् । ३. देवस्य बाहुसंस्पर्शाभिमति पाठान्तरम् । ४. पादपार्श्वे इत्यारभ्य कटकमित्यन्तमादर्शान्तरे न । ५. दक्षिणे इति पाठान्तरम् । ६. अदक्षिण इति पाठान्तरम् । ७. एतदनन्तरमधिभ्यामित्यधिकमादर्शान्तरे दृश्यते ।

वीरशयनमूर्तिः ।

तृतीयं वीरशयनं देवं श्यामाभं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं सव्यहस्तं शिरोपधानं कृत्वा वामहस्तं प्रसार्य शयानं पादपार्श्वे श्रीभूमिभ्यां पादमर्दकाभ्यां मधुकैटभाभ्यां संयुक्तं कौतुकाद्दक्षिणे मार्कण्डेयं वामे भृगुं नाभिपद्मे समासीनं ब्रह्माणं पञ्चायुधान् गरुडं चन्द्रादित्यौ सनर्वीन् द्वादशादित्यानेकादशरुद्रान् जयाद्यप्सरसस्तुम्बुरुनारदौ किन्नर-मिथुने[1] सनकसनत्कुमारौ ब्रह्मेशौ[2] च कारयेदिति । तदुत्तमं वीरशयनम् ।

रुद्रादित्यैरप्सरोभिर्मुनिर्भिश्च विना मध्यमम् ।

किन्नरमिथुनाभ्यां सनकसनत्कुमाराभ्यां पूजकमुनिभ्यां हीन-मधमम् ।

आभिचारिकशयनमूर्तिः ।

शेषशयनं लक्षणहीनं[3] द्विफणं द्विवलयमनुन्नतं शिरःपार्श्वे. देवं नीलाभं द्विभुजं[4] चतुर्भुजं वा समनयनं[5] महानिद्रासमायुक्तं शुष्कवक्त्रं शुष्काङ्गं श्यामवस्त्रधरं सर्वदेवैर्विहीनं[6] कारयेत् । एत-दुत्तममाभिचारिकं शयनम् ।

---

१. आदर्शान्तरे 'किन्नरमिथुने' इति न । २. एतदादर्शान्तरे न । ३. 'सलक्षण' मिति पाठान्तरम् । ४. एतदादर्शान्तरे न । ५. समशयनामिति पाठान्तरम् । समशयनमिति स्यात् । ६. सर्वदेवानकविना चोत्तरमुखमाभिचा-रिकशयनमिति पाठान्तरम् ।

4

एकफणमेकवलयं[1] मध्यमम् ।
सर्पदेहं विना समस्थलशयनमधमम् ।
(वैखानसागमे ॥)

---

1. शयनमिति पाठान्तरम् ।

दशावतारा: ।

दशावतारा: ।

मत्स्यमूर्तिः ।

मत्स्यावतारिणं देवं मत्स्याकारं प्रकल्पयेत् ।

कूर्ममूर्तिः ।

कूर्मावतारिणं देवं कमठाकृतिमालिखेत् ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशपटले ॥)

वराहः ।

आदिवराहं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं सस्यश्यामनिभं[1] नागेन्द्र[2]-फणामणिस्थापितदक्षिणपादं तदूरौ महीं दधानं दक्षिणहस्तेन देव्याः पादौ गृह्णन्तं वामहस्तेन तामुपगृह्णन्तं मुखेन देवीं जिघ्रन्तं कृत्वा तां महीं प्राञ्जलीकृतहस्तां प्रसारितपादां पुष्पाम्बरधरां श्यामाभां किंचिदेव

१ मत्स्याश्यामनिभामिति पाठान्तरम्। २. नागेन्द्रेत्यारभ्य कृत्वेत्यन्तस्य स्थाने 'पादं दक्षिणं सपत्नीकं नागेन्द्रस्य फणामणिस्थापितं वामकरस्थापि-कलामुत्क्रमणाय कुञ्चितावस्तारायाभ्यां महीमादाय दंष्ट्राग्रस्य आरूढाभ्यां द्वयो-स्संन्यस्य देवस्य हस्तेन दक्षिणे देव्याः पादौ गृहीत्वा तस्यापरभागं वामहस्तेन धारयन् देवस्य मुखेन देवीं जिघ्रन्तं वा कारयेत् ।' इत्यादर्शान्तरे दृश्यते।

समीक्ष्य व्रीडाहर्षेण संयुक्तां सर्वाभरणसंयुतां देवस्य स्तनान्तां वा पञ्चतालेन मानेन कारयेत् ।

(वैखानसागमे षट्पञ्चाशपटले ॥)

नृवराहं प्रवक्ष्यामि सूकरास्येन शोभितम् ।
गदापद्मधरं धात्रीं दंष्ट्राग्रेण समुद्धृताम् ॥
बिभ्राणं कोर्परे वामे विस्मयोत्फुल्ललोचनाम् ।
नीलोत्पलधरां देवीमुपरिष्टात्प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थं च बाहुं तस्य प्रकल्पयेत् ।
कूर्मपृष्ठे पदं चैकमन्यन्नागेन्द्रमूर्धनि ॥
अथवा सूकराकार महाकायं कचिल्लिखेत् ।
तीक्ष्णदंष्ट्राप्रघोणास्यस्कन्धकर्णोर्ध्वरोमकम् ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशपटले ॥)

नराङ्गो वाथ कर्तव्यो भूवराहो गदादिभृत् ।
दक्षिणे वामके शङ्खं लक्ष्मीर्वा पद्ममेव वा ॥
श्रीर्वामकूर्परस्था तु क्ष्मानन्तौ चरणानुगौ ।
वराहस्थापनाद्राज्यं भवाब्धितरणं भवेत् ॥

(अग्निपु० ४९ अ० ॥)

ऐश्वर्यसंनिरुद्धश्च वराहो भगवान् हरिः ।
ऐश्वर्यशक्त्या दंष्ट्राग्रसमुद्धृतवसुन्धरः ॥
नृवराहोऽथवा कार्यश्शेषोपरिगतः प्रभुः ।
शेषश्चतुर्भुजः कार्यश्चारुरत्नफणान्वितः ॥

आश्चर्योत्फुल्लनयनो देववीक्षणतत्परः ।
कर्तव्यौ सीरमुसलौ करयोस्तस्य यादव ! ॥

सर्पभोगश्च कर्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः ।
आलीढस्थानसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान्भवेत् ॥

वामारत्निगता तस्य योषिद्रूपा वसुन्धरा ।
नमस्कारपरा तस्य कर्तव्या द्विभुजा शुभा ॥

यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्खकरो भवेत् ।
अन्ये तस्य कराः कार्याः पद्मचक्रगदाधराः ॥

हिरण्याक्षशिरश्छेदचक्रोद्वृत्तकरोऽथवा ।
मृतोद्धतहिरण्याक्षस्सुमुखो भगवान्भवेत् ॥

मूर्तिमन्तमनैश्वर्यं हिरण्याक्षं विदुर्बुधाः ।
ऐश्वर्येणाविनाशेन स निरस्तोऽरिमर्दनः ॥

नृवराहोऽथवा कार्यो ध्याने कपिलवत्स्थितः ।
द्विभुजस्त्वथवा कार्यः पिण्डानिर्वपनोद्यतः ॥

समग्रक्रोडरूपेण बहुदानवमध्यगः ।
नृवराहो वराहश्च कर्तव्यः क्ष्माविदारणः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरं ॥)

मत्स्यकूर्मौ स्वस्वरूपौ नृवराहो गदाम्बुजे ।
बिभ्रच्छयामो वराहास्यो दंष्ट्राग्रेणोद्धृतां धराम् ॥

(रूपमण्डने ॥)

प्रलयवराहः ।

वक्ष्ये प्रलयवराहं वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्य सिंहासने समासीनं नीलाभं[1] शङ्खचक्रधरमभयदक्षिणहस्तमूरुप्रतिष्ठितवामहस्तं पीताम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं कारयित्वा तस्य दक्षिणे देवीं महीं पादं वाममाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्यासीनां श्यामाभां सर्वाभरणभूषितामुत्पलधरवामकरामासननिहितदक्षिणकरां किंचिद्देवं समीक्ष्य विस्मयोत्फुल्ललोचनां कारयेत् ।

यज्ञवराहः ।

अथ यज्ञवराहं श्वेताभं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्य सिंहासने समासीनं पीताम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं कारयित्वा तस्य दक्षिणे देवीं श्रियं हेमाभां वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्यासीनां पद्मधरवामहस्तामासने निहितदक्षिणहस्तां वामपार्श्वे महीं देवीं तस्य श्यामनिभां दक्षिणपादमाकुञ्च्य वामं प्रसार्यासीनामुत्पलधरदक्षिणहस्तामासने निहितवामहस्तां देवं किंचित्समीक्ष्य विस्मयोत्फुल्ललोचनां कारयेत् । त्रयाणां वराहाणां तत्तद्रूपकौतुकबिम्बं विष्णुं चतुर्भुजं वा कारयेत् ।

नरसिंहः ।

नारसिंहो द्विविधो गिरिजस्थूण[2]जश्चेति । तयोर्मुखं सिंहस्येवान्यन्नराकारं तस्य मूर्धादिपादतलान्तं सविंशतिशताङ्गुलं............

1. नीलाभमित्यारभ्य प्रसार्यासीनामित्यन्तमादर्शान्तरे नास्ति ।
2. स्थूणाज इति भवितव्यम् ।

..........................नारसिंहं देवं सिंहासने पादं दक्षिणं प्रसार्य वाममाकुञ्च्य समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं कुन्देन्दुधवलप्रभं रक्तवस्त्रधरं सर्वाभरणभूषितं करण्डिकामकुटयुतं पूर्वं दक्षिणकरमभयं दधानं वामं कट्यवलम्बितमूरुस्थं वा कारयेत् । तद्दक्षिणे श्रियं देवीं वामपादमाकुञ्च्य दक्षिणं प्रसार्यासीनां पद्मधरवामहस्तामासने निहितदक्षिणहस्तां सुवर्णाभां सर्वाभरणभूषितां वामपार्श्वे महीं देवीं दक्षिणं पादमाकुञ्च्य वामं प्रसार्यासीनामुत्पलधरदक्षिणहस्तामासने निहितवामहस्तां श्यामाभां सर्वाभरणभूषितां कारयेत् । अथवा सिंहासनस्योर्ध्वे वामं पादं प्रसार्यान्यमाकुञ्च्य तज्जानूर्ध्वे दक्षिणहस्तं गजहस्तवत्प्रसार्य वाममूरौ संन्यस्यासीनं शङ्खचक्रधरं देवीभ्यां सहितं कारयेत् ।

केवलनरसिंहः ।

केवलं नृसिंहदेवं पद्मपीठोपरिष्टाद् द्वौ पादौ व्यत्ययेन न्यस्योत्कुटिकासनेनासयित्वोरुमध्ये वस्त्रेणाबध्य सर्वाभरणसंयुक्तं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरमन्यहस्तौ जानूपरिष्टात्प्रसारितौ[1] च कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

आसीनं द्विभुजं देवं प्रमत्तवदनेक्षणम् ।
श्वेतस्फटिकसङ्काशं चतुर्बाहुमथापि वा ॥

---

१. प्रसारितौ वियुक्तं वा संस्थापयेदिति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

आजानुलम्बिनौ बाहू कर्तव्यौ तत्र दक्षिणे ।
समीपे कल्पयेच्चक्रं वामे शङ्खं समीपतः ॥
ऊर्ध्वस्थिताभ्यां बाहुभ्यां दक्षिणे पङ्कजं न्यसेत् ।
वामे बाहौ गदामाभ्यां[1] लिखेच्चित्रविशारदः ॥

(शिल्परत्नसंयोजिते कस्मिंश्चिद्ग्रन्थे ॥)

स्थौणनारसिंहः ।

अथ [2]स्थूणनारसिंहं सोपाधानसिंहासने[3] वामपादमाकुञ्च्यान्यं प्रसार्य समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरमभयक[4]दानदक्षिणहस्तमूरुप्रतिष्ठितवामहस्तं [5]सटास्कन्धसंयुक्तं तीक्ष्णदंष्ट्रेक्षणं भयानकं[6] श्वेताभं रक्ताम्बरधरं सर्वाभरणसंयुक्तं कारयेत्[7] । तस्य कोपशान्त्यर्थं पार्श्वयोर्दक्षिणवामयोः श्रीमह्यौ प्रह्लादं वन्दमानं च कारयेत् । दक्षिणे नारदं वीणाहस्तं भित्तिपार्श्वे परितः प्रागाद्यैशानान्तमिन्द्रादिलोकपालान्वन्दमानांश्च कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

---

१. 'गदां रम्या'मिति किमु स्यात्? २. स्थौणेति स्यात् । ३. सोपान इति पाठान्तरम् । ४. दक्षिणं पूर्वमभयमिति पाठान्तरम् । ५. एतदादर्शान्तरे नास्ति । ६. 'भयानकं नेत्रोग्रं रक्ताम्बरधर'मित्यादर्शान्तरे दृश्यते । ७. एतद्वाक्यादनन्तरं 'सथवा पोडशद्वादशहस्तैर्युक्तं त्रिभागं स्थितं वामोरौ सुरेन्द्रं विन्यस्योरसि हस्ताभ्यां तद्विभेदयित्वा दक्षिणभागे चैकैकाभयप्रदानमेकेन ध्रोवाङ्गुलीयं विन्यस्यासं वामे चैकेन मकुटग्रहणमेकेन मुष्टिप्रहरणमन्यैर्दमनं वार्शाघ्रां सर्वात्यंबमतिभयानकं कृत्वा' इत्यधिकमादर्शान्तरे विद्यते ।

नृसिंहस्याकृतिं वक्ष्ये रौद्रपिङ्गमुखेक्षणाम् ।
भुजाष्टकसमायुक्तां [1]स्कन्धपीनसमाश्रिताम् ॥

हिरण्यकशिपुं दैत्यं दारयन्तीं नखाङ्कुरैः ।
ऊरोरुपरि पीनस्य खड्गखेटकधारिणम् ॥

तस्यान्त्रमाला निष्कृत्य[2] बाहुयुग्मेन बिभ्रतीम् ।
मध्यस्थिताभ्यां बाहुभ्यां दक्षिणे चक्रपङ्कजौ ॥

कौमोदकीं गदां शङ्खं बाहुभ्यामिति वामनः ।
नीलोत्पलवदच्छायां[3] किं वा चम्पकसप्रभाम् ॥

तप्तकाञ्चनसङ्काशा बालार्कसदृशीं लिखेत् ।

(शिल्परत्ने पञ्चविंशपटले ॥)

नरसिंहो विवृत्तास्यो वामोरुक्षतदानवः ।
तद्वक्षो दारयन्माली स्फुरच्चक्रगदाधरः ॥

(अग्निपु० ४९ अ० ॥)

य एवं भगवान्विष्णुर्नरसिंहवपुर्धरः ।
ध्यानविधिस्स एवोक्तः परमज्ञानवर्धनः ॥

पीनस्कन्धकटिग्रीवः कृशमध्यः कृशोदरः ।
सिंहाननो नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः ॥

---

१. पीनस्कन्धेति स्यात् । २. निष्कृष्येति भवितव्यम् । ३. दलेति स्यात् ।

आलीढस्थानसंस्थानस्सर्वाभरणभूषितः ।
ज्वालामालाकुलमुखो ज्वालाकेसरमण्डलः ॥
हिरण्यकशिपोर्वक्षः पाटयन्नखरैः खरैः ।
नीलोत्पलाभः कर्तव्यो देवजानुगतस्तथा ॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तमज्ञानं विदुर्बुधाः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

नृसिंहस्सिंहवक्त्रोऽतिदंष्ट्रालः कुटिलोरुकः ।
हिरण्योरस्स्थलासक्तविदारणकरद्वयः ॥

(रूपमण्डने ॥)

यानकनरसिंहः ।

अथ यानकनरसिंहं वीशस्कन्धोपरिष्टात्स्कंधोत्सङ्गे समासीनं तत्फणैः पञ्चभिः [छ*] त्रमौलि चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं सर्वाभरणभूषितं कारयेत् । अथवाष्टाभिर्द्विरष्टाभिर्वा भुजैर्युक्तं भयानकं दैत्यवधानुरूपं नृसिंहं स्थूणजं कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

वामनः ।

अथ वामनं पञ्चतालमितं[1] द्विभुजं छत्रदण्डधरं कौपीनवाससं शिखापुस्तकमेखलोपवीतकृष्णाजिनसमायुतं पवित्रपाणिं बालरूपं ब्रह्मवर्चस्विनं कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

---

१. एतदनन्तरं 'मूर्धादिपादतलान्तं षडङ्गुल' मित्यधिकमादर्शान्तरे दृश्यते ।

कृष्णाजिन्युपवीती स्याच्छत्री धृतकमण्डलुः ।
कुण्डली शिखया युक्तः कुब्जाकारो महोदरः ॥
(शिल्परत्ने पञ्चविंशपटले ॥)

छत्री दण्डी वामनस्स्यादथवा स्याच्चतुर्भुजः ।
(अग्निपु० ४७ अ० ॥)

कर्तव्यो वामनो देवस्सङ्कटैर्गात्रपर्वभिः ।
पीनगात्रश्च कर्तव्यो दण्डी चाध्ययनोद्यतः ॥
दूर्वाश्यामश्च कर्तव्यः कृष्णाजिनधरस्तथा ।
(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

वामनस्सशिखश्श्यामो दण्डी पीनोऽम्बुपात्रवान् ।
(रूपमण्डने ॥)

त्रिविक्रमः ।

[1]त्रिविक्रमस्त्रिविधः प्रोक्तो लोकेषु त्रिपदन्यासात् भूलोकाक्रमणार्थं जानुमात्रमन्तरिक्षलोकाक्रमणार्थं नाभिमात्रं स्वर्गलोकाक्रमणार्थं ललाटमात्रं चोर्ध्वपादो भवेत् । एतेषु यथेष्टरूपं निश्चित्य पूर्ववच्चतुर्वे-

1. त्रिविक्रमं त्रिधा प्रोक्तं लोकान्त पदविन्यासात् भूलोकाक्रमण ललाटसीमान्तमुद्धृतमेतेर्यथेष्टानिरूपं निश्चित्य पूर्ववच्चतुर्विंशतिशताङ्गुलभेदेन देवं चतुर्भुजमष्टभुजं वा अष्टभुजं चेद्दक्षिणे चक्रासिशक्तिधरं वामे खेटकशार्ङ्ग हलमुसलधरमेवमष्टभुजं चतुर्भुजो दक्षिणे चक्रं वामे शङ्खं तद्विपरीतं स्ववामपादं दक्षिणं स्थितं वामं प्रसारितं दक्षिणमुत्तानकरं वामं प्रसारितपादेन सह प्रसारितं श्यामाभं रक्ताम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं तत्पृष्ठे कल्पद्रुरिन्द्रच्छत्रधर-

शतितालविभागेन देवमष्टबाहुं चतुर्बाहुं वाष्टभुजे दक्षिणहस्ते चक्रशङ्खगदाशार्ङ्गहलधरं चतुर्भुजे दक्षिणहस्तेन चक्रधरं वामहस्तेन शङ्खधरमभयं वरदं वा दधानं दक्षिणहस्ते, प्रसारितपादेन प्रसारितवामहस्तं स्थितदक्षिणपादं प्रसारितोद्धृतवामपादं श्यामाभं रक्ताम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं, तत्पृष्ठे कल्पद्रुममिन्द्रश्छत्रमुभयोः पार्श्वयो जवनजलेशौ चामरधारिणौ तदूर्ध्वे दक्षिणे दिवाकरं वामे निशाकर तथा सन्[1] सनकसनत्कुमारौ च कृत्वा प्रसारितपादस्योर्ध्वभागे ब्रह्माणं तत्पादं प्रगृह्य हस्ताभ्यां प्रक्षालयन्तं कृत्वा तत्स्रोतसी गङ्गां श्वेताभा नाभेरूर्ध्वे शङ्करं प्राञ्जलीकृतहस्तं च कारयेत् । पादपार्श्वे नमुचिमंत्रममाणं (?) वामपार्श्वे क्रतुविघ्नकरं तं मुष्टिना प्रहरन्तं गरुडं, दक्षिणे वामनं तत्पार्श्वे बलिं हेमाभं सर्वाभरणभूषितं सपत्नीकं हर्षेण पाणिभ्यां हेमकलशमुद्धरन्तं तस्योर्ध्वे जाम्बवन्तं भेरीताडनपरं च कारयेत् । अत्रानुक्तं सर्वं भूभर्तुर्विधिना कारयेत् । त्रिविक्रमस्य कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजमेव कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

मुभौ पार्श्वे जवनं जलेशौ चामरधारिणौ तदूर्ध्वे दक्षिणादिवाकरं दक्षिणे निशाकरं तथा सनकसनन्दनसनत्कुमारौ च प्रसारितभागस्य ऊर्ध्वपादे ब्रह्माणं तत्पादं प्रगृह्य हस्ताभ्यां प्रक्षालनं कृत्वा तत्स्रोतस्योरगणपार्श्वे तद्वागौ ऊर्ध्वमन्यत्सर्वं हरेरिव कारयेत् ।' इत्यादर्शान्तरे त्रिविक्रमलक्षणं दृश्यते । १. सन्त्यसमिति स्यात् ।

त्रिविक्रमक्रमं वक्ष्ये वामपादेन मेदिनीम् ।
आक्रामन्तं द्वितीयेन साकल्येन नभस्स्थलम् ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशपटले ॥)

सजलाम्बुदसंकाशस्तथा कार्यस्त्रिविक्रमः ।
दण्डपाशधरः कार्यश्शङ्खचक्रगदाधरः ॥
शङ्खचक्रगदापद्माः कार्यास्तस्य सुरूपिणः ।
निर्देहास्ते[1] न कर्तव्याश्शेषं कार्यं तु पूर्ववत् ॥
एकोर्द्ध्ववदनः कार्यो देवो विष्फारितेक्षणः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

जामदग्न्यराम. ।

जामदग्न्यरामं मध्यमदशतालेन मितं सप्तविंशतिशताङ्गुलं द्विभुजं रक्ताभं श्वेतवस्त्रधरं दक्षिणहस्तेन परशुधरमुद्देश्यवामकरं जटामकुटधरं सोपवीतं सर्वाभरणभूषितमेवं कारयेत् । कौतुकं तद्रूपं विष्णुं चतुर्भुजं वा कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

रामश्चापेषुहस्तस्स्यात्खड्गी परशुनान्वितः ।

(अग्निपु० ४९. अ० ॥)

---

1. 'नृदेहास्ते' इति स्यात् ।

कार्यस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्दृशः ।
हस्तेऽस्य परशुः कार्यः कृष्णाजिनधरस्य तु ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

जटाजिनधरो रामो भार्गवः परशुं दधत् ।

(रूपमण्डने ॥)

राघवरामः ।

अथ राघवरामं सविंशतिशताङ्गुलमितं द्विभुजं विभङ्गस्थितं[1] दक्षिणेन हस्तेन शरधरं वामेन चापधरं श्यामाभं रक्ताम्बरधरं किरीटाद्याभरणान्वितं[2] कारयेत् । देवस्य बाहुसमां देवीं सीतां[3] नवार्धतालमानेनाभङ्गवशाद्रुक्माभां शुकपिञ्छनिभाम्बरधरां सर्वाभरणभूषितां धम्मिल्लबन्धयुतां करण्डिकामकुटान्वितां वामहस्तेन नीलोत्पलधरां प्रसारितदक्षिणहस्तां कारयेत् । देवस्य दक्षिणे पार्श्वे देवं[4] किञ्चित्समीक्ष्य विस्मयोत्फुल्ललोचना देवीं[5] कारयेत् । वामपार्श्वे सौमित्रिं[6] देवस्य कर्णसीमान्तं बाह्वन्तं वा लक्ष्मणं दशतालं षोडशाधिकशताङ्गुलं........
....उद्बद्धकुन्तलं युवराजभूषणान्वितं द्विभुजं रामवच्छरचाप-

1. 'त्रिभङ्गसतो' इति पाठान्तरम् । 2. एतस्मादनन्तरं दशावतारस्या-दर्शान्तरे दृश्यते । 3. स्थितामिति पाठान्तरम् । 4. देवीमिति पाठान्तरम् । 5. एतदादर्शान्तरे न । 6. 'सौमित्रिं देवस्ये'ति पदद्वयमादर्शान्तरे न । 7. 'उद्बद्धेत्यारभ्य किंचिद्रूपाननं कारये'दित्यन्तस्य स्थाने 'भूषणान्वितं सुवर्णाभं श्यामाम्बरधरं चापधरं रामवत्स्थितं कारयेत । हनूमन्तं प्रमुखे

धरं सुवर्णवर्णं श्यामाम्बरधरं समभङ्गान्वितं कारयेत् । हनूमन्तं प्रमुखे किंचिद् दक्षिणमाश्रित्य स्थितं देवस्य स्तनान्तं नाभ्यन्तमूरुमूलान्तं वा सप्ततालमितं द्विभुजं दक्षिणेन हस्तेनास्यं[1] वामेन स्ववस्त्रं च पिधानं[2] किंचिदूर्ध्वाननं कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

रामश्चापी शरी खड्गी शङ्खी वा द्विभुजस्स्मृतः ।

(अग्निपु० ४९. अ० ॥)

रामो दाशरथिः कार्यो राजलक्षणलालितः ।
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाशयाः ॥
तथैव सर्वे कर्तव्याः किं तु मौलिविवर्जिताः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

रामश्शरेषुभृत्कृष्णश्यामः ससीरमुसलो बलः ।

(रूपमण्डने ॥)

आग्नेये राघवं पश्चिमाभिमुखमुत्तराभिमुखं वा[3] श्यामाभो रक्ताम्बरो मकुटादिसर्वाभरणसंयुक्तः श्रीवत्साङ्को द्विभुजो दक्षिण इषु-

---

किंचिद्दक्षिणमाश्रित्य देवस्य स्तनान्तं वोदय समतालवेदार्धकाशीतिमात्रं द्विभुजं दीनमूर्ध्वाननं दक्षिणेनास्यं पिधाय वामहस्तेन स्वपादान्तं निगृह्य तद्विपरीतं जानुमध्यमाकर्णस्थितं कपिराजं कारयेत् ।' इत्यादर्शान्तरे दृश्यते ।

१. हस्तेनास्यमित्येतदनन्तरं पिदधानमिति भवितव्यम् । २. दधानमितिस्यात्

३. एतादृशस्थलेषु यथायोग्यं 'कारयेत् । स' इत्यध्याहार्यम् ।

धरो वामे धनुरवलम्ब्य त्रिभङ्गसंस्थितो माघमासे पुनर्वसूजातस्सीतापति रथान्यत्सर्वमादिमूर्तेरिव, रामो[1] दाशरथिं वीरं काकुत्स्थमिति ।

तस्य दक्षिणे सीता हेमाभा शुक्लाम्बरा वामे पद्मधरी दक्षिणहस्तप्रसारिता दक्षिणं स्थितं वाममाकुञ्च्य पादमुद्बन्धकौटिकौन्तलं[2] करण्डिकामकुटसंयुक्ता वा सीताद्यक्षरबीजान्यत्सर्वं [3]श्रीमिव, सीतामयोनिजां लक्ष्मीं वैदेहीमिति ।

वामे सौमित्रिं रक्ताभं श्यामाम्बरं द्विभुजो रामवत्त्रिभङ्गस्थितश्चापधरश्चोद्बन्धकौन्तलयुतो वैशाखे रोहिणीजातो लक्ष्माद्यक्षरबीजोऽन्यत्सर्वं रामवत्, सौमित्रिं रामानुजं लक्ष्मणं लक्ष्मीवर्धनमिति ।

दक्षिणे भरतश्श्यामाभो रक्ताम्बरोद्बन्धकौन्तलयुतश्शरचापखड्गखेटकधरो द्विभुजस्त्रिभङ्गस्थितश्चैत्रे स्वात्युद्भवो मलेशो भगाद्यक्षरबीजः श्रीवत्सकौस्तुभोऽन्यत्सर्वं रामवत्, भरतं कैकेयीसुतं रामानुजं धर्मचारिणमिति ।

वामे शत्रुघ्नो हेमाभो रक्ताम्बरोद्बन्धकौन्तलयुतो ज्येष्ठमासे धनिष्ठाजातो नामाद्यक्षरबीजो निर्मलेशोऽन्यत्सर्वं लक्ष्मणवत्, शत्रुघ्नं रामप्रियं विजयं भरतानुजमिति ।

---

१. राममिति भवितव्यम् । २. 'उद्बद्धकुटिलकुन्तले' ति भवितव्यम् । ३. श्रिय इवेति भवितव्यम् ।

दक्षिणे पुरतोऽञ्जनाभः श्वेतवस्त्रधरः कपिरूपस्सर्वाभरणभूषितो द्विभुजो दक्षिणेनास्यं पिधाय वामेन वक्त्रं विधायावनतगात्रस्सीताया वार्ताविज्ञापनपरो मृगवाहनो दण्डध्वजो महानादरवः श्रावणे मासि श्रवणजः कलाद्यक्षरबीजो हनूमन्तः[1] कपिराजं हनूमन्तं शब्दराशिं महामतिमिति ।

दक्षिणे शरं नपुंसकं श्यामाभं श्वेताम्बरं त्रिनेत्रं रौद्रसमुद्रघोषरवं वायुवाहनं पक्षध्वजं शिरसि शरभृतं माघमासे वारुण्यजातं[2] शराद्यक्षरबीजं शरं महारवममोघं तीक्ष्णधारमिति ।

वामे.......................... ....
श्वेनाभो रक्ताम्बरो............क्तवदनो द्विभुजः प्राञ्जलीकृतः[3] पादावनतियुक्तो मृगध्वजवाहनो वैशाख आश्लेषजो मेघरव.... ....
....बलमर्तस्तु......... ....
कृष्णवर्णो रक्तकेशश्शासदंष्ट्रिणो (?) द्विभुजं शूलधरो हृदयेऽञ्जलिसंयुक्तो मूलजातो मेघवाहनो ....
...............विभीषणं राक्षस...........................मनस्कं राम प्रियमिति ।

---

१. हनूमानिति भवितव्यम् । २. वारुणीजातमिति भवितव्यम् ।
३. प्राञ्जलीकृतहस्त इति भवितव्यम् ।

अभिमुखेऽङ्गदश्श्वेताभो रक्ताम्बरो रक्तवस्त्रो द्विभुजः प्राञ्जली-कृतः[1] पादावनत..
रोहिणीजातस्तुण्णाद्यक्षरबीजोऽङ्गदं[2] वालिपुत्रं रामभक्तं देवप्रियमिति ।

(वैखानसागम एकविंशपटले ॥)

बलभद्ररामः ।

अथ बलभद्ररामं मध्यमं[3] दशतालमिति द्विभुजं विनतं दक्षिणहस्तेन मुसलधरं वामेन हलधरं श्वेताभं रक्तवस्त्रधरमुद्बद्धकुन्तलं दक्षिणे रेवतीं देवीं पद्मकिञ्जल्कवर्णां पुष्पाम्बरधरां दक्षिणेन हस्तेन पद्मधरां प्रसारितवामहस्तामेव कारयेत् । तद्रूपं कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजं वा कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

बलदेवो हलपाणिर्मदविभ्रमलोचनश्च कर्तव्यः ।
बिभ्रत्कुण्डलमेकं शङ्खेन्दुमृणालगौरवपुः ॥

एकोनांशा कार्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये ।
कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चोद्वहन्ती ॥

कार्या चतुर्भुजा सा वामकराभ्यां सपुस्तकं कमलम् ।
द्वाभ्यां दक्षिणपार्श्वे वरमर्थिष्वक्षसूत्रं च ॥

---

१. 'प्राञ्जलीकृतहस्त' इति भवितव्यम् । २. 'स्वत्राद्यक्षरबीज' इति स्यात् ।
३. 'मध्यमदशतालमिति 'मिति भवितव्यम् ।

वामेष्वष्टभुजायाः कमण्डलुश्चापमम्बुजं शास्त्रम् ।
वरशरदर्पणयुक्तास्सव्यभुजास्साक्षसूत्राश्च ॥

(बृहत्संहितायामष्टपञ्चाशत्तमाध्याये ॥)

गदालाङ्गलधारी च रामो वाथ चतुर्भुजः ।
वामोर्ध्वे लाङ्गलं दद्यादधश्शङ्खं सुशोभनम् ॥

(अग्निपु० ४९. अ० ॥)

सीरपाणिर्बलः कार्यो मुसली चैव कुण्डली ।
श्वेतोऽतिनीलवसनो मदोदञ्चितलोचनः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरं ॥)

कृष्णः ।

कृष्णस्य लक्षणं वक्ष्ये । मध्यमं[1] दशतालमितिं मविंशतिशताङ्गुलं[2] द्विभुजं श्यामाभं रक्तवस्त्रधरं सर्वाभरणभूषितं [3]किरीटिनमुद्बद्धकुन्तलं वा[4] दक्षिणेन[5] हस्तेन क्रीडायष्टिधरं वामोद्यतकरकूर्परहिक्कासूत्रादध-

---

१. मध्यमदशतालेति भवितव्यम् । २. एतद्विशेषणमन्यतरादर्शे न । ३. एतत्पदमन्यतरादर्शे न । ४. एतदन्यतरादर्शे न । ५. दक्षिणेनेत्यारभ्य मार्गेणेत्यन्तस्य स्थाने 'दक्षिणेन हस्तेन दक्षिणकरकटकाग्रं नाभिदघ्नं वा तस्मात्.......... ....अन्यत्सर्वं राघवस्योक्तवत् ।' इत्येवमन्यतरादर्शे दृश्यते ।

स्तादथोर्ध्वकरमन्यत्सर्वं राघवस्योक्तमार्गेण । दक्षिणे रुक्मिणीं देवीं हेमाभां धम्मिल्लकुन्तलयुतामुद्बद्धकुन्तलां[1] वा प्रसारितदक्षिणहस्तां सपद्मवामहस्तां तथा वामपार्श्वे सत्यभामां श्यामाभां [2]शिरोरुहबन्ध-धम्मिल्लयुतामुद्बद्धकुन्तलयुतां[3] वा[4] सोत्पलदक्षिणहस्तां प्रसारितवाम-हस्तां सर्वाभरणसंयुक्तां कारयेत् । देवीभ्यां[5] करण्डिकामकुटं वेति केचित् । देवस्य वामपार्श्वे गरुडं प्राञ्जलीकृत्य सुस्थितं कारयेत् । देवस्य दक्षिणहस्तं लीलायष्टियुतं वामं[6] सशङ्खं वा कारयेत् । तद्रूपं कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजं वा कारयेत् ।

(वैखानसागमे ।।)

कृष्णश्चक्रधरः कार्यो नीलोत्पलदलच्छविः ।
इन्दीवरधरा कार्या तस्य साक्षाच्च रुक्मिणी ।।

(विष्णुधर्मोत्तरे ।।)

---

१. धम्मिल्लेत्यारभ्य सपद्मवामहस्तामित्यन्तस्य स्थाने 'शिरोरुहधम्मिल्ल-युतामुद्बन्धकौन्तला वामहस्तं दक्षिणं प्रसार्य वामं पद्मे'त्यन्यतरादर्शे दृश्यते । २. धम्मिल्लकुन्तलयुतामिति पाठान्तरम् । ३. एतदन्यतरादर्शे न । ४. वेत्यारभ्य कारयेदित्यन्तस्य स्थाने 'वामहस्तं दक्षिणं सपुष्पं वामं प्रसार्य किञ्चिद्देवं समीक्ष्य सर्वाभरणसंयुक्तां कारयेत्' इत्येवमन्यतरादर्शे विद्यते । ५. देवीभ्या-मित्यारभ्य देवस्येत्यन्तमन्यतरादर्शे न । ६. 'वामोरुकूर्परं सशङ्खं वे'ति पाठान्तरम् ।

नवनीतनटः ।

नवनीतनटस्य वामपादमाकुञ्च्य[1] स्थितं दक्षिणमुत्तानकुञ्चितं दक्षिणहस्तमभयं[2] नवनीतयुतं वा[3] वामं प्रसार्योत्तानं[4] सर्वाभरणभूषितमम्बरहीनमम्बरधरायुतं[5] नवनीतनृत्तरूपं कारयेत् ।

वेणुगोपालः ।

गोपीगोपगोकन्याभिः परिवृतं दक्षिणं सव्ययोयतपादं वामं सुस्थितमाहृत्य[6] द्विहस्ताभ्यामङ्गुलीषु वेणुविवरान्संयोज्य त्रिभङ्गभङ्गगानरससमन्वितं[7] गोपालं गायकम् ।

(वैखानसागमे ॥)

गोपालप्रतिमां कुर्याद्वेणुवादनतत्पराम् ।
बर्हापीडां घनश्यामां द्विभुजामूर्ध्वसंस्थिताम् ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

पार्थसारथिः ।

रथारूढं ध्वजाश्वचक्रमुकुलादिरथाङ्गैर्युक्तं रथं कृत्वा पार्थं सचापं प्राञ्जलीकृत्याधस्स्थले स्थितं चोपरि यत्र[8] यष्टिपाशौ गृहीत्वा

---

१. किंचित्संस्थितमिति पाठान्तरम् । २. 'दक्षिणमभी'ति पाठान्तरम् । ३. एतदादर्शान्तरे न । ४. प्रसार्यानुत्तानमिति पाठान्तरम् । ५. 'अम्बराधारयुत'मिति पाठान्तरम् । किं तु 'अम्बरधरं बे'ति स्यात् । ६. एतत्पदात्पूर्वं 'वेणु'मिति स्यात् । ७ 'त्रिभङ्गभङ्गि'मिति स्यात् । ८. 'यन्त्रयष्टिपाशा'विति स्यात् ।

दक्षपादं स्थितं वाममुद्धृत्य रथभित्तौ संस्थाप्य दक्षिणहस्तेन व्याख्यान-निर्णयाङ्गुलिमुद्रया संयुक्तं पार्थसारथिरूपं कारयेत् ।

मदनगोपालः ।

रक्तवर्णो दशभुजस्सर्वालङ्कारभूषितः ।
शङ्खचक्रगदापद्मपाशाङ्कुशसुमाशुगान् ॥
इक्षुकोदण्डमन्याभ्यां वादयन्वेणुमादरात् ।
षोडशच्छदपद्मस्थष्षट्कोणोपरि संस्थितः ॥
गोपालो मदनाख्योऽयं मन्दस्मितमुखाम्बुजः ।
स्वरपत्रस्थगोपीभिरादरादीक्षितोऽवतात् ॥

(पाञ्चरात्रे ॥)

कालियाहिमर्दकः ।

एवमेव कालियाहिफणोपरि स्थितं दक्षिणहस्तं सपताकं वाम-करेणाहिपुच्छं संगृह्य नृत्यन्तं कारयेत्। कृष्णरूपाण्यसंख्यानि वक्तुं न शक्यानि ; तस्माद्यथेष्टरूपं कारयेत् ।

बुद्धः ।

पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नमूर्तिस्सुनीचकेशश्च ।
पद्मासनोपविष्टः पितेव जगतो भवेद्बुद्धः ॥

(बृहत्संहितायामष्टापञ्चाशत्तमाध्याये ॥)

शान्तात्मा लम्बकर्णश्च गौराङ्गश्चाम्बरावृतः ।
ऊर्ध्वपद्मस्थितो बुद्धो वरदाभयदायकः ॥

(अग्निपु० ४९, अ० ॥)

काषायवस्त्रसंवीतस्स्कन्धसंसक्तचीवरः ।
पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्तितः ॥
(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

बुद्धः पद्मासनो रक्तस्त्यक्ताभरणमूर्धजः ।
कषायवस्त्रो ध्यानस्थो द्विभुजोकार्द्धपाणिकः (?) ॥
(रूपमण्डने ॥)

कल्की ।

कल्किनं[1] मध्यम[2] दशतालमितमश्वाकारं मुखमन्यन्नराकारं चतुर्भुजं चक्रशङ्खधरं खड्गखेटकधरमुग्ररूपं भयानकमेवं देवरूपं कृत्वा कौतुकं विष्णुं चतुर्भुजमेव कारयेत् ।
(वैखानसागमे ॥)

धनुस्तूणान्वितः कल्की म्लेच्छोत्सादकरो द्विजः ।
अथवाश्वस्थितः खड्गी शङ्खचक्रशरान्वितः ॥
(अग्निपु० ४९. अ० ॥)

खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारूढो महाबलः ।
म्लेच्छोच्छेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्तितः ॥
(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

कल्की सखड्गोऽश्वारूढो हरेरवनरा इमे ।
(रूपमण्डने ॥)

---

१. कल्किनमित्यारभ्य मुखमन्यदित्येतत्पर्यन्तमन्यतरादर्शे न । २. 'मध्यमदशतालमितमिति भवितव्यम् ।

7

वैष्णवमूर्त्यन्तराणि ।

वैष्णवमूर्त्यन्तराणि ।

दत्तात्रेयः ।

मन्दारमूले मणिमण्डपस्थितं सुवर्णदानैकनिबद्धदीक्षम् ।
ध्यायेत्परीनं नवनाथसिद्धैर्दारिद्र्यदावानलकालमेघैः ॥

व्याख्यामुद्रां करसरसिजे दक्षिणे संदधानो
जानुन्यस्तापरकरसरोजातवामोन्नतांसः ।
ध्यानाधारात्सुखपरवशादर्धमामीलिताक्षो
दत्तात्रेयो भसितधवलः पातु नः कृत्तिवासाः ॥

(दत्तात्रेयकल्पे ॥)

वाल्मीकिरूप सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत् ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

हरिहरपितामहः ।

एकपीठसमारूढमेकदेहनिवासिनम् ।
षड्भुजं च चतुर्वक्त्रं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥

अक्षमालां त्रिशूलं च गदां कुर्याच्च दक्षिणे ।
कमण्डलुं च खट्वाङ्गं चक्रं वामभुजे तथा ॥

(रूपमण्डने ॥)

पुरुषः ।

प्राच्यां पूरुषं प्राङ्मुखं श्वेताभं पीतवाससं श्रीमेदिनीभ्यां संयुक्तं पुरुषं पुरुषात्मकं परं पुरुषं धर्ममयमिति ।

कपिलः ।

आग्नेय्या कपिलं प्राङ्मुखं श्वेताभोऽष्टहस्तो दक्षिणेनैकमभयमन्यच्चक्रासिहलधरो[1] वामेनैकं कट्यवलम्बितमन्यच्छङ्खपाशदण्डधरो रक्तवासास्सावित्रीयुक्तं कपिलं मुनिवरं शुद्धं वेदरूपिणमिति ।

(वैखानसागमे ॥)

प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यात्कापिलीं तनुमास्थितः[2] ।
मध्ये तु करकः कार्यस्तस्योत्सङ्गगतः परः ॥

दोर्युगं चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् ।
पद्मासनोपविष्टश्च ध्यानसंमीलितेक्षणः ॥

कर्तव्यः कपिलो देवो जटामण्डलमण्डितः ।
वायुमेरोधर्पीनांसः पद्माङ्कचरणद्वयः ॥

---

1. अन्यैर्हस्तैश्चक्रासि हलधर इत्यर्थः । 2. एतत्पद्यार्थान्तरमर्थेनैकेन विच्छिन्नेन भावमस्यामिति संभाव्यते ।

मृगाजिनधरो राजन्! श्मश्रुयज्ञोपवीतवान् ।
त्रिभुर्मन्त्रमहापद्मकलिकासंस्थितः प्रभुः ॥

वैराग्यभावेन महानुभावो ध्यानस्थितस्त्वं परमं पदं तत् ।
ध्यायंस्तथास्ते भुवनस्य गोप्ता साङ्ख्यप्रवक्ता पुरुषः पुराणः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

यज्ञमूर्तिः ।

नैर्ऋत्यां पश्चिममुखस्तप्तचामीकराभश्चतुश्शृङ्गो द्विशीर्षस्सप्तहस्तश्शङ्खचक्राज्यदर्वीस्रुक्स्रुवजुहूपधरस्त्रिपादो रक्तवस्त्रस्सर्वाभरणभूषितो दक्षिणवामयोस्स्वाहास्वधायुक्तो यज्ञः. यज्ञेशं सर्वदेवमयं पुण्यं सर्वक्रतुवरमिति ।

(वैखानसागमे ॥)

व्यासः ।

कृशः कृष्णतनुर्व्यासः पिङ्गलोऽतिजटाधरः ।
सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो वैशम्पायन एव च ॥
तस्य शिष्याश्च कर्तव्याश्चत्वारः पारिपार्श्वकाः ॥

धन्वन्तरिः ।

धन्वन्तरिस्सुकर्तव्यस्सुरूपः प्रियदर्शनः ।
करद्वयगतश्चास्य सामृतः कलशो भवेत् ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

जलशायी ।

जलमध्यगतः कार्यश्शेषपन्नगतल्पगः ।
फणापुञ्जमहारत्नदुर्निरीक्ष्यशिरोधरः ॥

देवदेवस्तु कर्तव्यस्तत्र सुप्तश्चतुर्भुजः ।
तथापरश्च कर्तव्यश्शेषभोगाङ्कसंस्थितः ॥

एकपादोऽस्य कर्तव्यो लक्ष्म्युत्सङ्गगतः प्रभोः ।
तथापरश्च कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रसाधितः ॥

कर्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः ।
तथैवान्यः करः कार्यो देवस्य तु शिरोधरः ॥

सन्तानमञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् ।
नाभीसरसि संभूते कमले तस्य यादव ॥

सर्वपृथ्वीमयो देवः प्राग्वत्कार्यः पितामहः ।
नाललग्नौ च कर्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ ॥

नृरूपधारीणि भुजङ्गमस्य कार्याण्यथास्त्राणि तथा समीपे ।
एतत्तवाग्रे यदुपुङ्गवोक्तं देवस्य रूपं परमस्य तस्य ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

सत्पुरुषं[1] शेषतल्पे दक्षो दण्डभुजोऽस्य तु ।
शिरोधरोऽस्य वामस्तु सपुष्पोऽस्य जलेशयः ॥

१. सुसरूपाभिः स्थान ।

तन्नाभिपङ्कजे धाता श्रीभूमी च शिरोहिगे ।
निध्यस्त्रादिस्वरूपाणि पार्श्वयोर्मधुकैटभौ ॥

(रूपमण्डने ॥)

लक्ष्मीनारायणौ ।

लक्ष्मीनारायणौ कार्यौ संयुक्तौ दिव्यरूपिणौ ।
दक्षिणस्था विभोर्मूर्तिर्लक्ष्मीमूर्तिस्तु वामतः ॥
दक्षिणः कण्ठलग्नोऽस्या वामे हस्तस्सरोजभृत् ।
विभोर्वामकरो लक्ष्म्याः कुक्षिभागस्थितस्सदा ॥
सर्वावयवसंपूर्णा सर्वालङ्कारभूषिता ।
सुभ्रुनेत्रकपोलास्या रूपयौवनसंयुता ॥
सिद्धिः कार्या समीपस्था चामरग्राहिणी शुभा ।
कर्तव्यं वाहनं सव्ये देवाधोभागगं सदा ॥
शङ्खचक्रधरौ तस्य द्वौ कार्यौ पुरुषौ पुरः ।
वामनौ हारकेयूरकिरीटमणिभूषणौ ॥
उपासकौ समीपस्थौ प्रभोर्ब्रह्मशिवात्मकौ ।
रशनां योगपट्टं च शिरवामसन्निमास्थितौ ॥

(विश्वकर्मशास्त्रे ॥)

उभौ च द्विभुजौ कुर्याल्लक्ष्मीं नारायणाश्रिताम् ।
देवं शङ्खैस्स्वकीयैश्च गरुडोपरि संस्थितम् ॥

दक्षिणः कण्ठलग्नोऽस्या वामो हस्तस्सरोजधृक् ।
विभोर्वामकरो लक्ष्म्याः कुक्षिभागस्थितस्सदा ॥
सर्वेषामेव देवानामेवं युग्मं विधीयते ।
तेषां शक्तिः पृथग्रूपा तदस्त्रवाहनाकृतिः ॥

(रूपमण्डने ॥)

हयग्रीवः ।

मूर्तिमान्पृथिवीहस्तन्यस्तपादस्मितच्छविः ।
नीलाम्बरधरः कार्यो देवो हयशिरोधरः ॥
विद्यात्संकर्षणांशेन देवो हयशिरोधरः ।
कर्तव्योऽष्टभुजो देवस्तत्करेषु चतुर्ष्वथ ॥
शङ्खं चक्रं गदां पद्मं स्वाकारं कारयेद्बुधः ।
चत्वारश्च कराः कार्या वेदानां देहधारिणाम् ॥
देवेन मूर्ध्नि विन्यस्तास्सर्वाभरणधारिणः ।

नरनारायणहरिकृष्णाः ।

दूर्वाश्यामो नरः कार्यो द्विभुजश्च महाबलः ।
नारायणश्चतुर्बाहुर्नीलोत्पलदलच्छविः ॥
नयोर्मध्ये तु बदरी कार्या फलविभूषणा ।
बदर्यामत्रनौ कार्यावक्षमालाधरावुभौ ॥

अष्टचक्रे स्थितौ याने सूतयुक्ते मनोरमे ।
कृष्णाजिनधरौ दान्तौ जटामण्डलधारिणौ ॥
पादेन चैकेन रथस्थितेन पादेन चैकेन च जानुगेन ।
कार्यो हरिश्चात्र नरेण तुल्यः कृष्णोऽपि नारायणतुल्यमूर्तिः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

वैकुण्ठः ।

वैकुण्ठं तु प्रवक्ष्यामि सोऽष्टबाहुर्महाबलः ।
तार्क्ष्यासनश्चतुर्वक्त्रः कर्तव्यश्शान्तिमिच्छता ॥
गदां खड्गं शरं चक्रं दक्षिणेऽस्य चतुष्टयम् ।
शङ्खं खेटं धनुः पद्मं वामे दद्याच्चतुष्टयम् ॥
अग्रतः पुरुषाकारं नारसिंहं च दक्षिणे ।
अपरं स्त्रीमुखाकारं वाराहास्यं तथोत्तरम् ॥

त्रैलोक्यमोहनः ।

मुखानि पूर्ववत्तस्याप्यथ त्रैलोक्यमोहनः ।
स षोडशभुजस्तार्क्ष्यारूढः प्राग्वच्चतुर्भुजा (?) ॥
गदा चक्राङ्कुशौ बाणं शक्तिश्चक्रं वरं क्रमात् ।
दक्षेषु मुद्गरः पाशश्शार्ङ्गशङ्खाब्जकुण्डिका ॥
शृङ्गी वामेषु हस्तेषु योगमुद्राकरद्वयम् ।
नरं च नारसिंहं च सूकरं कपिलाननम् ॥

अनन्तः ।

अनन्तोऽनन्तरूपस्तु हस्तैर्द्वादशभिर्युतः ।
अनन्तशक्तिसंवीतो गरुडस्थश्चतुर्मुखः ॥
गदाकृपाणचक्राढ्यो वज्राङ्कुशवरान्वितः ।
शङ्खखेटं धनुः पद्मं दण्डपाशौ च वामतः ।

विश्वरूपः ।

विंशत्या हस्तकैर्युक्तो विश्वरूपश्चतुर्मुखः ।
पताका हलशङ्खौ च वज्राङ्कुशशरास्तथा ॥
चक्रं च बीजपूरं च वरो दक्षिणबाहुषु ।
पताका दण्डपाशौ च गदाखङ्गोत्पलानि च ॥
शृङ्गी मुसलमक्षं च क्रमात्स्युर्वामबाहुषु ।
हस्तद्वये योगमुद्रा चैव (?) गरुडोपरिसंस्थितः ॥
क्रमान्नरनृसिंहस्त्रीवराहमुखवन्मुखैः ।

(रूपमण्डने ॥)

योगेश्वरः ।

पद्मासनसमासीनः किञ्चिन्मीलितलोचनः ।
घोणाग्रे दत्तदृष्टिश्च श्वेतपद्मोपरि स्थितः ॥
वामदक्षिणगौ हस्तावुत्तानावङ्कभागगौ ।
तत्करद्वयपार्श्वस्थे पङ्करुहमहागदे ॥

ऊर्ध्वे करद्वये तस्य पाञ्चजन्यस्सुदर्शनः ।
योगस्वामी स विज्ञेयः पूज्यो मोक्षार्थियोगिभिः ॥

(सिद्धार्थसंहितायाम् ॥)

अथादिमूर्तिविधिं वक्ष्ये । अनन्तोत्सङ्गे समासीनं दक्षिणं प्रसार्य वाममाकुञ्च्य[1] दक्षिणहस्तमनन्तोत्सङ्गे[2] न्यस्य वामं वामजानूर्ध्वे प्रसार्य चतुर्बाहुं शङ्खचक्रधरं फणाभिः पञ्चभिर्वा[3] छन्नमौलिं प्रवालाभं सर्वाभरणभूषितं कृत्वा तद्दक्षिणे भृगुं वामे मार्कण्डेयमेकजानुक्रमेणासयित्वा दक्षिणे ब्रह्माणं वामे शङ्करं च कृत्वा तद्रूपं कौतुकं च कृत्वा प्रतिष्ठोक्तक्रमेण प्रतिष्ठां कारयेत् ।

(वैखानसागमे ॥)

धर्मः ।

चतुर्वक्त्रश्चतुष्पादश्चतुर्बाहुस्सिताम्बरः ।
सर्वाभरणवांश्चैव धर्मः कार्यो विजानता ॥

दक्षिणे चाक्षमाला च तस्य वामे च पुस्तकम् ।
मूर्तिमान्व्यवसायस्तु कार्यो दक्षिणभागतः ॥

१. 'दक्षिणपादमाकुञ्च्य वामं प्रसार्य' इति पाठान्तरम् । २. 'तदनोत्वें' इति पाठान्तरम् । ३. 'फणान् पञ्च सप्त वा' इति पाठान्तरम् । फणाभिः पञ्चभिस्सप्तभिर्वा इति भवितव्यम् ।

वामभागे ततः कार्यो वृषः परमरूपवान् ।
कार्यौ पद्मकरौ मूर्ध्नि विन्यस्तौ तु तथा तयोः ॥

(आदित्यपुराणे ॥)

चतुर्विंशतिमूर्तयः ।

शङ्खचक्रगदापद्मी केशवाख्यो गदाधरः ।
नारायणः पद्मगदाचक्रशङ्खायुधैः क्रमात् ॥

माधवश्चक्रशङ्खाभ्यां पद्मेन गदया भवेत् ।
गदाब्जशङ्खचक्री वा गोविन्दाख्यो गदाधरः ॥

पद्मशङ्खारिगदिने विष्णुरूपाय वै नमः ।
सशङ्खाब्जगदाचक्रमधुसूदनमूर्तये ॥

नमो गदारिशङ्खाब्जयुक्तत्रिविक्रमाय च ।
सारिकौमोदकीपद्मशङ्खवामनमूर्तये ॥

चक्राब्जशङ्खगदिने नमः श्रीधरमूर्तये ।
हृषीकेशस्सारिगदाशङ्खपद्मिन्नमोऽस्तु ते ॥

साब्जशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्वमूर्तये ।
दामोदर ! शङ्खगदाचक्रपद्मिन्नमोऽस्तु ते ॥

शङ्खाब्जचक्रगदिने नमस्सङ्कर्षणाय च ।
सारिशङ्खगदाब्जाय वासुदेव ! नमोऽस्तु ते ॥

शङ्खचक्रगदाब्जादिधृतप्रद्युम्नमूर्तये ।
नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाब्जारिविधारिणे ॥

साब्जशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तममूर्तये ।
नमोऽधोक्षजरूपाय गदाशङ्खारिपद्मिने ॥

नृसिंहमूर्तये पद्मगदाशङ्खारिधारिणे ।
पद्मारिशङ्खगदिने नमोऽस्त्वच्युतमूर्तये ॥

गदाब्जारिमशङ्खाय नमः श्रीकृष्णमूर्तये ।

(पद्मपुराणे पातालखण्डे ॥)

केशवः कमलं कम्बुं धत्ते चक्रं गदामपि ।
नारायणः कम्बुपद्मगदाचक्रधरो भवेत् ॥

माधवस्तु गदां चक्रं शङ्खं वहति पङ्कजम ।
गोविन्दो धरते चक्रं गदां पद्मं च कम्बुना ॥

विष्णुः कौमोदकीं पद्मं पाञ्चजन्यं सुदर्शनम् ।
मधुसूदनस्तु चक्रं शङ्खं सरोमिज गदाम् ॥

त्रिविक्रमोऽम्बुजगदाचक्रशङ्खान्बिभर्ति यः ।
वामनश्शङ्खभृच्चक्रगदापद्मलसत्करः ॥

श्रीधरो वारिजं चक्रं गदां शङ्खं दधाति यः ।
हृषीकेशो गदां चक्रं पद्मं शङ्खं च धारयेत् ॥

पद्मनाभः पाञ्चजन्यं पद्मं चक्रं गदामपि ।
दामोदरोऽम्बुजं शङ्खं गदां धत्ते सुदर्शनम् ॥

संकर्षणो गदाकम्बुसरसीरुहचक्रभृत् ।
वासुदेवो गदाशङ्खचक्रपद्मधरो मतः ॥

प्रद्युम्नश्चक्रभृच्छङ्खगदाम्भोजानि पाणिभिः ।
अनिरुद्धो लसच्चक्रगदाशङ्खारविन्दवान् ॥

पुरुषोत्तमस्तु चक्रं पद्मशङ्खगदा दधत् ।
अधोक्षजस्सरसिजं गदाशङ्खसुदर्शनम् ॥

नरसिंहस्तु चक्राब्जगदाकम्बुविराजितः ।
अच्युतस्तु गदापद्मचक्रशङ्खैस्समन्वितः ॥

जनार्दनोऽम्बुजं चक्रं कम्बुं कौमोदकीं दधत् ।
उपेन्द्रो वहते शङ्खं गदां चक्रं कुशेशयम् ॥

हरिर्धारयते कम्बुं चक्रं तामरसं गदाम् ।
कृष्णः करैः पाञ्चजन्यं गदामब्जं सुदर्शनम् ॥

एतास्तु मूर्तयो ज्ञेया दक्षिणाधःकरात्क्रमात् ।
वासुदेवादिवर्णास्स्युरष्टपद्मदले तदादयः ॥

(रूपमण्डने ॥)

मानुषवासुदेवः ।

अथ मानुषं वासुदेवमायताश्रे[1] विमाने मध्यमं[2] दशतालमित मविंशतिशताङ्गुलं द्विभुजं चक्रशङ्खधरं दक्षिणे रुक्मिणी देवी तद्दक्षिणे

1. 'वासुदेवमाश्रये'ति पाठान्तरम् । 2. मध्यमदशतालेति अपेक्षितम् ।

हलमुसलधरं[1] बलभद्रं तद्दक्षिणे प्रद्युम्नं द्विभुजं क्षुरिकाधरदक्षिणहस्तं कट्यवलम्बितवामहस्तं तद्दक्षिणे विरिञ्चं चतुराननं चतुर्भुजं देवस्य वामपार्श्वेऽनिरुद्धं[2] द्विभुजं खड्गखेटकधरं तद्वामे साम्बं द्विभुजं दानदक्षिणकर[3]मन्यद्दण्डधरं[4] तस्य वामे गरुडं च कारयेत् । तेषां वर्णाम्बराभरणानि भृगूक्तविधिना कारयेत् । देवानेनान्स्थितानेव संस्थाप्य तद्रूपं[5] कौतुकं कारयेत् । अथवा तेषां मध्ये विष्णुं चतुर्भुजमेव स्थापयेत् ।

दैविकवासुदेवः ।

दैविकवासुदेवं सिंहासने समासीनं चतुर्भुजं शङ्खचक्रधरं श्रीभूम्या[6] सहितं तथा देवस्य दक्षिणवामयोः पूर्वोक्तान्देवान्बलभद्रस्य दक्षिणे[7] देवीं रेवतीं प्रद्युम्नस्य दक्षिणे[8] रोहिणीमनिरुद्धस्योषां[9] साम्बस्येन्दुकरीं च[10] सहैव[11] स्थापयेत् । एतेषां कौतुकबिम्बं पूर्ववत् ।

(वैखानसागमे ।)

---

१. 'हलधारायुत'मिति पाठान्तरम् । २. 'नीलमर्ण' मिति पाठान्तरम् । ३. 'दक्षिणे दारुक'मिति पाठान्तरम् । ४ एतदादर्शान्तरे न । ५. 'तद्रूर्वं'मिति पाठान्तरम् । ६. 'श्रीभूमिभ्या' मिति भवितव्यम् । ७. एतदादर्शान्तरे न । ८. एतदन्यतरादर्शे न ९. 'अनिरुद्धस्य रामा'मिति पाठान्तरम् । १०. साम्बस्येषान्तुकरीं चे'ति पाठान्तरम् । ११. 'सभवः' इति पाठान्तरम् ।

दक्षिणे तु करे चक्रमधस्तात्पद्ममेव च ।
वामे शङ्खं गदाधस्ताद्वासुदेवस्य लक्षणम् ॥
श्रीपुष्टी चापि कर्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते ।
ऊरुमात्रोच्छ्रितायामे मालाविद्याधरौ तथा ॥
प्रभामण्डलसंस्थौ तौ प्रभा हस्त्यादिभूषणौ[1] ।
पद्माभं पादपीठं तु प्रतिमास्वेवमाचरेत् ॥

(अग्निपु० १०४ अ० ॥)

एकवक्त्रश्चतुर्बाहुस्सौम्यरूपस्सुदर्शनः ।
पीताम्बरश्च मेघाभस्सर्वाभरणभूषितः ॥
कण्ठेन शुभदेशेन कम्बुतुल्येन राजता ।
वराभरणयुक्तेन कुण्डलोत्तरभूषिणा ॥
अङ्गदी बद्धकेयूरी वनमालाविभूषणः ।
उरसा कौस्तुभं बिभ्रत्किरीटं शिरसा तथा ॥
शिरःपद्मस्तथैवास्य कर्तव्यश्चारुकर्णिकः ।
पुष्टिश्लिष्टायतभुजस्तनुस्ताम्रनखाङ्गुलिः ॥
मध्येन त्रिवलीभङ्गशोभितेन सुचारुणा ।
क्ष्मारूपधारिणी क्षोणी कार्या तत्पादमध्यगा ॥

---

१ 'हस्त्यादिभूषणा' इति स्यात् ।

तत्करस्थाङ्घ्रियुगलो देवः कार्यो जनार्दनः ।
तालान्तरपदन्यासः किंचिन्निष्क्रान्तदक्षिणः ॥

अनुद्दश्या (?) मही कार्या देवदर्शितविस्मिता ।
देवश्च कटिवासेन कार्यो जान्ववलम्बिना ॥

वनमाला च कर्तव्या देवजान्ववलम्बिनी ।
यज्ञोपवीतं कर्तव्यं नाभिदेशमुपागतम् ॥

उत्फुल्लकमलं पाणौ कुर्याद्देवस्य दक्षिणे ।
वामपाणिगतं शङ्खं शङ्खाकारं तु कारयेत् ॥

दक्षिणे तु गदा देवी तनुमध्या सुलोचना ।
स्त्रीरूपधारिणी मुग्धा सर्वाभरणभूषिता ॥

पश्यन्ती देववदनं कार्या चामरधारिणी ।
कुर्यात्तन्मूर्ध्नि विन्यस्तं देवहस्तं तु दक्षिणम् ॥

वामभागगतश्चक्रः कार्यो लम्बोदरस्तथा ।
सर्वाभरणसंयुक्तो वृत्तविस्फारितेक्षणः ॥

कर्तव्यश्चामरकरो देववीक्षणतत्परः ।
कुर्याद्देवकरं वामं विन्यस्तं तस्य मूर्धनि ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

वासुदेवस्संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
श्वेतरक्तपीतकृष्णाः क्रमात्कृतयुगादिषु ॥

पूज्या द्विजातिभिश्चैषां छत्राभं कुर्कुटाण्डवत् ।
त्रपुराभ च बालेन्दुपमं कुर्याच्चिरं[1] क्रमात् ॥

(रूपमण्डने ॥)

संकर्षणः ।

वासुदेवस्वरूपेण कार्यस्संकर्षणः प्रभुः ।
स तु शुक्लवपुः कार्यो नीलवासा यदूत्तम ! ॥
गदास्थाने च मुसलं चक्रस्थाने च लाङ्गलम् ।
कर्तव्यौ तनुमध्यौ तु तुरूपौ रूपसंयुतौ ॥

प्रद्युम्नः ।

वासुदेवस्वरूपेण प्रद्युम्नश्च तथा भवेत् ।
स तु दूर्वाङ्कुरश्यामस्सितवासा विधीयते ॥
चक्रस्थाने भवेच्चापं गदास्थाने तथा शरः ।
तथाविधौ तौ कर्तव्यौ यथा मुसललाङ्गलौ ॥
चापबाणधरः कार्यः प्रद्युम्नश्च सुदर्शनः ।
राजन्निन्द्रमणिश्यामश्श्वेतवासा मदोत्कटः ॥

अनिरुद्धः ।

एतदेव तथा रूपमनिरुद्धस्य कारयेत् ।
पद्मपत्राभवपुषो रक्ताम्बरधरस्य तु ॥

---

१. 'कुर्याच्चिरं' इति स्यात् ।

चक्रस्थाने भवेच्चर्म गदास्थानेऽसिरेवच ।
चर्म स्याच्चक्ररूपेण प्रांशुः खड्गो विधीयते ॥
चक्रादीनां स्वरूपाणि किंचित्पूर्वं सुदर्शयेत् ।
रम्याण्यायुधरूपाणि चक्रादीन्येव यादव ! ॥
वामपार्श्वगताः कार्या देवानां प्रवरा ध्वजाः ।
सुपताकायुता राजन् ! यष्टिस्थास्ते यथेरितम् ॥

अनिरुद्धसाम्बौ ।

कर्तव्यश्चानिरुद्धोऽपि खड्गचर्मधरः प्रभुः ।
साम्बः कार्यो गदाहस्तस्सुरूपश्च विशेषतः ॥
साम्बानिरुद्धौ कर्तव्यौ पद्माभौ रक्तवाससौ ।

(विष्णुधर्मोत्तरं ॥)

साम्बप्रद्युम्नौ ।

साम्बश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत्सुरूपश्च ।
अनयोस्स्त्रियौ च कार्ये खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ ॥

(बृहत्संहितायामष्टापञ्चाशत्तमाध्याये ॥)

विष्णुः ।

विष्णुः किरीटमकुटकटिसूत्रविभूषितः ।
पीताम्बरधरस्सौम्यश्चतुर्भुजसमन्वितः ॥

अभयं दक्षिणं हस्तं कटकं वामहस्तकम् ।
परहस्ते तु वामे तु शङ्खं चक्रं च दक्षिणे ॥

पद्मपीठोपरिष्टात्तु सस्यश्यामनिभाकृतिः ।
आसीनो वा स्थितो वापि सव्येऽसव्ये श्रियान्वितः ॥

संयुक्तः केवलो वापि कर्त्तव्यं विष्णुमूर्त्तिनम् ।

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशपटले ॥)

शङ्खचक्रधरं देवं पीताम्बरधरं हरिम् ।
श्रीभूमिसहितं देवं सर्वालङ्कारसंयुतम् ॥

स्थितं वाथ समासीनं शयितं वापि कारयेत् ।

(सुप्रभेदागमे चतुस्त्रिंशत्तमपटले ॥)

कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्विभुज एव वा विष्णुः ।
श्रीवत्साङ्कितवक्षाः कौस्तुभमणिभूषितोरस्कः ॥

अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिवसनः प्रसन्नमुखः ।
कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरस्स्थलांसभुजः ॥

खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतस्शान्तिदश्चतुर्थकरः ।
वामकरेषु च कार्मुकखेटकचक्राणि शङ्खश्च ॥

अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरश्चान्यः ।
दक्षिणपार्श्वे ह्येवं वामे शङ्खश्च चक्रं च ॥

द्विभुजस्य तु शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः ।
एवं विष्णोः प्रतिमा कर्तव्या भूतिमिच्छद्भिः ॥

(बृहत्संहितायामष्टापञ्चाशत्तमाध्याये ॥)

देवदेवं यथा विष्णुं कारयेद्गरुडस्थितम् ।
कौस्तुभोद्भासितोरस्कं सर्वाभरणधारिणम् ॥

सजलाम्बुदसच्छायं पीतदिव्याम्बरं तथा ।
मुखानि चास्य चत्वारि बाहवो द्विगुणास्तथा ॥

सौम्येन्दुवदनं पूर्वं नारसिंहं तु दक्षिणम् ।
कपिलं पश्चिमं वक्त्रं तथा वाराहमुत्तरम् ॥

तस्य दक्षिणहस्तेषु बाणारिमुसलाभयम् ।
चर्म सीरवराविन्दु[1]र्वामे च वनमालिनः ॥

कार्याणि विष्णोर्धर्मज्ञ ! वामहस्तेष्वनुक्रमात् ।

लोकपालविष्णुः ।

एकवक्त्रो द्विबाहुश्च गदाचक्रधरः प्रभुः ।

विष्ण्वायतनम् ।

दक्षिणे पुण्डरीकाक्षं पूर्वे नारायणं न्यसेत् ।
गोविन्दः पश्चिमे स्थाप्य उत्तरे मधुसूदनः ॥

---

१. वाचस्पत्ये विष्णुलक्षणप्रदर्शनावसरे 'अरि चक्रं इन्दुश्शङ्ख' इति विवरणं कृतम् ।

ईशाने स्थापयेद्विष्णुमाग्नेय्यां तु जनार्दनम् ।
नैर्ऋत्ये पद्मनाभं च वायव्ये माधवं तथा ॥

केशवो मध्यतस्स्थाप्यो वासुदेवोऽथवा बुधैः ।
संकर्षणो वा प्रद्युम्नोऽनिरुद्धो वा यथाविधि ॥

दशावतारसंयुक्तस्स्थाप्यो जलशायोऽथवा ।
अग्रतस्सूकरस्स्थाप्यस्सर्वदेवमयश्शुभः ॥

विष्णोः प्रतीहाराः ।

प्रतीहारांस्ततो वक्ष्ये दिशां चतसृणां क्रमात् ।
वामनाकाररूपास्ते कर्तव्यास्सर्वतश्शुभाः ॥

तर्जनीं शङ्खचक्रे च चण्डो दण्डं दधत्क्रमात् ।
वामे स्थाप्यः प्रचण्डोऽस्त्रापसव्ये दक्षिणे शुभः ॥

पद्मं खड्गं खेटकं च करैर्बिभ्रद्गदां जयः ।
विलोमे पद्मगदयोर्विजयस्तौ क्रमान्न्यसेत् ॥

तर्जनीं बाणचापं च गदां धाता तु सृष्टनः (!) ।
गदापसव्ये तैरस्त्रैर्विधाता वामदक्षयोः ॥

तर्जनीं कमलं शङ्खं गदां भद्रः क्रमाद्दधत् ।
शङ्खापसव्ययोगेन सुभद्रस्तौ क्रमान्न्यसेत् ॥

(रूपमण्डने ॥)

गरुडः ।

ताक्ष्यों मरकतप्रख्यः कौशिकाकारनासिकः ।
चतुर्भुजस्तु कर्तव्यो वृत्तनेत्रमुखस्तथा ॥

गृध्रोरुजानुचरणः पक्षद्वयविभूषितः ।
प्रभासंस्थानसौवर्णकलापेन विराजितः ॥

छत्रं तु पूर्णकुम्भं च करयोस्तस्य कारयेत् ।
करद्वयं तु कर्तव्यं तथा विरचिताञ्जलि ॥

यदास्य भगवान्पृष्ठे छत्रकुम्भधरौ करौ ।
न कर्तव्यौ तु कर्तव्यौ देवपादधरौ शुभौ ॥

किंचिल्लम्बोदरः कार्यस्सर्वाभरणभूषितः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ मूर्ध्ना च फणिमण्डितः ॥

स्थूलजङ्घो नरग्रीवस्तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥

(श्रीतत्त्वनिधौ ॥)

आजानूत्तप्तहेमप्रभमथ [च*] हिमप्रख्यमानाभि साक्षा-
दाकण्ठात्कुङ्कुमाभं भ्रमरकुलसमश्यामलं मूर्ध्नि शान्तम् ।

व्याप्तब्रह्माण्डगर्भं द्विभुजमभयदं पिङ्गनेत्रोग्रतारं
  तार्क्ष्यं नीलाभ्रनासद्युतिविविधमहापक्षलक्ष्यं नमामि ॥

पालादेवो[1] गरुत्मानमृतघटगदाशङ्खचक्रासिनागा-
  न्बिभ्राणः कृष्णपादो निजकरकमलैरष्टभिस्स्वर्णवर्णः ।
पापघ्नैः पक्षपातैरखिलविषहरैराश्रितार्तिप्रमृष्टः
  श्रीमान्वा पन्नगारिस्सकलविषभयाद्रत्नजालोज्ज्वलाङ्गः ॥

(शिल्परत्ने ॥)

---

1. 'पावादेवो' इति स्यात् ।

आयुधपुरुषाः ।

आयुधपुरुषाः ।

आयुधपुरुषाः ।

दशायुधप्रतिष्ठां तु वक्ष्ये लक्षणपूर्वकम् ।
वज्रं शक्ति[1] च दण्डं च खड्गं पाशं तथाङ्कुशम् ॥

गदा त्रिशूलं पद्मं च चक्रं चेति दशायुधम् ।
एकवक्त्रं द्विनेत्रं च करण्डमकुटान्वितम् ॥

कृताञ्जलिपुटोपेत द्विबाहुं सर्वलक्षणम् ।
प्रतिमालक्षणप्रोक्तमानेनैव समाचरेत् ॥

जाये शक्तिगदे ज्ञेये चक्रपद्मे नपुंसके ।
शेषाः पुमांसो विज्ञेयास्त्वष्टतालविनिर्मिताः ॥

स्वमूर्त्यायुधसंयुक्तास्स्वक्रिया[2]देकतालत ।
तालाष्टांशविवृद्ध्या तु चतुस्तालावसानकम् ॥

कल्पयेदायुधं विद्वानस्त्रवर्गोक्तमार्गतः ।
तेषां मूर्ध्न्यायुधं कार्यमथवा मकुटोपरि ॥

---

१. शक्तिश्चेति भवितव्यम् । २. स्वकीयादिति भवितव्यम् ।

हस्तयोरन्तरे चापि वामेतरकरेऽपि वा ।
परित्यज्याङ्कुशं यद्वा तत्स्थाने कल्पयेद्ध्वजम् ॥

(उत्तरकामिकागमे अष्टषष्टितमपटले ॥)

शक्तिस्तु योषिदाकारा लोहिताङ्गी वृकाश्रिता ।
दण्डोऽपि पुरुषः कृष्णो घोरो लोहितलोचनः ॥

खड्गश्च पुरुषश्श्यामशरीरः क्रुद्धलोचनः ।
पाशस्सप्तफणस्सर्पपुरुषः पुच्छसंयुतः ॥

ध्वजस्तु पुरुषः पीतो व्यावृतास्यो महाबलः ।
गदा पीतप्रभा कन्या सुपीनजघनस्थला ॥

त्रिशूलं पुरुषो दिव्यस्सुभ्रूश्श्यामकलेबरः ।
शङ्खोऽपि पुरुषो दिव्यश्शुक्लाङ्गश्शुभलोचन ॥

हेतिर्बहुनिधी(?) सा स्त्री भिन्दिश्श्यामतनुः पुमान् ।
शरस्स्यात्पुरुषो दिव्यो रक्ताङ्गो दिव्यलोचनः ॥

धनुस्स्त्री पद्मरक्ताभा मूर्ध्नि पूरितचापभृत् ।
एवमस्त्राणि पूतानि जानीयात्परमेश्वरे ॥

उक्तानां चैव सर्वेषां मूर्ध्नि स्वायुधलाञ्छनम् ।
भुजौ द्वौ तु प्रकर्तव्यौ स्कन्दलग्नौ[1] सदा बुधैः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

---

[1]. स्कन्धलग्नाविति भवितव्यम् ।

वज्रं शक्ति[1] च दण्डं च खड्गं पाशं तथाङ्कुशम् ।
गदा त्रिशूलं चक्रं च पद्मं चेति दशायुधम् ॥
द्विभुजाश्च द्विनेत्राश्च सर्वाभरणसंयुताः ।
कृताञ्जलिपुटोपेताः करण्डमकुटान्विताः ॥
तत्तद्वक्त्रप्रमाणेन अस्त्रमूर्तिसमन्विताः ।
नानावर्णसमायुक्तं नीलजीमूतवर्णकम् ॥
नीलकं पद्मरागं च तुषारं चेन्द्रनीलकम् ।
शारदाभ्रं च रक्तं च वज्रादीनां तु वर्णकम् ॥
जाया[2] शक्तिगदा विद्यात्पाशपद्मे नपुंसके ।
शेषाः पुमानिति ख्याताः कीर्तितास्त्वस्त्रमूर्तयः ॥

(पूर्वकारणागमे चतुर्दशपटले ॥)

सुदर्शनपुरुषः ।

चक्रं शङ्खं च चापं परशुमसिमिषुं शूलपाशाङ्कुशाग्निं
बिभ्राणं खड्गखेटं हलमुसलगदाकुन्तमत्युग्रदंष्ट्रम् ।
ज्वालाकेशं त्रिनेत्रं कनकमयलसद्गात्रमत्युग्ररूपं
वन्दे षट्कोणसंस्थं सकलरिपुजनप्राणसंहारचक्रम् ॥

(शिल्परत्ने ॥)

---

१. शक्तिश्चेति भवितव्यम् । २. जाये शक्तिगदे इति भवितव्यम् ।

ज्योतिर्भृद्भालमौलिस्त्रिनयनवदनष्षोडशोत्तुङ्गबाहुः
प्रत्यालीढेन तिष्ठन्प्रणवशशधराधारषट्कोणवर्ती ।
निस्सीमेन स्वभूम्ना निखिलमपि जगत्क्षेमवन्निर्मिमाणो
भूयात्सौदर्शनो वः प्रतिभटपरुषः पूरुषः पौरुषाय ॥ ७५ ॥

उग्रंपश्याक्षमुग्रभ्रुकुटि समकुटं कुण्डलि स्पष्टदंष्ट्रं
चण्डास्त्रैर्बाहुदण्डैर्लसदनलसमश्मश्रुमलक्ष्योरुकाण्डम् ।
प्रत्यालीढस्थपादं प्रथयतु भवतां पालनव्यग्रमग्रे
चक्रेशोऽकालकालेरितभटविकटाटोपलोपाय रूपम् ॥ ७९ ॥

चक्रं कुन्तं कृपाणं परशुहुतवहावङ्कुशं दण्डशक्ती
शङ्खं कोदण्डपाशौ हलमुसलगदा वज्रशूलांश्च हेतीन् ।
दोर्भिस्सव्यापसव्यैर्दधदतुलबलस्तम्भितारातिदर्पै-
र्व्यूहस्तेजोऽभिमानी नरकविजयिनो जृम्भतां सगदे वः ॥८०॥

(सुदर्शनशतकं ॥)

आदित्याः ।

आदित्याः ।

आदित्याः ।

द्विभुजाः पद्महस्ताश्च रक्तपद्मासने स्थिताः ।
रक्तमण्डलसंयुक्ताः करण्डमकुटान्विताः ॥

रक्ताम्बरधरास्सर्वे सर्वाभरणभूषिताः ।
छन्नवीरसमायुक्ता भास्करा द्वादशा इमे ॥

वैवस्वतो विवस्वांश्च मार्ताण्डो भास्करो रविः ।
लोकप्रकाशकश्चैव लोकसाक्षी त्रिविक्रमः ॥

आदित्यश्च तथा सूर्य्यः अंशुमांश्च दिवाकरः ।
एते वै द्वादशादित्याश्चोत्तरादिक्रमान्स्थिताः ॥

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशत्पटले ॥)

अर्यमा चेन्द्रवरुणौ पूषा विष्णुर्भगस्तथा ।
अजघन्यो जघन्यश्च मित्रो धाता इति स्मृताः ॥

विवस्वांश्चैव पर्जन्यस्त्वादित्या द्वादश स्मृताः ।
द्विभुजाः पद्महस्ताश्च रक्तपद्मासने स्थिताः ॥

रश्मिमण्डलसंयुक्तास्सुरक्ता लोकनायकाः ।

(सुप्रभेदागमे अष्टचत्वारिंशत्तमपटले ॥)

अदितेः पुत्रभावत्वादादित्यस्यति[१] चोच्यते ।
ईश्वरस्यार्धभागे तु जगच्चक्षुरिति[२] स्मृतः ॥

द्विभुजं पद्महस्तं तु रक्तवर्णं सुरूपकम् ।
करण्डमकुटोपेतं सर्वाभरणभूषितम् ॥

मकुटाद्द्विगुणं तारं प्रभामण्डलमध्यमम् ।
उषाश्च प्रत्युषोदेवी सव्यासव्ये तु संस्थिताः[३] ॥

अरुणं चाग्रतः कृत्वा पङ्कजं[४] तत्स्वरूपकम् ।
समाश्वरथमध्यस्थ भास्वर पापनाशनम् ॥

रक्तपद्मासनस्थं हि आसनं तत्र कल्पयेत् ।
पूर्वोक्तविधिना सर्वमादित्य परिकल्पयेत् ॥

(सुप्रभेदागमे एकोनपञ्चाशत्तमपटले ॥)

---

१. 'स्थिति' इति भवितव्यम् । २. 'जगच्चक्षु'रिति स्यात् ।
३. 'संस्थिते' इति भवितव्यम् । ४. 'पङ्कजादि'ति भवितव्यम् ।

रक्तवर्णो महातेजा द्विबाहुः पद्मभृद्रविः ।
सप्तभिस्तुरगैर्युक्ते सर्वरज्जुसमन्विते ॥

एकचक्रे रथे तिष्ठन्पादाक्रान्तसरोरुहः ।
माणिक्यकुण्डलोपेतः पद्मरागकिरीटकः ॥

रक्ताम्बरधरो रम्यस्सुव्यक्ताङ्गो मनोहरः ।
अनूरुसारथिः कार्यः प्रतिहारौ च पार्श्वयोः ॥

मण्डलपिङ्गलनामानौ[1] खड्गखेटकधारिणौ ।

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

नासाललाटजङ्घोरुगण्डवक्षांसि चोन्नतानि रवेः ।
कुर्यादुदीच्यवेषं गूढं पादादुरो यावत् ॥

बिभ्राणस्स्वकररुहे पाणिभ्यां पङ्कजे मुकुटधारी ।
कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारो वियद्गवृतः ॥

कमलोदरद्युतिमुखः कञ्चुकगुप्तस्स्मितप्रसन्नमुखः ।
रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्तुश्शुभकरोऽर्कः ॥

सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा ।
क्षेमसुभिक्षाय भवेत्त्रिचतुर्हस्तप्रमाणायाम् ॥

(बृहत्संहितायामष्टापञ्चाशत्तमाध्याये ॥)

---

१. पादेऽस्मिन्नधिकाक्षरसद्भावान्मत्स्यपुराणवचने च दण्डपिङ्गलाख्य पुरुषद्वयस्य सूर्यपार्श्ववर्तित्वकथनादत्रापि 'दण्डपिङ्गलनामानौ' इति भवितव्यम् ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि सूर्यभेदांस्तु ते जय ! ।
यावत्प्रकाशकस्सूर्यो[१] जायते मूर्तिभिर्यथा ॥

दक्षिणे पौष्करी माला करे वामे कमण्डलुः ।
पद्माभ्यां शोभितकरा सा धात्री प्रथमा स्मृता ॥

शूलं वामकरे चास्या दक्षिणे सोम एव च ।
मैत्री नाम त्रिनयना कुशेशयविभूषिता ॥

प्रथमे तु करे चक्रं तथा वामे च कौमुदी ।
मूर्तिरर्यमणी ज्ञेया सपद्मैः पाणिपल्लवैः ॥

अक्षमाला करे सव्ये चक्रं वामे प्रतिष्ठितम् ।
सा मूर्ती रौद्री ज्ञानाख्या प्रधाना पद्मभूषिता ॥

चक्रं तु दक्षिणे यस्या वामे पाशस्सुशोभनः ।
सा वारुणी भवेन्मूर्तिः पद्मव्यग्रकरद्वया ॥

कमण्डलुर्दक्षिणतो माला चाक्षमयी भवेत् ।
सा भवेत्सम्मता सूर्यमूर्तिः पद्मविभूषिता ॥

यस्या दक्षिणतश्शूलं वामहस्ते सुदर्शनः ।
भगमूर्तिस्समाख्याता पद्महस्ता शुभा जय ! ॥

अथ वामकरे माला त्रिशूलं दक्षिणे स्मृतम् ।
विवस्वन्मूर्तिरेषा स्यात्पद्मलाञ्छनलक्षिता ॥

१. 'जगत्प्रकाशक' इति स्यात् ।

पूषाख्यस्य भवेन्मूर्तिर्द्विभुजा पद्मलाञ्छिता ।
सर्वपापहरा ज्ञेया सर्वलक्षणलक्षिता ॥

दक्षिणे तु गदा यस्या वामे चैव सुदर्शनः ।
पद्मव्यग्रा तु सावित्री मूर्तिस्सर्वार्थसाधनी ॥

स्रुचं च दक्षिणे हस्ते वामे होमजकालिकाम् ।
मूर्तिस्त्वाष्ट्री भजेत्सा स्यात्पद्मरुद्धकरद्वया ॥

सुदर्शनकरा सव्ये पद्महस्ता तु वामतः ।
एषा स्याद् द्वादशी मूर्तिर्विष्णोरमिततेजसः ॥

धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणस्सूर्य एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्स्मृतः ॥

एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।

(विश्वकर्मशास्त्र ॥)

रविः कार्यश्शुभश्मश्रुः सिन्दूरारुणसुप्रभः ।
आपीच्य[१] वेषस्त्वाकारस्सर्वाभरणभूषितः ॥

चतुर्बाहुर्महातेजाः कवचेनाभिसंवृतः ।
कर्तव्या रशना चास्य पार्श्वयाङ्गेति संज्ञिताः ॥

१. बृहत्संहितायां सूर्यस्य उदीच्यवेषकथनात् अत्रापि 'उदीच्यवेष' इति स्यात् ।

रश्मयस्तस्य कर्तव्या वामदक्षिणहस्तयोः ।
ऊर्ध्वे स्रग्दामसंस्थाना सर्वपुष्पचिता शुभा ॥

स्वरूपरूपस्वाकारो दण्डः कार्योऽस्य वामतः ।
दक्षिणे पिङ्गले[1] भागे कर्तव्यश्चातिपिङ्गलः ॥

आपीच्यवेषौ कर्तव्यौ तावुभावपि यादव[2] ।
तयोर्मूर्ध्नि च विन्यस्तौ करौ कार्यौ विभावसोः ॥

लेखनीपत्रकं कार्यं पिङ्गलश्चातिपिङ्गलः ।
चर्मशूलधरो देवस्तथा यत्नाद्विधीयते ॥

सिंहो ध्वजश्च कर्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामतः ।
चत्वारश्चास्य कर्तव्यास्तनयास्तस्य पार्श्वयोः ॥

रेवन्तश्च यमश्चैव मनुद्वितयमेव च ।
ग्रहराजो रविः कार्यो ग्रहैः परिवारितः ॥

राज्ञी सवर्णा छाया च तथा देवी सुवर्चसा ।
चतस्रश्चास्य कर्तव्याः पत्न्यश्च रविपार्श्वयोः ॥

एकचक्रं च सप्ताश्वं षडश्रं वा रथोत्तमं ।
उपविष्टस्तु कर्तव्यो देवो ह्यरुणसारथिः ॥

(मत्स्यपुराणे ॥)

---

१ 'पिङ्गलो' इति भवितव्यम् । २. 'उदीच्यवेषौ' इति भवितव्यम् ।

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भदलद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजश्च सदागतिः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

एकचक्रससप्ताश्वससारथिमहारथम् ।
कृत्वा तु स्थापयेत्सूर्यं पुरुषाकृतिरूपिणम् ॥

तदर्धे वामतश्श्यामं नारीरूपसमन्वितम् ।
कृत्वा तु स्थापयेत्सम्यक्सर्वाभरणभूषितम् ॥

आकुञ्चितसुकेशास्तु[१] प्रभामण्डलसंयुतम् ।
मकुटं वा विधातव्यमन्यत्सर्वं सुमण्डलम् ॥

हस्तद्वयलसत्पद्मं कञ्चुकाञ्चितविग्रहम् ।
एकवक्त्रं द्विदोर्दण्डं स्कन्धे मक्तकराम्बुजम् ॥

रथोपेतं विना वाथ केवलं पद्मसंस्थितम् ।
पादौ सखेटकौ[२] तस्य स्थिर पद्मासने स्थितम् ॥

जातिहिङ्गुल्यवर्णस्था (?) संस्थाप्या[३] सूर्यमण्डलम् ।
वैकर्तनो विवस्वांश्च मार्ताण्डो भास्करो रविः ॥

लोकप्रकाशकश्चैव लोकसाक्षी त्रिविक्रमः ।
आदित्यश्च तथा सूर्यः अंशुमांश्च दिवाकरः ॥

---

१. 'सुकेशं त्वि' ति भवितव्यम् । २. 'सकटका' विति भवितव्यम् ।
३. 'संस्थाप्य' मिति भवितव्यम् ।

एते वै द्वादशादित्या एवमाकृतिरुच्यते ।
द्विभुजाश्च द्विनेत्राश्च पद्मस्थाः पद्महस्तकाः ॥

रक्ताम्बरसुवर्णाश्च प्रभामण्डलमण्डिताः ।
उपवीतसमायुक्तास्सर्वाभरणभूषिताः ॥

आदित्याकृतिरेवं तु चन्द्राकृतिरथोच्यते ।

(पूर्वकारणागमे त्रयोदशपटले ॥)

सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वाभरणभूषितम् ।
द्विभुजं चैकवक्त्रं च श्वेतपङ्कजधृक्करम् ॥

वर्तुलं तेजसो बिम्बं, मध्यस्थं रक्तवाससम् ।
आदित्यस्य त्विदं रूपं कुर्यात्पापप्रणाशनम् ॥

(रूपमण्डने ॥)

सप्ताश्वे चैकचक्रे रथे सूर्यो द्विपद्मधृक् ।
मषीभाजनलेखन्यौ बिभ्रत्कुण्डी[1] तु दक्षिणे ॥

वामे तु पिङ्गलो द्वारि दण्डभृत्स रवेर्गणः ।
बालव्यजनधारिण्यौ पार्श्वे राज्ञी च निष्प्रभा[2] ॥

अथवाश्वसमारूढः कार्य एकस्तु भास्करः ।
....

वरुणस्सूर्यनामा च सहस्रांशुस्तथा परः ॥

---

१. मत्स्यपुराणवचनानुसारेण 'दण्डी' इति वा रूपमण्डनानुरोधेन 'कुण्डी' इति वा भवितव्यम् । २. 'निक्षुभे' ति स्यात् ।

धाता तपनसंज्ञश्च सविताथ गभस्तिमान् ।
रविश्चैवाथ पर्जन्यस्त्वष्टा मित्रोऽथ विष्णुकः ॥

मेषादिराशिसंस्थाश्च मार्गादिकार्तिकान्तगाः ।
कृष्णो रक्तो मनाग्रक्तः पीतः पाण्डुरकस्सितः ॥

कपिलः पीतवर्णश्च शुकाभो धवलस्तथा ।
धूम्रो नीलः क्रमाद्वर्णाश्शक्तयः केसराग्रगाः ॥

इडा सुषुम्ना विश्वार्चिरिन्दुसंज्ञा प्रमर्दिनी ।
प्रहर्षणी महाकाली कपिला च प्रबोधनी ॥

नीलाम्बरा घनान्ता च अमृताख्या च शक्तयः ।

(अग्निपु० ५१ अ० ॥)

आदित्यपरिवाराः ।

श्वेतस्सोमः कुजो रक्तो बुधः पीतो गुरुस्तथा ।
शुक्रश्श्वेतश्शनिः कृष्णो राहुर्धूम्रास्तु केतवः ॥

पद्महस्तो भवेत्सोमः कुजे दण्डः कमण्डलुः ।
योगासनो बुधो देवो गुरौ चाक्षकमण्डलू ॥

अक्षः कमण्डलुश्शुक्रे शनौ दण्डकमण्डलू ।
अर्धकायास्थितो राहुः केतुः करपुटाकृतिः ॥

सप्ताश्वरथ आदित्यश्चन्द्रो दशहयस्स्थितः ।
मङ्गलो मेषमारूढो बुधस्सर्पासनस्थितः ॥

हंसारूढं गुरुं विद्यान्नेकारूढं च भार्गवम् ।
शनिं महिषमारूढं राहुं कुण्डस्य मध्यगम् ॥
सर्पपुच्छाकृतिं केतुं शनिं दंष्ट्राकरालितम् ।
ग्रहाः किरीटिनः कार्या रत्नकुण्डलशोभिताः ॥
सूर्यस्यायतने स्थाप्या वह्निकोणादितः क्रमात् ।
कुजो जीवस्तमश्शुक्रः केतवो ज्ञश्शनिश्शशी ॥

(रूपमण्डने ॥)

तेजश्चण्डो महावक्त्रो द्विभुजः पद्मखड्गभृत् ।
कुण्डिकाजप्यमालीन्दुः कुजश्शक्त्यक्षमालिकः ॥
बुधश्चापाक्षपाणिस्स्याज्जीवः कुण्ड्यक्षमालिकः ।
शुक्रः कुण्ड्यक्षमाली स्यात्किङ्किणीसूत्रवाञ्छनिः ॥
अर्धचन्द्रधरो राहुः केतुः खड्गी च दीपभृत् ।

(अग्निपु० ५१ अ० ॥)

सोमः ।

सोमस्सिंहासनासीनः कुन्दशङ्खसमद्युतिः ।
प्रभामण्डलसंयुक्तो द्विभुजस्सौम्यवक्त्रकः ॥
आसीनो वा स्थितो वापि कुमुदोज्वलकं करः ।
हेमयज्ञोपवीताढ्यस्सर्वाभरणभूषितः ॥

शुक्लवस्त्रधरश्शान्तस्सर्वपुष्पैरलङ्कृतः ।
सोम एवं समाख्यातः क्षेत्रपालस्तथोच्यते ॥

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशपटले ॥)

चन्द्रश्चित्रे विधातव्यश्श्वेताम्बरसमावृतः ।
दशश्वेताश्वसंयुक्तमारूढं स्यन्दनं शुभम् ॥

द्विभुजं दक्षिणे पाणौ गदां बिभ्रत्पृथूदरीम् ।
वामस्तु वरदो हस्तश्शशाङ्कस्य निरुच्यते ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

चन्द्रश्श्वेतवपुः कार्यश्श्वेताम्बरधरः प्रभुः ।
चतुर्बाहुर्महातेजास्सर्वाभरणभूषितः ॥

कुमुदौ च सितौ कार्यौ तस्य देवस्य हस्तयोः ।
कान्तिर्मूर्तिमती कार्या तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे ॥

वामे शोभा तथा कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
चिह्नं तथास्य सिंहाङ्कं वामपार्श्वेऽङ्कवद्भवेत् ॥

दशाश्वे च रथे कार्यो द्विचक्रे वरसारथौ ।

(मत्स्यपुराणे ॥)

श्वेतश्श्वेताम्बरधरश्श्वेताश्वश्श्वेतभूषणः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदश्शशी ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

चित्रसिंहासनासीनः कुन्दस्फटिकसन्निभः ।
प्रभामण्डलसंयुक्तो द्विबाहुश्च द्विनेत्रकः ॥

आसीनो वा स्थितो वापि कुमुदप्रज्वलत्करः ।
तस्य दक्षिणभागे तु रोहिणी द्विभुजान्विता ॥

सस्याङ्कुरनिभाङ्गा स्याद्राजीवसमलोचना ।
चन्द्राकृतिस्समाख्याता स्कन्दस्याकृतिरुच्यते ॥

(पूर्वकारणागमे त्रयोदशपटले ॥)

भौमः ।

धरापुत्रस्य वक्ष्यामि लक्षणं चित्रकर्मणि ।
चतुर्भुजो मेषगमश्चाङ्गारकसमद्युतिः ॥

दक्षिणे तद्वरं हस्तं वरदं परिकल्पयेत् ।
ऊर्ध्वं शक्तिसमायुक्तं वामो शूलगदाधरौ ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

भौमोऽग्नितुल्यः कर्तव्यस्त्वष्टाश्वे काञ्चने रथे ।

(मत्स्यपुराणे ॥)

रक्तमाल्याम्बरधरश्शक्तिशूलगदाधरः ।
चतुर्भुजो मेषगमो वरदस्स्याद्धरासुतः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

बुधः ।

सिंहारूढं संप्रवक्ष्ये कर्णिकारसमप्रभम् ।
पीतमाल्याम्बरधरं स्वर्णभूषाविभूषितम् ॥
वरदं खड्गसंयुक्तं खेटकेन समन्वितम् ।
गदया च समायुक्तं बिभ्राणं दोश्चतुष्टयम् ॥
एवं लिखेच्चन्द्रसूनुं बुधं ग्रहपतिं शुभम् ।

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

विष्णुतुल्यो बुधः कार्यो भौमतुल्ये तथा रथे ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

देवगुरुशुक्रौ ।

ततो देवगुरुर्लेख्यश्शुक्रश्च भृगुनन्दनः ।
चतुर्भिर्बाहुभिर्युक्तश्चित्रकर्मविशारदैः ॥
वरदौ साक्षसूत्रौ च कमण्डलुधरौ तथा ।
दण्डिनौ च तथा बाहौ बिभ्राणौ [परि*]कल्पयेत् ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

तप्तजाम्बूनदाकारो द्विभुजश्च बृहस्पतिः ।
पुस्तकं चाक्षमालां च करयोस्तस्य कारयेत् ॥
सर्वाभरणयुक्तश्च तथा पीताम्बरो गुरुः ।
अष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे दृष्टिमनोरमे ॥

शुक्रश्श्वेतवपुः कार्यश्श्वेताम्बरधरस्तथा ।
द्वौ करौ कथितौ तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ ॥
दशाश्वे वा रथे कार्यो राजते भृगुनन्दनः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

शनैश्चरः ।

शनैश्चरः कृष्णवर्णो द्विभुजस्मितवाससा ।
करण्डमकुटोपेतस्सर्वाभरणभूषणः ॥
दण्डं दक्षिणहस्ते तु वरदं वाममुच्यते ।
स्थानकं पद्मपीठे तु शुक्लवस्त्रधरश्शुचिः ॥
ईशपङ्क्तिरिव स्थाने ईशदृम्बतनुस्स्मृतः ।

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशत्पटले ॥)

कृष्णवासास्तथा कृष्णश्शनिः कार्योऽसितानन: ।
दण्डाक्षमालासंयुक्तः करद्वितयभूषणः ॥
कार्ष्णायसे रथे कार्यस्तथैवाष्टतुरङ्गमे ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

राहुः ।

सिंहासनगतं राहुं करालवदनं लिखेत् ।
वरदं खड्गसंयुक्तं खेटशूलधरं क्रमात् ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

रौप्ये रथे तथाष्टाश्वे राहुः कार्यो विचक्षणैः ।
कम्बलं पुस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम् ॥
करमेकं तु कुर्याच्च शस्यशून्यं[1] तु दक्षिणम् ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

केतवः ।

धूम्रा द्विबाहवस्सर्वे वरदाश्च गदाधराः ।
गृध्रपृष्ठसमारूढा लेखनीयास्तु केतवः ॥
गृध्राः किरीटिनः कार्या नवतालप्रमाणकाः ।
रक्तकुण्डलकेयूरहाराभरणभूषिताः ॥

(शिल्परत्ने पञ्चविंशाध्याये ॥)

भौमवच्च तथा रूपं केतोः कार्यं विजानता ।
केवलं चास्य कर्तव्या दश राजंस्तुरङ्गमाः ॥

(विश्वकर्मशास्त्रे ॥)

आदित्यप्रतीहाराः ।

तर्जन्यंशुनाम्रचूडदण्डैर्दण्डी तु वामतः ।
तर्जनीशक्तिकिरणदण्डैस्स्यात्पिङ्गलः परः ॥
द्वे तर्जन्यौ वज्रदण्डावानन्दो वामगो दधत् ।
तर्जनीदण्डापसव्ये विचित्रो दक्षिणे स्थितः ॥

---

1. 'शस्त्रशून्य' मिति स्यात् ।

द्वे तर्जन्यौ पद्मदण्डौ चित्रो धत्ते स वामतः ।
तर्जनीदण्डापसव्ये विचित्रो दक्षिणे स्थितः ॥

तर्जन्यौ किरणं दण्डं किरणाक्षस्तु धारयेत् ।
तर्जनीदण्डापसव्ये प्रतीहारस्सुलोचनः ॥

चतुर्द्वारेषु संस्थाप्या दिशास्वेते प्रदक्षिणम् ।

(रूपमण्डने ॥)

भूयस्तव प्रवक्ष्यामि दण्डनायकपिङ्गलौ ।
राज्ञस्तौषादयश्चान्ये दिग्देवा दण्डिना सह ॥

मया सह समागम्य पुरा देवैर्विचारितम् ।
एष कारुणिकस्सूर्यो युध्यते दानवैस्सह ॥

ते तु लब्धवरा भूत्वा अमात्याद्या ह्यभीक्ष्णशः ।
आदित्य मन्यमानास्ते नयन्ति हन्तुमुद्यताः ॥

तस्मात्तेषां विघातार्थं प्रवराश्च भवामहे ।
अस्माभिः प्रतिरुद्धास्ते न द्रक्ष्यन्ति दिवाकरम् ॥

संमन्त्र्यैव ततस्स्कन्दो वामपार्श्वे रवेस्स्थितः ।
दण्डनायकसंज्ञस्तु सर्वलोकस्य स प्रभुः ॥

उक्तश्च स तदार्केण त्व प्रजादण्डनायकः ।
दण्डनीतिकरो यस्मात्तस्मात्त्वं दण्डनायकः ॥

लिखते यः प्रजानां च सुकृतं यच्च दुष्कृतम् ।
अग्निर्दक्षिणपार्श्वे तु पिङ्गलत्वात्स पिङ्गलः ॥

अश्विनौ वापि सूर्यस्य पार्श्वयोरुभयोस्स्थितौ ।
अश्वरूपात्समुत्पन्नौ तेन तावश्विनौ सुरौ ॥
द्वारपालौ स्मृतौ तस्य राज्ञः श्रेष्ठौ[1] महाबलौ ।
कार्तिकेयस्स्मृतो राज्ञः श्रेष्ठश्चापि[2] हरस्स्मृतः ॥
राजृदीप्तौ स्मृतो धातुर्नकारस्तस्य प्रत्ययः ।
सुरसेनापतित्वेन स यस्माद्दीप्यते सदा ॥
तस्मात्स कार्तिकेयस्तु नाम्ना राज्ञ इति स्मृतः ।
स्रुगतौ च स्मृतो धातुर्यस्य स प्रत्ययस्स्मृतः ॥
गच्छतीति रह[3]स्तस्मात्पर्यायात्स्रौष उच्यते ।
प्रथमं यद्भवेद्द्वारं धर्मार्थाभ्यां समाश्रितम् ॥
तत्रैतौ संस्थितौ देवौ लोकपूज्यौ द्विजोत्तमाः ! ।
द्वितीयायां तु कक्ष्यायामप्रधृष्टौ व्यवस्थितौ ॥
पक्षिप्रेताधिपौ नाम्ना स्मृतौ कल्माषपक्षिणौ ।
वर्णस्य शबलत्वाच्च यमः कल्माष उच्यते ॥
पक्षावस्येति यः पक्षी गरुडः परिकीर्तितः ।
स्थितो दक्षिणतस्तस्य दण्डहस्तसमन्वितः ॥

---

१. उपरितननिर्वचनानुसारेण 'राज्ञस्रौषा'विति भवितव्यम् । २. 'स्रौषश्चापी'ति भवितव्यम् । ३. 'हरस्स्मृत' इति पूर्ववचनानुसारेण 'हर' इति भवितव्यम् ।

उत्तरेण स्थितोऽर्कस्य कुबेरश्च विनायकः ।
कुबेरो धनदो ज्ञेयो हस्तिरूपो विनायकः ॥

कुत्सया कुप्यता शप्तं कुशरीरमजायत ।
कुबेरः कुशरीरत्वात्स नाम्ना धनदस्स्मृतः ॥

नायकस्सर्वसत्वानां तेन नायक उच्यते ।
विविधं नयते यस्मात्स तु तस्माद्विनायकः ॥

रेवतश्चैव दिण्डिश्च तौ रवेः पूर्वतस्स्थितौ ।
ततो दिण्डिस्स्मृतो रुद्रो रेवतस्तनयो रवेः ॥

प्लुतं गच्छत्यसौ यस्मात्सर्वलोकनमस्कृतः ।
रेवृप्लवगतौ धातूरेवतस्तेन स स्मृतः ॥

डिङ्गतावस्य वै धातोर्दिण्डिशब्दो निपात्यते ।
डयतेऽसौ सदा दिण्डी तेन दिण्डी प्रकीर्तितः ॥

इत्येते प्रवराः प्रोक्ता धात्वर्था नैगमैश्शुभैः ।
एषां संक्षेपतो भूयस्संख्यां वो निगदामि वै ॥

अश्विनौ तौ ततो ज्ञेयौ दण्डनायकपिङ्गलौ ।
तौ सूर्यद्वारपौ ज्ञेयौ राज्ञस्रौषौ ततस्स्मृतौ ॥

रेवतश्चैव दिण्डिश्च इत्येते प्रवरा मया ।
अष्टादश समाख्यातास्संक्षेपात्संख्यया मया ॥

(भविष्यपुराणे ब्रा० प० १२४ अ० ॥)

देव्यः ।

देव्यः ।

देवी ।

देव्यास्संस्थापनं वक्ष्ये तल्लक्षणपुरस्सरम् ।
शिलादिद्रव्यमापाद्य तैः कुर्यात्प्रतिमां ततः ॥

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च सुप्रसन्नैकवक्त्रका ।
दुकूलवसना देवी करण्डमकुटान्विता ॥

वरदाभयसंयुक्ता पाशाङ्कुशकरान्विता ।
द्विभुजा वा द्विनेत्रा वा प्रलम्बितकरान्विता ॥

पद्महस्तातिशान्ता च सा देवी कनकप्रभा ।
शुकोत्पलकरा वापि शूलपाशकरापि वा ॥

यथेष्टास्त्रापि वा शङ्खचक्रहस्ता तु षड्भुजा ।
दंष्ट्राकरालवदना पञ्चास्या दशदोर्युता ॥

देवोक्तास्त्रासना वापि देवालिङ्गनतत्परा ।
देवोरुसंस्थिता वापि स्थानकासनसंयुता ॥

प्रलम्बवामपादा वा लम्बितापरपादका ।
देवेन सहिता वापि केवला या प्रकीर्तिता ॥

श्यामा श्वेताथवा रक्ता साधकेच्छानुरूपतः ।
ऋज्वाकारयुता वापि द्विभङ्गिसहिताथवा ॥

एवं देवी प्रकर्तव्या तस्यास्संज्ञा द्विधा मता ।
मनोन्मनीति गौरीति लक्ष्यभेदं नु नानयोः ॥

मूर्तिस्सादाशिवी यत्र कल्प्यते तत्र कल्पिता ।
तदा मनोन्मनीसञ्ज्ञां लभते विप्रसत्तमाः ! ॥

नृत्तमूर्त्यादिभेदेषु गौर्याद्याख्यां समश्नुते ।

(उत्तरकामिकागमे चतुश्चत्वारिंशत्तमपटले ॥)

द्विभुजां श्यामवर्णां तु सर्वाभरणभूषिताम् ।
दक्षिणे चोत्पलं ग्राह्यं वामहस्तं प्रसारयेत् ॥

किरीटं वा करण्डाढ्यं तुङ्गपीनपयोधराम् ।
गौरीरूपमिदं विद्धि विष्णुरूपं ततश्शृणु ॥

(सुप्रभेदागमे चतुस्त्रिंशत्तमपटले ॥)

द्विभुजा च द्विनेत्रा च किञ्चित्प्रहसितानना ।
करण्डमकुटोपेता सर्वाभरणभूषिता ॥

दुकूलवसनोपेता सर्वावयवसुन्दरी ।
दक्षिणे कटकं हस्तं वामहस्तं प्रलम्बितम् ॥
पीनोरुः पीनगण्डा च पीनस्तनसमन्विता ।
द्विबाहुका द्विनेत्रा च श्यामाभा कमलेक्षणा ॥
दक्षिणे चोत्पलं हस्ते वामहस्तं प्रलम्बितम् ।
भवान्याकृतिरेवं स्याद्वागीश्याकृतिरुच्यते ॥

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

दुर्गा ।

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च सा स्याच्छ्यामनिभा वरा ।
सौम्या पीताम्बरोपेता पीनोरुजघनस्तना ॥
करण्डमकुटोपेता सर्वाभरणभूषिता ।
अभयं दक्षिणं हस्तं कटकं वामहस्तकम् ॥
परहस्ते तु सव्ये तु चक्रं वामे तु शङ्खभृक् ।
समपादस्थिता चैव पद्मपीठोपरिस्थिता ॥
नागेन्द्रेण स्तनं बध्वा रक्तकञ्चुकधारिणी ।
एवं दुर्गा समाख्याता विष्णुलक्षणमुच्यते ॥

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशपटले ॥)

आदिशक्तेस्समुद्भूता विष्णुप्राणानुजा शुभा ।
शङ्खचक्रधरा देवी धनुस्सायकधारिणी ॥

14

खड्गखेटकसंयुक्ता शूलपाशसमायुता ।
चतुर्भुजां वा कुर्वीत सर्वाभरणभूषिताम् ॥

श्यामवर्णां सुवदनां महिषस्य शिरस्स्थिताम् ।
सिंहारूढां च वा कुर्यात्पद्मासनसमागताम् ॥

(सुप्रभेदागमे षट्चत्वारिंशत्तमपटले ॥)

शक्तिं बाणं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणे ।
चन्द्रबिम्बमधो वामे खेटमूर्ध्वे कपालकम् ॥

शूलं चक्रं च बिभ्राणा सिंहारूढा च द्विभुजा ।
एषा देवी समुद्दिष्टा दुर्गा दुर्गापहारिणी ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

ललाटलोचनं तस्यास्तिलकं च शिखामणिः ।
शशिखण्डकिरीटं वा मकुटं मकरण्डकम् ॥

मनकक्कुण्डलं रत्नमण्डन कर्णमण्डनम् ।
कर्णावतंसकाकर्णचूलिकापालिकान्वितम् ॥

चतुर्भुजसमायुक्तामष्टाभिर्दोर्भिरन्विताम् ।
शूलं खड्गं शरं चक्रं दक्षिणेषु करेषु च ॥

पाशखेटकशार्ङ्गांश्च शङ्खं वामकरेषु च ।
चतुर्भुजे च वामे तु शङ्खं वरदहस्तकम् ॥

चक्रं चाभयहस्तं च दक्षिणे तु समायुता ।
द्विनेत्रा सौम्यवदना महिषस्य शिरस्स्थिता ॥
दुर्गायास्त्वाकृतिर्ह्येवं ब्रह्माण्याकृतिरुच्यते ।

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

दुर्गामूर्तित्रयम् ।

वरं त्रिशूलं खेटं च पानपात्रं च बिभ्रती ।
नीलकण्ठे तथा नाम[1] महालक्ष्मीसुखप्रदा ॥
वरं त्रिशूलं पद्मं च पानपात्रं करे तथा ।
क्षेमङ्करी तदा नाम क्षेमारोग्यप्रदायिनी ॥
कमण्डलुं च खड्गं च डमरुं पानपात्रकम् ।
हरसिद्धिस्तदा नाम सर्वेषां सिद्धिहेतवे ॥

(रूपमण्डने ॥)

रुद्रांशदुर्गा ।

रक्ताम्बरां श्यामलिनीं द्विनेत्रां किरीटरत्नाङ्कितहेमभूषाम् ।
सशूलखड्गां धृतशङ्खचक्रां मृगेन्द्रयानां रविचन्द्रभूषाम् ॥

(कारणागमे ॥)

---

१. 'नीलकण्ठी तदा नामे'ति स्यात् ।

वनदुर्गा ।

अरिशङ्खकृपाणखेटबाणान्सधनुश्शूलकतर्जनीं दधाना ।
मम सा महिषोत्तमाङ्गसंस्था नवदूर्वासदृशी श्रियेऽस्तु दुर्गा ॥

(आम्नाये ॥)

अग्निदुर्गा ।

विद्युद्दामसमप्रभां मृगपतिस्कन्धस्थितां भीषणां
कन्याभिः करवालखेटविलसद्धस्ताभिरासेविताम् ॥
हस्तैश्चक्रवरासिखेटविशिखांश्चापाङ्कुशौ तर्जनीं ।
बिभ्राणामनलात्मिकां शशिधरां दुर्गां त्रिनेत्रां भजे ॥

जयदुर्गा ।

कालाभ्राभां कटाक्षैररिकुलभयदां मौलिबद्धेन्दुरेखां
शङ्खं चक्रं कृपाणं त्रिशिखमपि करैरुद्वहन्तीं त्रिनेत्राम् ।
सिंहस्कन्धाधिरूढां त्रिभुवनमखिलं तेजसा पूरयन्तीं
ध्यायेद्दुर्गां जयाख्यां त्रिदशपरिवृतां सेवितां सिद्धिकामैः ॥

विन्ध्यवासिनी दुर्गा ।

सौवर्णाम्बुजमध्यगां त्रिनयनां सौदामिनीसन्निभां
शङ्खं चक्रवराभयानि दधतीमिन्दोः कलां बिभ्रतीम् ।
ग्रैवेयाङ्गदहारकुण्डलधरामाखण्डलाद्यैस्स्तुतां
ध्यायेद्विन्ध्यनिवासिनीं शशिमुखीं पार्श्वस्थपञ्चाननाम् ॥

रिपुमारिणी दुर्गा ।

तर्जनीं त्रिशिखं दोर्भ्यां धारयन्तीं भयङ्करीम् ।
रक्तां ध्यात्वा रवेर्बिम्बे प्रजपेदयुतं मनुम् ॥
मारयेदचिरादेव रिपून्बन्धुसमन्वितान् ।
(शारदातिलके ॥)

कात्यायनी ।

वक्ष्ये कात्यायनीं देवीं शिवनारायणान्विताम् ।
बाहुभिर्दशभिर्युक्तां जटामकुटमण्डिताम् ॥
लोचनत्रयसंयुक्तामर्धेन्दुकृतशेखराम् ।
अतसीपुष्पसंकाशामिन्दीवरदलेक्षणाम् ॥
पीनोन्नतकुचाम्भोजां तनुमध्येन शोभिताम् ।
त्रिभङ्गिस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे खड्गं शक्तिं चक्रधरं (?) तथा ।
अधिज्यं कार्मुकं वामे पाशमङ्कुशखेटकम् ॥
घण्टां च परशुं चापि धारयन्तीं समालिखेत् ।
अधस्तान्महिषं चास्याश्छिन्नग्रीवं समालिखेत् ॥
छिन्नस्थाने समुत्पन्नं खड्गखेटकधारिणम् ।
हृदि शूलेन निर्भिन्नं रुधिरारुणविग्रहम् ॥

प्रबद्धं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणेक्षणम् ।
नाभेरूर्ध्वं विनिष्क्रान्तं दानवं दारुणं लिखेत् ॥

दक्षिणं चरणं देव्यास्सिंहपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ।
उत्तुङ्गमञ्चितं वामं महिषस्योपरिस्थितम् ॥

(शिल्परत्नसंयोजिते कस्मिंश्चिद्ग्रन्थे ॥)

कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथा ।
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥

जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकृतलक्षणाम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

अतसीपुष्पसङ्काशां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदशनां तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गिस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दनीम् ॥

त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खड्गं चक्रं तथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं वामतो विनिबोधत ॥

खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च ।
घण्टां च परशुं चापि चामरं सन्निवेशयेत् ॥

अधस्तान्महिषं विद्याद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिकम् ॥

हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषणम् ।
रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्तारितेक्षणम् ॥

वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गया ॥

वमद्रुधिरवक्त्रं च देव्यास्सिंहं प्रदर्शयेत् ।

(मयदीपिकायाम् ॥)

कात्यायनीं ततो वक्ष्ये दशहस्तां महाभुजाम् ।
तेजःप्रतापदा नित्यं नृपाणां सुखबोधिनी ॥

त्रिभङ्गिस्थानसंस्थाना महिषासुरसूदनी ।
दक्षे त्रिशूलं खड्गं च चक्रं बाणं च शक्तिकाम् ॥

खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च ।
घण्टा च वामतो बिभ्यदल्यमूर्धजधृक्करी[1] ॥

अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम्[2] ॥

हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ।
रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारितेक्षणम् ॥

---

१. 'दध्यादल्यमूर्धजधृक्करा' इति स्यात् । २. 'पाणिक' मिति स्यात् ।

देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ।
किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥

(रूपमण्डने ॥)

चण्डिका ।

निगद्यते ह्यथो चण्डी हेमाभा सा सुरूपिणी ।
त्रिनेत्रा यौवनस्था च क्रुद्धा चोर्ध्वस्थिता मता ॥

कृशमध्या विशालाक्षी चारुपीनपयोधरा ।
एकवक्त्रा तु सुग्रीवा बाहुविंशतिसंयुता ॥

शूलासिशङ्खचक्राणि बाणशक्तिपवीनपि ।
अभयं डमरुं चैव छत्रिकां दक्षिणे करे ॥

ऊर्ध्वादिक्रमयोगेन बिभर्ती सा सदा शुभा ।
नागं पाशं तथा खेटं कुठाराङ्कुशकार्मुकम् ॥

घण्टाध्वजगदादर्शं मुद्गरं वाम एव च ।
तदधो महिषश्छिन्नमूर्धा पतितमस्तकः ॥

शस्त्रोद्यतकरस्तस्य स्तद्ग्रीवासंभवः पुमान् ।
शूलभिन्नो वमद्रक्तो रक्तभ्रूमूर्धजेक्षणः ॥

सिंहेन खाद्यमानश्च पाशबद्धो गले भृशम् ।
याम्याङ्घ्र्याक्रान्तसिंहा च सव्याङ्घ्र्याऽधोगासुरे ॥

चण्डी चोद्यतशस्त्रेयं चाशेषारिपुनाशिनी ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

चण्डिका श्वेतवर्णा सा शिवरूपा च सिंहगा[1] ।
जटिला वर्तुलत्र्यक्षा वरदा शूलधारिणी ॥

कर्त्रिकां बिभ्रती दक्षे पाशपात्राभयान्विता[2] ।

(नृसिंहप्रासादे ॥)

गोधासनाद्भवेद्गौरी लीलया (?) हंसवाहना ।
सिंहारूढा भवेद्दुर्गा मातरस्स्वस्ववाहनाः ॥

चण्डिका क्रूररूपा च पिङ्गकेशा कृशोदरी ।
रक्ताक्षी भग्ननेत्रा च निर्मांसा विकृतानना ॥

व्याघ्रचर्मपरीधाना भुजङ्गाभरणान्विता ।
कपालमालिनी कृष्णा शवारूढा भयावहा ॥

त्रिशूलं खेटकं खड्गं धनुः पाशाङ्कुशे शरः ।
कुगरो[3] दर्पणं घण्टा शङ्खश्चक्रं गदा पविः ॥

दण्डो मुद्गह[4] इत्येतैर्यथास्थानायुधैर्युता ।
बाहुषोडशसंयुक्ता चण्डमुण्डविघातिनी ॥

---

१. 'स्याच्छवारूढा च षड्भुजे' ति विष्णुधर्मोत्तरपाठः । २. 'वर्णिकां बिभ्रती दक्षे पानपात्राभयान्वितः' इति विष्णुधर्मोत्तरपाठः । ३. कुठार इति स्यात् । ४. मुद्गर इति स्यात् ।

चण्डिकाप्रतीहाराः ।

चण्डिकायाः प्रतीहारान्कथयिष्याम्यनुक्रमात् ।
वेतालः करटश्चैव पिङ्गाक्षो भृकुटिस्तथा ॥

धूम्रकः कङ्कटश्चैव रक्ताक्षश्च सुलोचनः ।
दंष्ट्राननविकटास्यास्सस्फुरद्दशनोद्भलाः ॥

बर्बरा कृष्णदेहाश्च रक्ताश्च सु महाबलाः ।
तर्जनी चैव खट्वाङ्गमूर्ध्वं डमरुदण्डकौ ॥

वेतालस्तु समाख्यातोऽपसव्ये करटः पुनः ।
अभयं खड्गखेटं च दण्डं पिङ्गललोचनः ॥

वामापसव्ययोगेन भवेद्भृकुटिनामकः ।
तर्जनी वज्राङ्कुशे च दण्डं धूम्रक ईरितः ॥

सव्यापसव्ययोगेद भवेत्कङ्कटनामकः ।
तर्जनी च त्रिशूलं च खट्वाङ्गं दण्ड एव च ॥

रक्ताक्षो नाममेदेन वामे दक्षे त्रिलोचनः(?) ।
दिग्द्वारपक्षयुग्मं च प्रशस्ता विघ्ननाशकाः ॥

(रूपमण्डने ॥)

नव दुर्गाः ।

नवस्थानान्विते स्थाने पूज्या दुर्गास्स्वमूर्तिन ।
आदौ मध्ये नवस्थादौ नवनस्वाक्षरैः क्रमात् ॥

अष्टादशभुजैका तु पीनवक्षोरुहोरुहा[1] ।
सर्वालङ्कारसंयुक्ता सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥

मूर्धजं खेटकं घण्टामादर्शं तर्जनीं धनुः ।
ध्वजं डमरुकं पाशं बिभ्रती वामपाणिभिः ॥

शक्तिमुद्गरशूलानि वज्रं शङ्खमथाङ्कुशम्[2] ।
शलाकां मार्गणं चक्रं दधाना दक्षिणैः करैः ॥

जयमिच्छद्भिरित्येताः पूजनीया महात्मभिः ।
शेषाष्षोडशहस्ताश्च शलाकां मार्गणं विना[3] ॥

रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥

नवमी चोग्रचण्डा च मध्यस्था वह्निसन्निभा ।
रोचनाभारुणा कृष्णा नीला शुक्ला च धूम्रिका ॥

पीता च पाण्डुरा ज्ञेया आलीढस्था हरिस्थिता[4] ।
महिषस्था सशस्त्रीका दैत्यमूर्धजमुष्टिका ॥

पद्माकृतिरथस्थाप्या इत्युक्तं स्कन्दयामले ।

(भविष्यत्पुराणे ॥)

---

१. 'वक्षोभुजोरुके'ति कारणागमपाठः । २. 'शङ्खमथाम्बुज' मिति कारणागमपाठः । ३. 'शरं डमरुकं विने'ति कारणागमपाठः । ४. 'हरिद्रुता' इति कारणागमपाठः ।

नन्दा ।

नन्दा भगवती देवी भारद्वाजाभिनन्दजा ।
वरपाशाङ्कुशाब्जानि बिभ्रती च चतुर्भुजा ॥

गौरवर्णा गजस्था वा खड्गखेटवराभया ।

भद्रकाली ।

अष्टादशभुजा कार्या भद्रकाली मनोहरा ।
आलीढस्थानसंस्था[1] च चतुर्सिंहे रथे स्थिता ॥

अक्षमाला त्रिशूलं च खड्गश्चन्द्रश्च यादव[2] ! ।
बाणचापे च कर्तव्ये शङ्खपद्मे तथैव च ॥

स्रुक्स्रुवौ च तथा कार्यौ तथोदककमण्डलुः[3] ।
दण्डशक्ती च कर्तव्ये कृष्णाजिनहुताशनौ ॥

हस्तानां भद्रकाल्यास्तु भवेच्छान्तिकरः करः[4] ।
एकश्चैव महाभाग ! रत्नपात्रधरो भवेत् ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

---

१. 'आलीढस्थानसंस्थाने'ति नृसिंहप्रासादपाठः । २. 'खड्गं चर्म च मर्वदे'ति नृसिंहप्रासादपाठः । ३. तथा दिव्यकमण्डलु' रिति नृसिंहप्रासाद-पाठः । ४. 'भवेच्छान्तिकरोऽपर' इति नृसिंहप्रासादपाठः ।

महाकाली ।

खड्गं चक्रगदेषुचापपरिघाञ्छूलं भुशुण्डीं शिरः
शङ्खं संदधतीं करैस्त्रिनयनां सर्वाङ्गभूषावृताम् ।
नीलाश्मद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महाकालिकां
यामस्तौत्स्वपिते हरौ कमलजो हन्तुं मधुं कैटभम् ॥

(चण्डीकल्पे ॥)

अष्टबाहुर्महाकाया कालमेघसमप्रभा ।
शङ्खचक्रगदाकुम्भमुसलाङ्कुशपाशयुक् ॥
वज्रं करे बिभ्रती सा महाकाली मुदेऽस्तु नः ।

(कारणागमे ॥)

सा भिन्नाञ्जनसङ्काशा दंष्ट्राङ्कितवरानना ।
विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा ॥
खड्गपात्रशिरःखेटैरलंकृतचतुर्भुजा ।
कबन्धहारं शिरसा बिभ्राणा हि शिरस्स्रजम् ॥

अम्बा ।

अम्बा कुमुदवर्णाभा पाशाब्जाभीतिपात्रिणी ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

अम्बिका ।

सिंहारूढाम्बिका त्र्यक्षा भूषिता दर्पणोद्वहा ।
(वामभुजे दर्पणोद्वहा दक्षिणे वरयुक्ता. यदुक्तम्—

दक्षिणे तु करे प्रोक्तो वरस्साधारणस्सदा ।)
खड्गखेटधरा द्वाभ्यां कर्तव्या च चतुर्भुजा ॥

(लक्षणसमुच्चये ॥)

मङ्गला ।

सिंहासनस्थिता देवी जटामकुटमण्डिता ।
शूलाक्षसूत्रधरा च वरदाभयचापभृक् ॥
दर्पणं शरखेटं च खड्गचन्द्रधरा शिवा ।
सुरूपा लक्षणोपेता सुस्तनी चारुहासिनी ॥
सर्वाभरणभूषाङ्गी सर्वशोभासमन्विता ।

(देवीपुराणे ॥)

सर्वमङ्गला ।

चतुर्बाहुः प्रकर्तव्या सिंहस्था सर्वमङ्गला ।
अक्षसूत्रं कजं दक्षे शूलकुण्डीधरोत्तरे ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

हेमाभां करुणाभिपूर्णनयनां माणिक्यभूषोज्वलां
द्वात्रिंशद्दलषोडशाष्टदलयुक्पद्मस्थितां सुस्मिताम् ।
भक्तानां धनदां वरं च दधतीं वामेन हस्तेन त-
द्दक्षेणाभयमातुलङ्गसुफलं श्रीमङ्गलां भावये ॥

(शरभतन्त्रे ॥)

कालरात्रिः ।

एकवेणी[1] जपाकर्णपूरा नग्ना खरस्थिता ।
लम्बोष्ठी[2] कर्णिकाकर्णी तैलाभ्यक्तशरीरिणी ॥
वामपादोल्लसल्लोहलताकण्टकभूषणा[3] ।
वर्धन्मूर्धध्वजा कृष्णा[4] कालरात्रिर्भयङ्करी ॥

ललिता ।

शङ्खमुग्धकरादर्शं बिभ्रती वामपार्श्वतः ।
याम्ये फलाञ्जनीहस्ता ललितोर्ध्वा सुभूषणा ॥

गौरी ।

गौरी कुमारिकारूपा ध्यायमाना महेश्वरैः ।
वरदाभयहस्ता सा द्विभुजा श्रेयसे सदा ॥
अक्षसूत्राभये पद्मं तस्याधश्च कमण्डलुः ।
गौर्या मूर्तिश्चतुर्बाहुः कर्तव्या कमलासना ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

---

१ 'एकवेणी' ति विष्णुधर्मोत्तरपाठः । २. 'लम्बोष्ठी' ति विष्णुधर्मोत्तरपाठः । ३. 'वामपादोल्लसल्लोहकनकण्टकभूषणे' ति विष्णुधर्मोत्तरपाठः । ४. 'वर्धयन्मूर्धजा कृष्टे' ति विष्णुधर्मोत्तरपाठः ।

गौर्या मूर्तयः ।

अथ गौर्याः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं मूर्तिनिर्णयम् ।
चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च सर्वाभरणभूषिता ॥

अक्षसूत्राम्बुजे धत्ते दर्पणं च कमण्डलुम् ।
उमानाम्नी भवेन्मूर्तिर्वन्दिता त्रिदशैरपि ॥

अक्षसूत्रं शिवं देवं गणाध्यक्षं कमण्डलुम् ।
पञ्चद्वयेऽग्निकुण्डे च मूर्तिस्सा पार्वती स्मृता ॥

अक्षसूत्रं तथा पद्ममभयं च वरं तथा ।
गोधासनाश्रिता मूर्तिर्गृहे पूज्या श्रिये सदा ॥

कमण्डल्वक्षसूत्रं च बिभ्राणा वज्रमङ्कुशम् ।
गजासनस्थिता रम्भा कर्तव्या सर्वकामदा ॥

शूलाक्षसूत्रदण्डांश्च बिभ्राणा श्वेतचामरम् ।
तोतला कथिता चेयं सर्वपापप्रणाशिनी ॥

नागपाशाङ्कुशौ चैवाभयद वरद करम् ।
त्रिपुरा नाम सपूज्या वन्दिता त्रिदशैरपि ॥

(रूपमण्डने ॥)

गौर्यायतनम् ।

वामे सिद्धिः श्रिया (?) याम्ये सावित्री चैव पश्चिमे ।
पृष्ठकर्णद्वये कार्या भगवती सरस्वती ॥

ईशाने तु गणेशस्स्यात्कुमारश्चाग्निकोणके ।
मध्ये गौरी प्रतिष्ठाप्या सर्वाभरणभूषिता ॥

गौर्या अष्टौ द्वारपालिकाः ।

अभयाङ्कुशपाशदण्डैर्जया चैव तु पूर्वतः ।
सव्यापसव्ययोगेन विजया नाम सा भवेत् ॥

अभयाम्बुजपाशदण्डैरजिता चापराजिता ।
अभयवज्राङ्कुशदण्डैर्विभक्ता मङ्गलापि च ॥

अभयशङ्खपद्मदण्डैर्मोहिनी स्तम्भिनी तथा ।
जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ॥

विभक्ता मङ्गला चैव मोहिनी स्तम्भिनी तथा ।
गौर्या आयतने सृष्टा अष्टौ स्युर्द्वारपालिकाः ॥

(रूपमण्डने ॥)

भूतमाता ।

श्यामवर्णा विशालाक्षी क्षीरारुणनिभानना ।
द्विभुजा बिभ्रती लिङ्गं चर्म शस्त्रं तु दक्षिणे ॥

सिंहासनोपविष्टेयं मुक्ताभरणमूर्धजा ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यैस्सेविता तु विशेषतः ॥

इन्द्रयक्षैश्च गन्धर्वैस्सिद्धविद्याधरादिभिः ।
अश्वत्थस्याप्यधो देवी भूतमातेति विश्रुता ॥

योगनिद्रा ।

निद्रा तु शयनारूढा सुसौम्या मुकुलेक्षणा[1] ।
पानपात्रधरा[2] चेयं द्विभुजा परिकीर्तिता ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

वामा ।

वृत्तस्था जटिला त्र्यक्षा वह्निज्वालासमप्रभा ।
कपालाभयहस्तोग्रा वामावामफलप्रदा ॥
द्विबाहुरेकवक्त्रैषा विधातव्या विपश्चिता ।

ज्येष्ठा ।

पाटलाभा भवेदष्टाकपालशरधारिणी ।
उग्रा महाबला भूत्यै शत्रुघ्नी शेषपूर्वजा ॥

रौद्री ।

रक्तवस्त्रा तथा रौद्री कपालचमरीकरा ।
शेषपूर्वा तु विज्ञेया कृष्णवक्त्रा सुभीषणा ॥

---

१. 'कमलेक्षणे' ति पाद्मसंहितापाठः । २. 'पाशपात्रधरे' ति पाद्मसंहितापाठः ।

काली ।

घनश्यामा ततः काली ताम्ररक्तनिभानना ।
कपालकर्णिकाहस्ता विज्ञेया भयनाशिनी ॥

कलविकर्णिका ।

नीलशुभ्रा महादेवी विकर्णी कलपूर्विका ।
कपालशक्तिहस्तेयं भयहृच्च शुभप्रदा ॥

बलविकर्णिका ।

बभ्रुवर्णा विशालाक्षी कपालं जपमालिकाम् ।
बिभ्राणा शान्तिदा भूयै बलपूर्वा विकर्णिका ॥

बलप्रमथनी ।

ताम्राभा श्वेतवर्णा स्याद्बलप्रमथनी शुभा ।
कपालपाशिनी चेयं सर्वशत्रुक्षयङ्करी ॥

सर्वभूतदमनी ।

जपाकुसुमवर्णाभा दंष्ट्रिणी च महोदरी ।
कपालवज्रिणी भूतदमनी सर्वपूर्विका ॥

(भविष्यत्पुराणे ॥)

मनोन्मनी ।

नीलताम्रारुणा भासा पृथुवक्त्रा मनोन्मनी ।
कपालखड्गिनी भूत्यै शत्रूणां भयवर्धनी ॥

(विश्वकर्मशास्त्रे ॥)

वारुणी चामुण्डा ।

लम्बोदरी तु कर्तव्या रक्ताम्बरपयोधरा ।
शूलहस्ता महाभागा भुजप्रहरणा तथा ॥
कार्पासकलुषा(?) देवी वारुणी चातिसुन्दरी ।
बृहन्नखा च कर्तव्या बहुबाहुस्तथैव च ॥
चामुण्डा कथिता चैव सर्वसत्त्ववशङ्करी ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

रक्तचामुण्डा ।

खड्गं पात्रं च मुसलं लाङ्गलं च बिभर्ति सा ।
आख्याता रक्तचामुण्डा देवी योगेश्वरीति च ॥
अनया व्याप्तमखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
इमां यः पूजयेद्भक्त्या स व्याप्नोति चराचरम् ॥
अधीते य इमां नित्यं रक्तदन्त्यापुस्तकम् (?) ।
न सा परिचरेद्देवी पाति त्रिपुरवासिना ॥

(रूपमण्डने ॥)

शिवदूती ।

तथैवार्तमुखी शुष्का शुष्ककाया विशेषतः ।
बहुबाहुयुता देवी भुजगैः परिवेष्टिता ॥
कपालमालिनी भीमा तथा खट्वाङ्गधारिणी ।
शिवदूती तु कर्तव्या शृगालवदना शुभा ॥
आलीढासनसंस्थाना तथा च जंघचतुर्भुजा ।
असृक्पात्रधरा देवी खड्गशूलधरा तथा ॥
चतुर्थस्तु करस्तस्यास्तथा कार्यस्तु सामिषः ।

(मत्स्यपुराणे ॥)

वामाधो रत्नपात्रं तदुपरि च गदा खेटपाशौ दधानां
दक्षैः पद्मं कुठारं तदुपरि च महाखड्गमप्यङ्कुशं च ।
मध्याह्नार्कप्रभाभा नवमणिविलसद्भूषणामष्टहस्तां
दूतीं नित्या त्रिनेत्रां सुरगणमुनिभिस्स्तूयमानां भजेऽहम् ॥

(श्रीतत्वनिधौ ॥)

योगेश्वरी ।

दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रशक्त्यसिडामरुम् ।
बिभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे घण्टां च खेटकम् ॥
खट्वाङ्गं च त्रिशूलं च देवी योगेश्वरी मता ।

(लक्षणसमुच्चये ॥)

भैरवी ।

एवंरूपा भवेदन्या पाशाङ्कुशयुतारुणा ।
भैरव्याख्या यदीष्टा तु भुजैर्द्वादशभिर्युता ॥

(विश्वकर्मशास्त्रे ॥)

त्रिपुरभैरवी ।

उद्यद्भानुसहस्रकान्तिमरुणक्षौमां शिरोमालिनीं
रक्तालिप्तपयोधरां जपवटीं विद्यामभीतिं वरम् ।
हस्ताब्जैर्दधतीं त्रिनेत्रविलसद्वक्त्रारविन्दश्रियं
देवीं बद्धहिमांशुरत्नमकुटां वन्देऽरविन्दस्थिताम् ॥

(शारदातिलके ॥)

शिवा ।

शिवा वृषासना कार्या त्रिनेत्रा वरदायिका ।
डमरुखड्गधारी च त्रिशूलाभयदायिका ॥

कीर्तिः ।

सुमध्या कारयेत्कीर्तिं नीलांगामलध्यसन्निभाम् ।
सर्वाभरणभूषाङ्गीं कन्दर्पाकारधारिणीम् ॥

मदिरोदनगन्धाढ्या महारत्नमणिभूषणाम् ।

सिद्धिः ।

सिद्धिर्देवी प्रकर्तव्या सिद्धार्थकवरप्रदा ।
सितचन्दनगन्धाढ्या सितपङ्कजभूषिता ॥

सितासनस्थिता देवी प्रतिहारोपशोभिता ।

ऋद्धिः ।

सुन्दरीं कारयेदृद्धिं पर्यङ्कासनसंस्थिताम् ।
दर्पणालोकसुरतां तिलकालकभूषिताम् ॥

मालाचामरशोभाढ्यां वेणुवीणासदाप्रियाम् ॥

क्षमा ।

क्षमा तु सुमुखी कार्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिका ॥

शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।

दीप्तिः ।

तेजोऽधिका प्रकर्तव्या दीप्तिश्चन्द्रासनस्थिता ।

रतिः ।

कमनीया रतिः कार्या वसन्तोज्ज्वलभूषणा ।
नृत्यमाना शुभा देवी समस्ताभरणैर्युता ॥

वीणावादनशीला च मदकर्पूरचर्चिता ।
दण्डाक्षसूत्रधरा च व्रतस्था योगसंस्थिता ॥

श्वेता ।

श्वेता पूर्णेन्दुसदृशा श्वेतपङ्कजसंस्थिता ।

भद्रा ।

भद्रा सुभद्रा कर्तव्या भद्रासनव्यवस्थिता ।
नीलोत्पलफलहस्ता शूलसूत्राक्षधारिणी ॥

जयाविजये ।

जयां च विजयां कुर्याच्छूलपद्माक्षधारिणीम् ।
वरोद्यतां च सिंहस्थां सर्वकर्मप्रसाधनीम् ॥

काली ।

काली करालरूपा च चण्डपाशोद्यता भवेत् ।

घण्टाकर्णी ।

घण्टाकर्णी प्रकर्तव्या घण्टात्रिशूलधारिणी ।

जयन्ती ।

जयन्ती सुन्दरी कार्या कुन्तशूलासिधारिणी ।
खेटकव्यग्रहस्ता च पूजनीया शुभान्वितैः ॥

दितिः ।

दितिर्दैत्यनुता देवी सदा पूज्या महामुने ।।
दण्डासनस्थिता भद्रा सर्वाभरणभूषिता ॥
फलनीलोत्पलकरा चोत्सङ्गशिशुभूषिता ।

अरुन्धती ।

अक्रोधारुन्धती देवी सितवस्त्रा व्रतस्थिता ।
पत्रपुष्पोदककरा चन्दनेन सुचर्चिता ॥

अपराजिता ।

अपराजिता च कर्तव्या सिंहारूढा महाबला ।
पिनाकेषुकरा चैव खड्गखेटकधारिणी ॥
त्रिनेत्रेन्दुजटाभारा कृतवासुकिकङ्कणा ।

(देवीपुराणे ॥)

नीलोत्पलनिभां देवीं निद्रामुद्रितलोचनाम् ।
नीलकुञ्चितकेशाग्रां निम्ननाभीवलित्रयाम् ॥
वराभयकराम्भोजां प्रणतार्तिविनाशिनीम् ।
पीताम्बरवरोपेतां भूषणस्रग्विभूषिताम् ॥

वरशक्त्याकृतिं सौम्यां परसैन्यप्रभञ्जनीम् ।
शङ्खचक्रगदाभीतिरम्यहस्तां त्रिलोचनाम् ॥
सर्वकामप्रदां देवीं ध्यायेत्तामपराजिताम् ।

(नारदसंहितायाम् ॥)

सुरभिः ।

सुरभिर्गोमुखी देवी सुरूपा सर्वभूषणा ।
घासमुष्टिं तथा कुण्डीं बिभ्राणा भूतिपुष्टिदा ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

कृष्णा ।

अक्षसूत्रं च कुण्डीं च हृदयाग्रे पुटाञ्जलिम् ।
पञ्चाग्निकुण्डमध्यस्थां कृष्णां तामनुधारयेत् ॥

(मार्कण्डेयपुराणे ॥)

इन्द्राक्षी ।

इन्द्राक्षीं द्विभुजां देवीं पीतवस्त्रद्वयान्विताम् ।
वामहस्ते वज्रधरां दक्षिणेन वरप्रदाम् ॥
इन्द्राक्षीं सहयुवतीं नानालङ्कारभूषिताम् ।
प्रसन्नवदनाम्भोजामप्सरोगणसेविताम् ।

(इन्द्राक्षीकल्पे ॥)

अन्नपूर्णा ।

वामे माणिक्यपात्रं मधुरसभरितं बिभ्रतीं पाणिपद्मे
दिव्यैरन्नैः प्रपूर्णां धृतमणिवलये दक्षिणे रत्नदर्वीम् ।
रक्ताङ्गीं पीनतुङ्गस्तनभरविलसत्तारहारां त्रिनेत्रां
वन्दे पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिनिधिवदनामम्बिकामन्नपूर्णाम् ॥

सिन्दूराभां त्रिनेत्राममृतशशिकलां खेचरीं रक्तवस्त्रां
पीनोत्तुङ्गस्तनाढ्यामभिनवविलसद्यौवनारम्भरम्याम् ।
नानालङ्कारयुक्तां सरसिजनयनामिन्दुसंक्रान्तमूर्तिं
देवीं पाशाङ्कुशाढ्यामभयवरकरामन्नपूर्णां नमामि ॥

(कारणागमे ॥)

तुलसीदेवी ।

ध्यायेच्च तुलसीं देवीं श्यामां कमललोचनाम् ।
प्रसन्नां पद्मकल्हारवराभयचतुर्भुजाम् ॥
किरीटहारकेयूरकुण्डलादिविभूषिताम् ।
धवलांशुकसंयुक्तां पद्मासननिषेदुषीम् ॥

(तुलसीमाहात्म्ये ॥)

अश्वारूढदेवी ।

अश्वारूढा कराग्रे नवकनकमयीं वेत्रयष्टिं दधाना
दक्षे वामेऽपि चैवं खलिनतनुलतापाशबद्धा सुसाध्या ।
देवी नित्यं प्रसन्ना शशधरविलसत्केशपाशा त्रिनेत्रा
दद्यादद्यानवद्या सकलसुखकुलप्राप्तिहृद्यां श्रियं नः ॥

भुवनेश्वरी ।

उद्यद्भास्वत्समाभां विजितनवजपामिन्दुखण्डावनद्धां
ज्योतिर्मालां त्रिनेत्रां विविधमणिलसत्कुण्डलां पद्मसंस्थाम् ।
हारग्रैवेयकाञ्चीमणिगणवलयैस्संयुतामम्बराढ्या-
मायां पाशाङ्कुशाभ्यामभयवरकरां भावयेद्भावनेशीम् ।

(महालक्ष्मीरत्नकोशे ॥)

बाला ।

जपाकुसुमसङ्काशा फुल्लपद्मासनस्थिता ।
अक्षस्रक्पुस्तकाभीतिवरहस्ता तु बालिका ॥

(त्रिपुरसुन्दरीकल्पे ॥)

राजमातङ्गी ।

रत्नासनां श्यामगात्रीं शृण्वतीं शुकजल्पितम् ।
अब्जन्यस्तैकचरणां चारुचन्द्रावतंसकाम् ॥

वीणामालापयन्तीं च तिलकोद्भासिफालकाम् ।
सौगन्धिकस्रक्कलिकाचूलिकां रक्तवाससम् ॥
विभूषणैर्भूषितां च मातङ्गीं प्रणमाम्यहम् ।

(राजमातङ्गीकल्पे ॥)

लक्ष्मीः ।

लक्ष्मीः पद्मासनासीना द्विभुजा काञ्चनप्रभा ।
हेमरत्नोज्ज्वलैर्नक्रकुण्डलैः कर्णमण्डिता ॥
सुयौवना सुरम्याङ्गी कुञ्चितभ्रूसमन्विता ।
रक्ताक्षी पीनगण्डा च कञ्चुकाच्छादितस्तनी ॥
शिरसो मण्डनं शङ्खचक्रमामलनाङ्कजम् ।
अम्बुजं दक्षिणे हस्ते वामे श्रीफलमिष्यते ॥
सुमध्या विपुलश्रोणी शोभनाम्बरवेष्टिता ।
मेखला कटिसूत्र च सर्वाभरणभूषिता ॥

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशत्पटले ॥)

श्रिय देवीं प्रवक्ष्यामि नवयौवनशालिनीम् ।
सुलोचनां चारुवक्त्रां गौराङ्गीमरुणाधराम् ॥
सीमन्तं विबुधीशीवां (?) मणिकुण्डलधारिणीम् ।
श्रीफलं दक्षिणे पाणौ वामे पद्म तु बिभ्रतीम् ॥

पद्मे पद्मां समासीनां श्वेतवस्त्रविभूषिताम् ।
कञ्चुकाबद्धगात्रीं च मुक्ताहारविभूषिताम् ॥
चामरैर्वीज्यमानां च योषिद्भ्यां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
समानैस्स्नाप्यमानां च भृङ्गारसलिलोत्करैः ॥
(शिल्परत्नसंयोजिते कस्मिंश्चिद् ग्रन्थे ॥)

हरेस्समीपे कर्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा नृप ! ।
दिव्यरूपाम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ॥
गौरी शुक्लाम्बरा देवी रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
पृथक्चतुर्भुजा कार्या देवी सिंहासना शुभा ॥
सिंहासनस्थं कर्तव्यं कमलं चारुकर्णिकम् ।
अष्टपत्रं महाभाग! कर्णिकायां तु सा स्थिता ॥
विनायकवदासीना देवी कार्या महाभुजा ।
बृहन्नालं करे कार्यं तस्याश्च कमलं शुभम् ॥
दक्षिणे यादवश्रेष्ठ! केयूरप्रान्तसंस्थितम् ।
वामेऽमृतघटः कार्यस्तथा राजन्! मनोहरः ॥
तस्याश्च द्वौ करौ कार्यौ बिल्वशङ्खधरौ द्विज ! ।
आवर्जितघटं कार्यं तत्पृष्ठे कुञ्जरद्वयम् ॥
देव्याश्च मस्तके पद्मं तथा कार्यं मनोहरम् ।
(हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुध० ॥)

पद्मपत्रासनासीना पद्माभा पद्महस्तिनी ।
हेमरत्नोज्ज्वलं नक्रकुण्डलं कर्णमण्डनम् ॥

चन्द्रबिम्बामलमुखी कर्णपूर्णायतेक्षणी ।
सुयौवना सुरम्याङ्गी कुञ्चितभ्रूसविभ्रमा ॥

रक्तोष्ठी पीनगण्डा च कञ्चुकाच्छादितस्तनी ।
शिरसो मण्डनं शङ्खचक्रसीमान्तपङ्कजम् ॥

नागहस्तसमौ बाहू केयूरकटकोज्ज्वलौ ।
पङ्कजं श्रीफलं चैव वामके दक्षिणेऽपि च ॥

शोभनाम्बरसंपन्ना श्रोणी च विपुला मता ।
मेखलाकटिसूत्राङ्गा लक्ष्मीर्लक्ष्मीविवर्धनी ॥

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

अष्टपत्राम्बुजस्योर्ध्वे लक्ष्मीस्सिंहासने शुभे ।
विनायकवदासीना सर्वाभरणभूषिता ॥

ऊर्ध्वे हस्तौ प्रकर्तव्यौ देव्याः पङ्कजधारिणौ ।
वामेऽमृतघटं धत्ते दक्षिणे मातुलिङ्गकम् ॥

(रूपमण्डने ॥)

श्रीः ।

पद्मस्था पद्महस्ता च गजोत्क्षिप्तघटप्लुता ।

श्रीः पद्ममालिनी चैव कालिकाकृतिरेव च ॥

(हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुध० ॥)

महालक्ष्मीः ।

कोल्लापुरं विनान्यत्र महालक्ष्मीर्यदोच्यते ।

लक्ष्मीवत्सा तदा कार्या रूपाभरणभूषिता ॥

दक्षिणाधःकरे पात्रमूर्ध्वे कौमोदकीं ततः ।

वामोर्ध्वे खेटकं धत्ते श्रीफलं तदधःकरे ॥

बिभ्रती मस्तके लिङ्गं पूजनीया विभूतये ।

(विश्वकर्मशास्त्रे ॥)

अक्षस्रक्परशुं गदेषुकुलिशं पद्मं धनुः कुण्डिकां

दण्डं शक्तिमसिं च चर्म जलजं घण्टां सुराभाजनम् ।

शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवालप्रभां

सेवे सैरिभमर्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम् ॥

(चण्डीकल्पे ॥)

सरस्वती ।

सरस्वती चतुर्हस्ता श्वेतपद्मासनान्विता ।

जटामकुटसंयुक्ता शुक्लवर्णा सिताम्बरा ॥

यज्ञोपवीतसंयुक्ता रत्नकुण्डलमण्डिता ।
व्याख्यानं चाक्षसूत्रं च दक्षिणे तु करद्वये ॥

पुस्तकं पुण्डरीकं च[1] त्रिनेत्रा चारुरूपिणी ।
ऋग्वागता कृतास्सर्वे[2] मुनिभिस्सेविता वरा ॥

एवं लक्षणसंयुक्ता वाग्देवी परिकीर्तिता ।

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशपटले ॥)

देवी सरस्वती कार्या सर्वाभरणभूषिता ।
चतुर्भुजा सा कर्तव्या तथैव च समुत्थिता ॥

पुस्तकं चाक्षमाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः ।
वामयोश्च तथा कार्या वैणवी च कमण्डलुः ॥

समपादप्रतिष्ठा च कार्या सौम्यमुखी तथा ।

(हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुध० ॥)

श्वेतपद्मासनासीनां शुक्लवर्णां चतुर्भुजाम् ।
जटामकुटसंयुक्तां मुक्ताकुण्डलमण्डिताम् ॥

---

१. 'पुस्तकं कुण्डिका चापी'ति पाठान्तरम्। २. ' ऋग्यजुस्सामभिद्दतेने'ति पाठान्तरम्। ' भिद्दतेने'त्यंशो गीतेनेति स्यात् ।

यज्ञोपवीतिनी हारमुक्ताभरणभूषिताम् ।
दुकूलवसनां देवीं नेत्रत्रयसमन्विताम् ॥

सदशं[1] दक्षिणे हस्ते वामहस्ते तु पुस्तकम् ।
दक्षिणे चाक्षमाला च करकं वामके करे ॥

वागीश्याकृतिराख्याता दुर्गायाकृतिरुच्यते ।

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

जटाजूटधरा शुभ्रा चन्द्रार्धकृतशेखरा ।
पुण्डरीकसमासीना नीलग्रीवा त्रिलोचना ॥

(स्कान्दपुराणे सूतसंहितायाम् ॥)

एकवक्त्रा चतुर्हस्ता मुकुटेन विराजिता ।
प्रभामण्डलसंयुक्ता कुण्डलान्वितशेखरा ॥

अक्षाब्जवीणापुस्तकं महाविद्या प्रकीर्तिता ।
वराक्षाब्जं पुस्तकं च सरस्वती शुभावहा ॥

(रूपमण्डने ॥)

भूमिः ।

सस्याङ्कुरनिभा भूमिर्नीलालकसमन्विता ।
करण्डमकुटोपेता सर्वाभरणभूषिता ॥

---

१. सुदण्डमिति श्रीतत्त्वनिधिपाठः ।

पीताम्बरधरा चैव प्रसन्नवदनान्विता ।
पद्मं वाप्युत्पलं वाथ उभयोर्हस्तयोर्धृतम् ॥
पद्मपीठोपरिष्टात्तु आसीना वा स्थितापि वा ।

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशपटले ॥)

शुक्लवर्णा मही कार्या दिव्याभरणभूषिता ।
चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशुसदृशाम्बरा ॥
रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमोषधिसंयुतम् ।
पद्मं करे च कर्तव्य भुवो यादवनन्दन ! ॥
दिग्गजानां चतुर्णां च कार्या पृष्ठगता तथा ।
सर्वौषधियुता देवी शुक्लवर्णा ततस्स्मृता ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

श्यामवर्णनिभा भास्वद्राजीवसमलोचना ।
हेमयज्ञोपवीता च द्विभुजा च द्विनेत्रका ॥
सर्वाभरणसंयुक्ता करण्डमकुटान्विता ।
रक्ताम्बरधरा चैव दक्षहस्तोत्पलान्विता ॥
धरण्याकृतिरेवं स्याज्ज्येष्ठायाकृतिरुच्यते ।

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

सप्तमातरः ।

सप्तमातरः।

सप्तमातरः।

अथातस्संप्रवक्ष्यामि मातृणां स्थापनं परम्।
नैर्ऋतस्य वधार्थाय ब्रह्मणा चापि निर्मिताः ॥

ब्रह्माणीं ब्रह्मवत्कुर्यान्महेशीमीश्वरोपमाम्।
कुमारवच्च कौमारीं विष्णुवद्वैष्णवीं तथा ॥

क्रोधाननां तु वाराहीं वामनीं तु हलायुधाम्।
शक्राणीं शक्रवत्कुर्याच्चामुण्डीमुग्ररूपिणीम् ॥

सुविकीर्णजटाभारां श्यामवर्णां चतुर्भुजाम्।
कपालशूलहस्तां च चामुण्डीं कारयेत्ततः ॥

वरदाभयहस्तास्तु तत्तदायुधधारिणः।
तत्तद्वर्णसमायुक्ता वाहनध्वजसंयुताः ॥

चतुर्भुजास्तु सर्वाश्च नलिनासनसंस्थिताः।

(सुप्रभेदागमे द्विचत्वारिंशत्तमपटले ॥)

ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः ।
शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपैश्चण्डिकां ययुः ॥

यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् ।
तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान्योद्धुमाययौ ॥

हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥

माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी ।
महाहिवलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥

कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी ॥

तथैव वैष्णवी शक्तिर्गरुडोपरि संस्थिता ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥

यज्ञवाराहमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः ।
शक्तिस्साप्याययौ तत्र वाराही बिभ्रती तनुम् ॥

नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः ॥

वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥

ततः परिवृतस्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः ।
हन्यन्तामसुराश्शीघ्रं मम प्रीत्याह चण्डिकाम् ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युग्रा शिवाशतनिनादिनी ॥

(इति मार्कण्डेयपुराणे ॥)

ब्राह्मी ।

चतुर्वक्त्रा चतुर्बाहुसंयुक्ता हेमसन्निभा ।
दक्षिणेऽभयशूलं च वरदं चाक्षमालिका ॥
रक्तपद्मासनासीनां हंसवाहनकेतुकाम् ।
जटामकुटसंयुक्तां पीताम्बरधरां वराम् ॥
ब्रह्माणीं ह्येवमाख्यातां ब्रह्मवृक्षसमाश्रिताम् ।

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

तत्र ब्राह्मी चतुर्वक्त्रा षड्भुजा हंससंस्थिता ।
पिङ्गला भूषणोपेता मृगचर्मोत्तरीयका ॥
वरं सूत्रं स्रुवं धत्ते दक्षबाहुत्रयं क्रमात् ।
वामे तु पुस्तकं कुण्डीं बिभ्रती चाभयप्रदा ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

चतुर्भुजा विशालाक्षी तप्तकाञ्चनसन्निभा ।
वरदाभयहस्ता च कमण्डल्वक्षमालिका ॥

हंसध्वजा हंसरूढा जटामकुटधारिणी ।
रक्तपद्मासनासीना ब्रह्माणी ब्रह्मरूपिणी ॥

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

ब्रह्माणी हंसमारूढा साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
स्रुचं तु पुस्तकं धत्ते ऊर्ध्वहस्तद्वये शुभा ॥

(रूपमण्डने ॥)

माहेश्वरी ।

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च अतिरक्तसमप्रभा ।
शूलाभयकरा सव्ये वामे वरदसंयुता ॥

जपमालासमायुक्ता जटामकुटसंयुता ।
ईश्वरेणोपमा ह्येषा शिवा माहेश्वरी स्मृता ॥

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

माहेश्वरी वृषारूढा पञ्चवक्त्रा त्रिलोचना ।
शुभ्रेन्दुभृज्जटाजूटा शुक्ला सर्वसुखप्रदा ॥

षड्भुजा वरदा दक्षे सूत्रं डमरुकं तथा ।
शूलघण्टाभयं वामे सैव धत्ते महाभुजा ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

त्रिनेत्रा शुक्लवर्णा च शूलपाणिर्वृषध्वजा ।
वरदाभयहस्ता च साक्षमालकरान्विता ॥
जटामकुटिनी शम्भोर्भूषणी सा महेश्वरी ।

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

माहेश्वरी प्रकर्तव्या वृषभासनसंस्थिता ।
कपालशूलखट्वाङ्गवरहस्ता चतुर्भुजा ॥

(रूपमण्डने ॥)

कौमारी ।

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च रक्तवस्त्रसमन्विता ।
सर्वाभरणसंयुक्ता वाचिकाचन्द्रमाकुटी (?) ॥
शक्तिकुक्कुटहस्ता च वरदाभयपाणिनी ।
मयूरध्वजवाही स्यादुदुम्बरद्रुमाश्रिता ॥
कौमारी चेति विख्याता सर्वकामफलप्रदा ।

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

कौमारी रक्तवर्णा स्यात् षड्वक्त्रा सार्कलोचना ।
रविबाहुर्मयूरस्था वरदा शक्तिधारिणी ॥
पताकां बिभ्रती दण्डं पात्रं बाणं च दक्षिणे ।
वामे चापमथो घण्टां कमलं कुक्कुटं त्वधः ॥
परशुं बिभ्रती तीक्ष्णं तदधस्त्वभयान्विता ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

कौमारी चैव कर्तव्या मयूरासनशक्तिभृत् ।
त्रिदण्डी कालरूपा च रक्तमाल्या सकुक्कुटा ॥

(देवीपुराणे ॥)

कुमारसदृशा कन्या वर्णवाहनकेतुभिः ।
वामिकाबद्धमकुटा (?) शक्तिकाङ्कुशधारिणी ॥
रक्तवस्त्रा महाग्रीवा हारकेयूरभूषणा ।
वरदाभयहस्ता च कौमारी कुङ्कुमप्रभा ॥

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

कुमाररूपा कौमारी मयूरवरवाहना ।
रक्तवस्त्रधरा तद्वच्छूलशक्तिगदाधरा ॥

(रूपमण्डने ॥)

वैष्णवी ।

शङ्खचक्रधरा देवी वरदाभयपाणिनी ।
सुस्तना चारुवदना श्यामाभा च सुलोचना ॥
पीताम्बरधरा देवी किरीटमकुटान्विता ।
राजवृक्षं समाश्रित्य गरुडध्वजवाहिनी ॥
वैष्णवी पीठगा देवं (?) विष्णुभूषणभूषिता ।

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

वैष्णवी तार्क्ष्यगा श्यामा षड्भुजा वनमालिनी ।
वरदा गदिनी दक्षे बिभ्रती चाम्बुजस्रजम् ॥
शङ्खचक्राभयान्वामे सा चेयं विलसद्भुजा ।

(विष्णुधर्मोत्तरं ॥)

सुसिद्धा वैष्णवी कार्या शङ्खचक्रगदाम्बुजा ।
वनमालाकृतापीडा पीतवस्त्रा सुशोभिता ॥

(देवीपुराणे ॥)

पद्मपत्रविशालाक्षी श्यामवर्णा महाबला ।
शङ्खचक्रगदापद्मधरबाहुचतुष्टया ॥
गरुडध्वजसंयुक्ता वैष्णवी विष्णुभूषणा ।

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

वैष्णवी विष्णुसदृशी गरुडोपरि संस्थिता ।
चतुर्बाहुश्च वरदा शङ्खचक्रगदाधरा ॥

(रूपमण्डने ॥)

वाराही ।

वराहवक्त्रसदृशा प्रलयाम्बुदसन्निभा ।
करण्डमकुटोपेता विद्रुमाभरणान्विता ॥
हलं च वरदं सव्ये वामे अभयशक्तिके ।
कल्पद्रुमं समाश्रित्य गजध्वजसवाहिनीम् ॥
वाराही चेति विख्याता नाम्ना सर्वफलप्रदा ।

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

कृष्णवर्णा तु वाराही सूकरास्या महोदरी ।
वरदा दण्डिनी खड्गं बिभ्रती दक्षिणे सदा ॥
खेटपाशाभयान्वामे सैव चापि लसद्भुजा ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

कृष्णा पीताम्बरा शार्ङ्गी सर्वमङ्गलकारी नृणाम् ।
पवित्रालङ्कृतारम्भा पादनूपुरसंयुता ॥

सव्येऽभयहलं चैव मुसलं वर(द)मन्यके ।
वराहवक्त्रीं वाराही यमभूषणभूषणी ॥

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

वाराहीं तु प्रवक्ष्यामि महिषोपरि संस्थिता ।
वराहसदृशी देवी घण्टाचामरधारिणी ॥
गदाचक्रधरा तद्वद्दानवेन्द्रविघातिनी ।
लोकानां च हितार्थाय सर्वव्याधिविनाशिनी ॥

(रूपमण्डने ॥)

वैवस्वती प्रकर्तव्या दुर्द्धरा महिषोपरि ।
सूकरास्या कपालेऽसृक् पिबन्ती दण्डधारिणी ॥

(देवीपुराणे ॥)

चामुण्डा

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च रक्तवर्णोर्ध्वकेशिका ।
कपालशूलहस्ता च वरदाभयपाणिनी ॥
शिरोमालोपवीता च पद्मपीठोपरि स्थिता ।
व्याघ्रचर्माम्बरधरा वटवृक्षसमाश्रिता ॥

चामुण्डीलक्षणं ह्येवमेकबेरे च तत्समम् ।
वामपादस्थिता स्सर्वास्सव्यपादप्रलम्बिताः ॥

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

चामुण्डा प्रेतगा रक्ता विकृतास्याहिभूषणा ।
दंष्ट्रोग्रा क्षीणदेहा च गर्ताक्षी भीमरूपिणी ॥
दिग्बाहुः क्षामकुक्षिश्च मुसलं कवचं शरम् ।
अङ्कुशं बिभ्रती खड्गं दक्षिणे त्वथ वामतः ॥
खेटं पाशं धनुर्दण्डं कुठारं चेति बिभ्रती ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

दीर्घजिह्वोर्ध्वकेशा च कृष्णका कृष्णदंष्ट्रिका ।
निर्मांसा व्यावृतमुखी चण्डी खण्डेन्दुमण्डिता ॥
काञ्ची कपालमाला च शवारूढा कृशोदरी ।
कौशिकारोहिणी वामौ चामुण्डा गृध्रकेतुका ॥
मांसखण्डसुसंपूर्णं कपालं वामपाणिभाक् ।
शूलादी दक्षिणे चैव वह्निर्वामकरस्थकः ॥
व्याघ्रचर्माम्बरा काली त्रिनेत्री शङ्खकुण्डली ।
लोकानां मातरस्सप्तमातरः कथिता इमाः ॥

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

इन्द्राणी ।

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च रक्तवर्णा किरीटिनी ।
शक्तिवज्रधरा चैव वरदाभयपाणिनी ॥
सर्वाभरणसंयुक्ता गजध्वजसवाहिनी ।
इन्द्राणी चेति विख्याता कल्पद्रुमसमाश्रिता ॥

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

ऐन्द्री सहस्रदक्सौम्या हेमाभा गजसंस्थिता ।
वरदा सूत्रिणी वज्रं बिभ्रत्यूर्ध्वं तु दक्षिणे ॥
वामे तु कलशं[1] पात्रं त्वभयं तदधःकरे

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

एन्द्री सुरवराध्यक्षा गजराजोपरि स्थिता ।
वज्राङ्कुशधरा देवी हारकेयूरभूषिता ॥

(देवीपुराणे ॥)

वज्रहस्ता गजारूढा लोचनद्वयसंयुता ।
वस्त्रालङ्कारसंपन्ना गजेन्द्रध्वजवाहना ॥
वरदाभयशक्त्याप्तबाहुकेन्दु[2] प्रकीर्तिता ।

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

---

१. कमलमिति श्रीतत्त्वनिधिपाठः । २. बाहुकेन्द्रीति स्यात् ।

इन्द्राणी चेन्द्रसदृशी वज्रशूलगदाधरा ।
गजासनगता देवी लोचनैर्बहुभिर्वृता ॥

(रूपमण्डने ॥)

वीरभद्रलक्षणम् ।

चतुर्भुजं त्रिनेत्रं च जटामकुटमण्डितम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं श्वेतवर्णं वृषध्वजम् ॥

शूलं चाभयहस्तं च दक्षिणे तु करद्वयम् ।
गदावरदहस्तं च वामपार्श्वे करद्वयम् ॥

श्वेतपद्मासनासीनं वटवृक्षसमाश्रितम् ।
वीरभद्रमिति ख्यातं ब्राह्मीरूपं ततः शृणु ॥

(अंशुमद्भेदागमे सप्तचत्वारिंशपटले ॥)

वीरेश्वरश्च भगवान्वृषारूढो धनुर्धरः ।
वीणाहस्तत्रिशूला[1] च मातॄणामग्रतो भवेत् ॥

मध्ये च मातरः कार्या अन्ते तेषां विनायकः ।

(रूपमण्डने ॥)

---

१. वीणात्रिशूलहस्तश्चेति स्यात् ।

ज्येष्ठा ।

ज्येष्ठा ।

ज्येष्ठा ।

द्विभुजाञ्जनसङ्काशा लम्बोष्ठा तुङ्गनासिका ।
लम्बमानस्तना कुक्षौ नीलं वा रक्तवाससी ॥

उत्पलं दक्षिणं हस्ते पीठे वामकरस्स्थितः[1] ।
भद्रपीठस्थिता वापि द्विपादं चैव लम्बिनि[2] ॥

सर्वाभरणसंयुक्ता वाचिकाबद्धमाकुटी (?) ।
काकध्वजसमायुक्ता सालका तिलकान्विता ॥

तस्या दक्षिणपार्श्वे तु वृषो वै वृषवाहना[3] ।
द्विभुजो दक्षिणे हस्ते दण्डं वामे तु सूत्रकम्[4] ॥

लम्बयेद्दक्षिण पादं वाममुत्कुटिकासनम् ।
श्वेतवर्णमहाकाया सर्वाभरणभूषिता ॥

---

१. 'वामे तु करकं न्यसेदि'ति पाठान्तरम्। २. लम्बितामिति स्यात ।
३. 'वृषास्यं वृषभं तथे' ति सुप्रभेदवचनानुसारेण वृषभानन इति स्यात् । एतदारभ्य दुकूलवसनान्वितेत्यन्तानां सर्वेषामपि विशेषणानां वृषान्वयौचित्या-सुश्लिष्टतया विपरिणामस्समीचीनः । ४. सूचिभृगिति पाठान्तरम् ।

किरीटमकुटोपेता दुकूलवसनान्विता ।
वृषं वै दक्षिणे त्वेवं वामे त्वग्निमथोच्यते ॥

सुस्तना यौवनाङ्गा च सर्वाभरणभूषिता ।
कृष्णाञ्जननिभा रक्तवस्त्रेणैव तु भूषिता ॥

करण्डमकुटा द्व्यक्षी वामप........न्विता ।
सव्येनोत्कुटिकासीना हस्तादुत्पलधारिणी[1] ॥

(अंशुमद्भेदागमे एकोनपञ्चाशपटले ॥)

अथातस्संप्रवक्ष्यामि ज्येष्ठायास्स्थापनं परम् ।
आदिशक्तेस्समुत्पन्ना पश्चादुदधिसंभवा ॥

उदधौ मथ्यमाने तु चोत्थिता सा गजानन ।
कालाञ्जननिभा देवी सर्वाभरणभूषिता ॥

कररूढा कलेपत्नी मुखस्ना दुहितातनुः[2] ।
जानुपार्श्वे मणिर्वाथ वृषास्यं वृषभं तथा ॥

वृषभो रक्तवर्णस्तु मणिः काञ्चनसप्रभा ।
रूपाण्येतानि कृत्वा तु प्रतिष्ठां सम्यगाचरेत् ॥

(सुप्रभेदागमे पञ्चचत्वारिंशपटले ॥)

---

१. एतत्पद्यमादर्शान्तरे न । २. 'खराकडा कलेः पत्नी सुखासीना हिता तनु' रिति पाठान्तरम् ।

तुङ्गनासा च लम्बोष्ठी लम्बमानस्तनोदरी ।
आलोहिता स्मृता ह्येषा ज्येष्ठाऽलक्ष्मीरिति श्रिये ॥

उत्पलाभयहस्तेयं द्विभुजा वीरवन्दिता ।

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

पीनोर्वी[१] पीनगण्डा च पीनस्तनभरोदरी ।
नीलकालकसीमन्ता सधम्मिल्लशिरोरुहा ॥

स्निग्धाञ्जननिभा रक्ता बिम्बोष्ठी तुङ्गनासिका ।
द्विभुजा च द्विनेत्रा च कुमुदं दक्षिणे करे ॥

कन्यापुत्रान्विता देवी दक्षिणेऽदक्षिणेऽपि च ।
देव्या बाहुसमं कुर्यात् कन्यकापुत्रकौ क्रमात् ॥

पुत्रो वृषभवक्त्रस्तु द्विभुजौ च द्विनेत्रकौ ।
ज्येष्ठाया आकृतिर्ह्येवं पद्मजाकृतिरुच्यते ॥

(पूर्वकारणागमे द्वादशपटले ॥)

ज्येष्ठाभेदः ।

रक्तज्येष्ठा च नीला च भूतलार्पितपादका ।
भूतलं स्पृशते दोर्भ्यां द्विभुजा वीरवन्दिता ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे ॥)

---

१. 'पीनोरू'रित्यर्थः ।

प्रतिमालक्षणानि ।

சேட்டையின் பெயர்—முகடி தௌவை கலதி மூதேவி
காக்கைக்கொடியாள் கழுதைவாகனி சேட்டை
கெடலணங்கு சேட்டை பெயரே.

(சேந்தன்திவாகரம், தெய்வப்பெயர்த்தொகுதி.)

மூதேவியின்பெயர்—கழுதையூர்தி காக்கைக்கொடி
யாண்முகடி தௌவை கலதி மூதேவி.

மற்று மூதேவியின் பெயர்—சீர்கேடி கேட்டை கெட
லணங்கேகவேணி சேட்டையென விளம்புவர்.

மூதேவியூர்தி படை கொடியின் பெயர்—வாகனங்
கழுதை படைதுடைப்பங் காகங்கொடியெனக்
கழறல் வேண்டிப்

(பிங்கலநிகண்டு, பெயர்ப்பிரிவு வானவர்வகை)

சேட்டை யிந்திரைக்கு முந்தாள் சீர்கேடி இறப்பிலாதா
ளீட்டிய வேகவேணி கெந்க்காகத்துவசமுற்றாள்
கேட்டையே கெடலணங்கு கழுதைவாகனி கேடெல்லா
மூட்டிய கலதி தௌவை முகடி மூதேவியாமே.

(சூடாமணி நிகண்டு, தெய்வப்பெயர்த்தொகுதி)

शुभमस्तु

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX.

INDEX TO APPENDIX B.

INDEX.

INDEX.

CONTENTS OF THE SECOND VOLUME.